

Ніна Маеўская

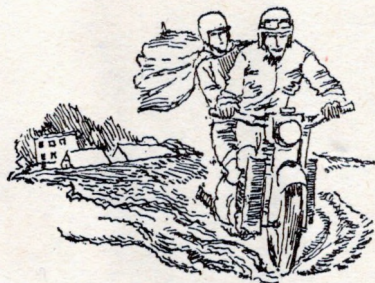
НАДЗЕЕВІЧ

Ніна Маеўская

НАДЗЕЕВІЧ

АПОВЕСЦЬ

МІНСК
«ЮНАЦТВА»
1983

Бел 2
М13

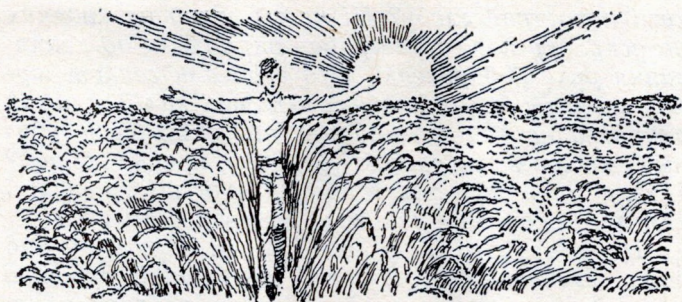
Для старэйшага школьнага ўзросту

Мастак **В. М. Бароўка**

Рэцэнзент **Б. І. Бур'ян**

М $\frac{4803010200-124}{М 307(05)-83}$ 67-83

© Выдавецтва «Юнацтва», 1983.

Частка першая

Ці ішоў ты пульхнаю, як атухлы прысак, сцужкаю сярод густой збажыны, ці біла табе ў грудзі тугая хваля ветру і гэтага неабсяжнага жытнёвага мора? Што гаварыла тады тваё сэрца, што думаў ты аб лёсе сваім, аб надзеях сваіх, аб людзях, што стварылі гэты цуд, аб гэтым полі, аб зямлі сваёй? Ці ішоў ты гэтаю сцужкаю расяным ранкам, ці бачыў ты поле ў золаце сонца і срэбры расы? Ці ўглядаўся ў канец яго, дзе, здавалася, калыхайся сіваваты туман, ці не хацелася табе верыць і чакаць, што вось зараз з таго мроіва нехта адзіна жаданы ідзе табе насустрач? І не поле гэта, перавязанае, як сноп, істужкаю сцужкі, а па абодва бакі па крылу твайму. Толькі крышачку чагосьці не хапае, каб узмахнуць імі і ўзняцца над гэтай зямлёю.

Возьмеш колас у руку: ён шурпаты, важкі, колка трапечацца, нібы толькі што злоўлены залацісты ёрш. Вецер дыхне — зашэпча, загамоніць, паклоніцца жыта. Разгубішся нават: гэта табе, за што? А ці не ты араў гэтае поле, кідаў у волкую глебу зерне? Ці не ты не спаў начамі ў чаканні, калі заварушыцца зерне, дружна пойдзе прашываць ігол-

камі парасткай глебу? Ці не ты стаяў на каленях на ўскрайку поля і разграбаў знямелымі ад хвалявання рукамі баразёнкі, што выпісала сеялка, шукай зярняты, а знайшоўшы некалькі каліў, клай іх акуратна на далонь, каб тут, на лініях лёсу, убачыць кволы белы росток — надзею, працяг жыцця? І твар твой прыгажэў ад усмешкі, ад любасці і святла, і губы твае шапталі: *жывы ты, жывы...*

Ці не ты гэта ішоў пад буйным дажджом, пад маладымі яшчэ бліскавіцамі, без шапкі, рубашка наросхрыст, і сэрца тваё апантана паўтарала няхітрыя, дзяцінствам правераныя заклёны: *дожджык, дожджык, секані, я паеду на кані... І буйныя кроплі білі цябе па твары, а ты не заўважаў таго, у радасці сваёй ператварыўшыся ў хлапчука, усё паўтараў: дожджык, дожджык, секані...*

Ці не ты, мнучы колас, вылузваў на далонь зярняты, мацаў яго пустыя запазушкі, лічыў кожнае каліўца, прыкідваў у роздуме — што ў гэтым годзе спаслала зямля за працу і клопаты твае, а потым не выпускаў з анямелых рук штурвал камбайна, і доўга яшчэ ў сне плыло на цябе хвалістае мора жыта.

Так і стаіш перад полем, як перад сумленнем сваім, і добра і лёгка, калі ў цябе ёсць важкія апраўданні перад ім. Калі ты можаш сказаць і яму і сабе, што не марна траціў час, што рабіў ты справу карысную, патрэбную людзям. Закалышацца жыта, пачне перашэптвацца, размаўляць колас з коласам...

І ідзеш ты сцежкаю, абноўлены душою, унэўнены ў мэце сваёй, і не поле, не жыта паабапал сцежкі, а тваіх два крылы, лёгкія і напята, і толькі таму ты не ўзятаеш, што пакуль тая адзіная і жаданая не ідзе табе насустрач з процілеглага канца сцежкі.

Ён адчуваў, што раптоўна слабее, па-здрадніцку дрыжаць, падгінаюцца ногі, нібы зямля, да якой яны як прыраслі, п'е іх сілу; адчуваў, што дранцвеюць, робяцца чужымі рукі. А валун, вялізны, салёна-белы, не кратаецца з месца, нібы трымаюць яго ў зямлі нябачныя каменныя карані.

Валун грувасціцца на скрыжаванні дарог, замшэлы панізе, аброслы бруснічнікам, парушэнцам і агністым барвенкам.

Толькі б выдраць яго з зямлі, вырваць, а потым будзе лягчэй — пакоціць па дарозе, праз усю вёску, ажно да самага дуба. Толькі б хапіла сілы! Салёны пот шчыпле павекі. Прыліпла да плячэй, упіваецца кожным рубчыкам, замянае кашуля. Усё-такі намогся, здаецца, нават прыўзняў валун, і сам сабою з горла вырваўся клекатліва-хрыплы, нібы птушыны, крык. Ну, яшчэ крышку... Рукі... Млеюць рукі... Не вытрымае...

Ён азірнуўся, туманнымі, амаль невідущымі вачыма пашукаў падмогу. Хлопцы! Дзе ж вы? Мікола, Косця, Хведзя... Не чуто, няма іх. Адно гэты Кнот круціцца паблізу, але ад яго якая карысць? Дзе ж хлопцы? Ці ж забылі, як збіраліся тут, каля валуна?

Сыходзіліся змораныя ад волкай лясной задухі, ад апратак, якія цягалі з сабою, бо ішлі, ледзь прадраўшы вочы, у золкі сівы туман, у мокры, прапахлы дзічынаю лес, яшчэ да світання. І кожны, перш чым зваліцца на сухую ігліцу, на рэдкі чырвона-кроплісты бруснічнік, прыпадаў грудзьмі, разамлелым целам да белага, іскрыстага валуна, нібы правяраў: ці сапраўды ён халодны. Камень быў халодны. У самую гарачыню, у невыносную спёку ён быў халодны.

Відаць, усё яны забылі. І валун схаваўся ў нятоптаных травах, аброс кустоў'ем. Не, ён усё ж вы-

дзярэ яго з лежышча! І закоціць да дуба ў цэнтры вёскі. Цяпер будуць збірацца там, калі забылі сюды дарогу. А можа, яны дзесь блізка?

«Хлопцы!» — крыкнуў ён. Прыслухаўся, але толькі рэха кацілася громам па лесе. А хлопцы маўчалі, не азываліся. І ён, упарта сцяўшы зубы, лёг на валун, адчуў яго — халаднавата-выгладжаная — пад сваімі грудзмі.

— Пятрок, уставай! Чуеш...

Голас прагучаў дзіўна блізка. «Не, гэта не рэха. Гэта, мусіць, тут недзе маці». Ён яшчэ паляжаў з заплюшчанымі вачыма, ніяк не могучы ачнуцца ад сну.

— На работу спознішся...

Ён адчуў на лбе сухую прахалодную далонь. Раней маці дакраналася да лба губамі, цяпер кладзе далонь. Ён не дзіця.

— Стагнаў нешта...

Пятро пазіраў на яе твар у павуцінцы зморшчынак, у глыбокія, з даўнім застылым сумам вочы — дзве цёмныя крынічкі, забеленыя туманам.

— Зноў сніўся гэты камень,— сказаў ён.— І сёння не скрануў яго з месца.

Калыхаўся туман над крынічкамі.

— Што ж ты зробіш,— ці то супакоіла, ці то пашкадавала.

Ён нічога не адказаў: не пагаджаўся, не прарэчыў. Ёй ад гэтага не стала лягчэй, лепш бы што-небудзь сказаў, не таіўся. Яна зразумее. І сама бачыць, як нялёгка яму: усё адзін ды адзін. І працуе ад цямна да цямна. Вось і ўчора прыйшоў цёмненька. Пасля работы яшчэ сена Вераб'ю вазіў. І накідаць памагаў, і скідаць, і на пятры знасіць. Верабей яшчэ сам трохі варушыцца, не такі і стары. Але ўжо сапраўды мянушку сваю апраўдвае, малы нейкі зусім зрабіўся, высах. Помач трэба.

— Што ж ты зробіш,— зноў з уздыхам сказала маці. І другія словы ў яе былі, толькі яна тыя ўслых не вымавіла. «Доля твая такая, з-за мяне ты тут адзін вечарамі, як здань, ходзіш па вёсцы». Апошнім часам яна ўсё болей і болей вінаваціла сябе. Наракала ў думках на нямогласць сваю і хваробу.

— Гэта каб Мікола быў да людзей крыху прыкідны, дак удвух лягчэй было б. Дзе — ён, а дзе — ты,— гаварыла маці.

— Я ўсё адно яго ў вёску зацягну. Трактарам,— сказаў Пятро, снедаючы. Відаць, у яго з думак не ішоў гэты валун.

— Хіба трактарам,— пагадзілася яна. А сама думала пра другое. Неадчэпна яно падступала апошнім часам. Хацелася многае яму расказаць.

Яна нібы ўсё чакала нейкай пары, а цяпер ведала — тая пара прыйшла. Расказаць усё спачатку, як было. Ён павінен ведаць...

— Можа, я затрымаюся сёння,— кідае, адыходзячы, Пятро,— цётка Ганна прасіла прывезці дровы...

Маці толькі кінула. Пагадзілася. Яму крышку няёмка стала: схлусіў ёй. Зрэшты, схлусіў і не схлусіў — сапраўды абяцаў цётцы калі-небудзь прывезці дровы, але сёння... сёння ён абавязкова павінен убачыць Наташу. «Маці, маці, нічога ты не ведаеш,— ён усміхнуўся, успомніўшы тое, што было вядома толькі яму.— Яшчэ болей здзівішся, як прыйду дадому з Наташай. Няўжо яна не пагодзіцца зайсці ў хату?» Ён абавязкова прывядзе яе.

Пятро выйшаў на вуліцу, а маці яшчэ стаяла, пазірала яму ўслед. Ішоў ён рослы, ладны, шырокі ў плячах. І гонар у яе быў за яго, і нейкі надакучлівы, шчымлівы боль. Яна шукала ўсё нейкага выйсця для сябе, для яго, але не знаходзіла. «Хай бы жаніўся,— падумала.— Вунь як пацяплелі вочы,

як сказала, што Наташа прыехала. Чаго-та яна прыехала? І не выхадныя», — разважала сама з сабою. І раптам убачыла, як ідуць яны — Пятрок і Наташа, — узяўшыся за рукі, абое такія светлыя, радасныя, а яна стаіць ля весніц, сустракае іх. А хто гэта так пяшчотна прытуліўся да яе шчочкаю, чые ручаньты абвілі яе шыю? Унучак... «Божа ж мой, — жахнулася. — Што са мною? Як наяве!» Яна нават зірнула на свае сухія, у прожылках, як пажоўклыя кляновыя лісты, рукі, якія дробна трымцелі. «Што гэта было?»

Сэрца Пятра білася радасна. І ўсё яму было даспадобы, выклікала добрую, шчырую ўсмішку. Забавіла, як, надзьмуўшыся, атрэпваўся, нібы дрыжаў ад холаду, верабейка на частаколіне. Пятро махнуў яму рукавіцаю: «Ану, праляці, разагрэйся, а то так і змерзнеш, гультай!» Верабейка пырхнуў неяк няўмела, як пóдлетак, якога можна злавіць рукамі.

Нейкая іншая была вёска, святлейшая, можа, ад гэтай снежнай белаты, урачыстая. І на сэрцы было светла.

Падалася насустрач яму з свайго двара цётка Ганна. Ён ведаў, пра што яна будзе гаварыць: кашне, пра дровы. Крышку засовесціўся — ужо тыдзень абяцае...

— Дровы вашы з лесу не папрыходзілі? — пажартаваў.

— Не, мой ты Пятрок, не хочучь...

— Дык прывязём, не сёння — заўтра.

Азірнуўся. Яна яшчэ стаяла, глядзела яму ўслед. І ён махнуў ёй рукою, быццам параіў спакойна ісці дадому. Ён адчуваў, як бруіць у ім сіла, уяўляў сябе волатам, які не баіцца ні работы, ні турботы, усё зможа, усё здзейсніць, нават ва ўсіх на вачах выкаціць той сівы валун на сярэдзіну вёскі. А ўсё

ад таго, што сёння ўвечары ўбачыць Наташу. Незразумелае, цёплае пачуццё пасялілася ў ім. Жада-на хвалявалася сэрца, можа, ён упершыню адчуў, што яно ёсць. Назнарок пайшоў да машыннага двара не сцэжкаю, хоць так было бліжэй, а вуліцаю. Магчыма, убачыць яе, а не — адважыцца і зойдзе ў хату, час яшчэ ёсць. А можа, пачакаць? Пачакаць да вечара? Яму стала крышачку клопатна: як жа яе сустрэне вечарам? Падумалася: добра ў горадзе — пазваніў, прызначыў спатканне. А тут... Старшыня марыць тэлефанізаваць брыгады, фермы. А з хатамі калі яшчэ тое будзе.

Чамусьці ўспомнілася, як першы раз сустрэўся са старшынёй. Ішоў з заняткаў — вучыўся на шафёрскіх курсах пры ваенкамаце. Спазніўся на аўтобус. Не стаў чакаць чарговага, падаўся пехатою. Прыкінуў: гадзіны паўтары хады — і дома. Ужо на паваротцы з гасцінца дагнала яго легкавушка. Ён, вязнучы ў снезе, саступіў дарогу. Легкавушка спынілася. Пятро сеў у машыну. Тут было ўтульна, цёпла. Старшыня распытаў яго, хто ды чый. Ля канторы не спыніўся, а праехаў далей, да рэчкі.

«Вось тут пабудуем новы клуб. Будзем моладзь прывабліваць, — сказаў ён. — І гэтыя хаты пад знос — дамы пабудуем».

Пятро зарадаваўся. Цешыла яго надзея на блізкія змены.

У Старым сяле — так называлі гэтыя дваццаць хат, што стаялі асабняком, — яны выбраліся з машыны і пайшлі нетаропка па вуліцы, нібы старшыня праводзіў Пятра дадому. Ля кожнай хаты Пятро расказваў, хто жыве, работнік ці пенсіянер, дзе дзеці, — усё, пра што пытаў старшыня. І сам здзівіўся. Выходзіла, жылі тут адны старыя, дзеці якіх раз'ехаліся па гарадах. Старшыня махнуў рукою: «Гэтыя няхай дажываюць так, як ёсць».

Развітаўшыся, сеў у машыну, развярнуўся і так ірвануў да мастка, нібы ўцякаў адсюль.

Пятро яшчэ доўга стаяў пасярод вуліцы. Пазіраў на хаты, на людзей, што выйшлі дзе-нідзе на ганак ці выглядалі ў вокны, і хваля горычы накацілася на сэрца. Стала холадна і сіратліва. Ён стаяў, быццам адзінокі журавель, што адстаў ад касяка, які паляцеў у вырай. Упершыню заўважыў, як некалькі разоў перадыхае цётка Воля, пакуль данясе вядро вады ад калодзежа, як, згорбіўшыся, панура клыгае Верабей, як топчацца, дзеўбаючы кійком, каля сваёй лаўкі Рыгоравіч.

Пятро сцішыў крокі ля Вераб'ёвай хаты, падумаў, што Наташа яшчэ спіць, і паціху, неяк асцярожна, нібы баючыся яе разбудзіць, пайшоў па рыпучым, як крухмал, снезе. Азірнуўся на шызы дымок з коміна: «Не, не спіць. Гэта ж яна ў печы паліць: маці — на ферме, а Марфачка — у школе».

Успомніў, як убачыў Наташу — прыціхлую, разгубленую — у той вечар у напалову пустой зале клуба (зімою моладзі амаль няма зусім). Яна не была ў вёсцы аж з лета — як паехала на іспыты ў інстытут, так і не вярнулася. Гаварылі, што працуе зборшчыцаю на заводзе. Пятро пазіраў на яе хвіліны дзве, здалося, паблажэла і твар пачысцеў, а быў, як вераб'інае яечка, рабенькі. Сам не ведаў чаму, але стала шкада яе. Наташа ж раптам затрывожылася нечага, закруціла галавою. І вочы іх сустрэліся. Нечакана для Пятра яна ўсміхнулася яму. Было ў яе вачах нешта такое... нібы яны нешта казалі... Ён амаль дачакаўся канца карціны, каб пайсці з ёю, даведацца, што ж казалі яму сумныя Наташыны вочы. Аднак, калі ішлі ціхай вуліцай

дадому, гаворкі не атрымалася. Проста так... словы.

«Як ты там?»

«Анічога».

«А ты?»

«І я так. Сумота ў нас...»

«І ў нас».

«Дык жа горад!»

«А што горад. Людзей многа, а сваіх няма».

Пятру раптам захацелася зазірнуць у яе вочы, зноў убачыць тое, што здалося там у зале перад пачаткам сеанса. Пад самым яркім ліхтаром ён спыніў Наташу, прыцягнуў да сябе. Яна закінула галаву. Не, у вачах яе было цяпер іншае: насцярожанасць, разгубленасць, крышку страху.

«Не бойся»,— сказаў ён і прытуліўся шчакою да яе твару, нібы нешта гасіў у сабе. Не асмеліўся на большае, хоць губы яе былі зусім блізка і, здавалася, шукалі яго. А можа, яна паварочвала галаву, каб выслабانیцца?

«Наташа, вяртайся дадому. Чаго ты будзеш там?..» — не то параіў, не то папрасіў, нібы між імі нешта было вырашана.

«Пагляджу. Можа, і вярнуся»,— ціха адказала яна.

...Адышоўшы ад хаты, пакрочыў размашыста, шырока. Хоць ранішні змрок яшчэ засціў далячынь, наперадзе Пятро ўбачыў знаёмую постаць. Зялёнае паліто з рыжым лісіным каўнерыкам, пуховенькая вязаная шапачка. «Наташа?» Наташа ішла да аўтобуса на прыпынку: у адной руцэ напакаваная сумка, у другой поліэтыленавы мяшэчак, відаць, нешта не памесцілася ў сумку. Яна спяшалася. Вось-вось павінен прыйсці аўтобус, а ён болей пяці хвілін не затрымліваецца.

Пятро паскорыў крок. Яна таксама пайшла хут-

чэй, бо за павароткай паміж белых бяроз ужо мільгануў аўтобус. А з другога боку, ад кароўніка, да прыпынку бегла цётка Гэля, Наташына маці. Яна была ў расшпіленай ватоўцы, з-пад карычневай хусткі выбіліся зямлістага колеру валасы. Гэля бегла цяжка, ледзьве пераводзіла дух, але твар яе свяціўся радасцю.

Пятро дагнаў Наташу. Узяў з рук сумку. Яна аддала неахвотна, нібы баючыся, што не верне.

— Ад'язджаеш? — папытаў ён, хоць гэта было яснаей яснага. Маленькі аўтобус ужо стаяў на прыпынку. Людзі заходзілі ў адчыненыя дзверы, садзіліся.

— Наташа, а як жа...— ён хацеў сказаць «я», але слова гэта дзесьці застрала ў горле. Ён павярнуў яе да сябе, спрабуючы зазірнуць у вочы, але яны былі апушчаны.

— Наташа,— ён страсянуў яе, нібы будзіў ад сну. Яна падняла вочы, вінаватыя, сумныя, з падпухлымі чырванаватымі павекамі.

— Бывай,— сказала, і вусны яе скрывіліся. Хацела, мусіць, усміхнуцца, але ўсмешкі не атрымалася.

— Дачушка мая! — задыхана кінулася да Наташы маці.— Вось ты і едзеш...

Яна адштурхнула Пятра ад дачкі.

— Малайчына...— цётка Гэля хапала ротам паветра.— А я кароў кінула... думаю, пабягу правяду... Не сумуй там... Як мы дамовіліся... Грошы ж узяла? — ужо цішэй папытала яна.— Вось і добра. А я яшчэ прышлю...

Цётка Гэля схапіла сумку, якая стаяла каля ног, і паперла яе ў аўтобус. За ёю следам пайшла Наташа. Яна яшчэ на нейкае імгненне затрымалася на прыступцы. Глянула на Пятра. Ён стаяў нерухома, трымаючы рукі ў кішэнях. Наташу, відаць, за-

трымаў шафёр, Пятро бачыў толькі крысо яе зялёнага паліто і руку з поліэтыленавым мяшэчкам. Цяпер толькі ён разгледзеў, што было на ім намалявана: шчыльна абцягнуты джынсамі зад. Не ведае чаму, але гэта яго збянтэжыла. Ён ніякавата ўсміхнуўся.

Аўтобус пыхнуў дымком і, валюхаючыся, пакаціў па вуліцы.

На апусцелым прыпынку стаялі Пятро і цётка Гэля. Яна зашпіліла ватоўку, паправіла хустку.

— Вось і паехала, — сказала з палёгкай.

Пятру хацелася папытаць, што здарылася, але яна была такая недаступная, што ён не знаходзіў слоў.

— А ты... — звярнулася цётка Гэля да Пятра. — Вось што я табе скажу. Ты яе не зводзь! Ты — гэта адно, а яна — другое.

Павярнулася і пайшла да фермы.

Наташа азірнулася. Ёй здавалася, што яшчэ ўбачыць маці, Пятра. Але задняе шкло ў аўтобусе было мутнае, да таго ж сумкі і сеткі амаль зусім засланілі яго.

«Не трэба зірацца. Не трэба», — паўтарала сама сабе. Села ямчэй, заплюшчылася. Вочы балелі. Дзіва што, наплакалася за ноч. І адразу ж з'явіўся Пятро: стаіць, засунуўшы рукі ў кішэні вылінялай шафёрскай курткі, у кірзавых ботах. Убачыла яго твар, здзіўленыя, устрыжаныя вочы... Бачылася і маці, задыханая, у зашмальцаванай ватоўцы.

Страсянула галавою. Лёгкім непрыкметным рухам сунула руку ў сумку, памацала касметычку з грашыма. На месцы. Супакоіўшыся, адкінулася на спінку сядзення.

Успомніла, як прыехала ўчора дадому. Дума-

ла — назаўсёды, болей нікуды не паедзе, адно што звольніцца. Думала — будучь рады. Але вунь як павярнулася. Бацька то нічога, па ім што хочаш, тое і рабі. Ён і маці ніколі не прарэчыць. Узрадаваўся спярша яе прыезду. Маці яшчэ была на ферме, а ён упраўляўся з гаспадаркай. Вячэру прыгатаваў.

Маці прыйшла позна. Наташа ўжо была ў ложку.

«Божухна, прыехала... Чаго-та ты ў будзённы дзень?» — запытала здзіўлена.

«Не паеду болей...» — дрыготкім голасам сказала Наташа. Лягла тварам у падушку, расплакалася. Маці маўчала. Наташа толькі адчувала, як рука яе гладзіць валасы, плечы.

«Далася табе гэтая вёска: пыл, грязь, гной...»

«Няміла мне там, — сказала Наташа ў падушку. Падняла заплаканы твар. — Сама ж у горадзе і дня не можаш», — папракнула.

«Дык гэта я непрывыклая. Усё жыццё ля гэтых кароў таўкуся. А ты — асвойтвайся».

«У інтэрнаце дзяўчаты кураць, п'юць».

«А ты схадзі ў кіно, на танцы. Лішняга не дазваляй, а на танцы чаго не схадзіць?»

«Хадзіла. Ніхто не запрасіў ні разу. Хлопцы нейкія шалёныя, бывае, што і п'яныя».

«А ты з п'яным не ідзі».

«Ага, тыя, што ў джынсах, мяне не запрашаюць, усё гарадскіх, модных».

«Вось шубу купім за чатырыста рублёў ды сапожкі за сто дваццаць — заўважаць. Пень прыбры, то і пень харошы. А дзе тыя спадніцы джынсавыя прадаюць? І спадніцу можна купіць. Чым ты не такая, як усе?»

«Я дзеравенская».

«Дурненькая, горад увесь з дзеравенскіх. Ад-

куль жа гарадскія — усе з вёскі. Вунь паглядзі — колькі нашых паддубскіх там».

«Жывуць праз сілу. Усе дзяўчаты з нашага пакоя па дому сумуюць».

«Сумуюць, ды не ўцякаюць, як ты, дадому не бягуць, трываюць».

«А чаму я павінна трываць?»

«Якая ты... А я ўсё жыццё думала: вось дачка ў мяне будзе ў горадзе. Будзе з аўтобуса дадому ісці з мужам, а мо і ехаць на машыне, зірнуць хораша, уся вуліца будзе пазіраць...— Маці сцірала са шчок слёзы. Вочы яе сталі чырвоныя.— А ты з мацераю будзеш кароў даіць. У г... таўчыся. Што людзі скажуць?» — плачучы, гаварыла яна.

«Дык няміла мне! — даводзіла Наташа.— Лепш тут кароў даіць».

«Рукі во будуць такія парэпанія, як у мяне. А замуж за каго тут пойдзеш? За трактарыста якога-небудзь?»

«Вазьму ды за Надзеевіча выйду».

«Дык вось што ты ўдумала! — пастражэла маці.— За Надзеевіча яна выйдзе! Знайшла раўню. Яго ў армію не бяруць, што маці хворае, а ажэніцца — тут жа схопяць. Ты гэта будзеш сядзець два гады, мацэру яго глядзець. Яна табе не толькі ў кіно — за хлеў выйсці не дасць».

Наташа маўчала.

«З ёю ты ўжывеся? Яна ж бывае як не ў сабе. Гэта тады, у вайну, як дзеці яе згарэлі, яна ці не звар'яцела. Ой, выкінь з галавы гэта, дзеўка!»

Яны маўчалі абедзве.

«А ў ім што за краса? Цыбаты. Ты не такога сабе знойдзеш. Яшчэ ўсё наперадзе — можа, і вучонага, інжынера ці ўрача. Вунь, паглядзі, Ганніна дзеўка прадаўшчыцаю ў ГУМе працуе, а за вучонага выйшла».

«Дык то прадаўшчыца. А я — зборшчыца. Думаеш, цікава цэлы дзень правадкі прыпайваць?»

«Затое работа чыстая. То ж не ля кароў. А што табе абавязкова там працаваць? Прыпіска ў цябе ёсць. А з прыпіскаю ўсюду возьмуць. І ў ЦУМ той, не толькі ў ГУМ».

Маці дакранулася да яе галавы.

«Ты ў мяне прыгожая. Вот прыедзеш, схадзі ў цырульню, валасы падкараці, зрабі завіўку. Цяперака ж зноў яе робяць. Паглядзіш — хлопцы гужам пойдучь».

«Я ж з Пятром цалавалася...» — праз слёзы сказала Наташа.

«Ну, а калі раз і пацалавалася, дык што? Я да бацькі твайго таксама цалавалася... А што, мы горш за іншых жывём ці чаго ў нас няма? Знойдзеш яшчэ і лепшага. Хто браць будзе — не адмаўляйся: мы і каператы ў тады пабудуем».

Дарога бегла пад колы. І дом быў усё далей і далей. І Наташа ўжо думала, як прыедзе, будзе хадзіць пасля работы кожны дзень у магазіны: добра, што цяпер у другую змену ёй — зранку тавары «выкідваюць», футра купіць. «Каб вот такую, рабенькую, са скураным раменьчыкам. А сапожкі — лепей аўстрыйскія, на тонкім абцасіку».

Пятро вячэраў. Ён сядзеў за сталом, накрытым цыратаю, на якой былі намаляваны чырванашчокія яблыкі, жоўтыя ігрушы, фіялетава-сінія слівы. Маці тупала каля стала: прыбрала патэльную, наліла кубак малака, паклала на сподачак белую булку. Цётка Воля, суседка, кінула глядзець тэлевізар, прыйшла на кухню, села насупраць.

Воля звычайна прыходзіла вечарамі: што ёй адной рабіць дома? Дочкі жылі далёка, аж пад

Масквою адна. Бліжэй за ўсіх сын, Косця. Ён скончыў політэхнікум і працуе ў Магілёве. А муж... Няма такога вечара, каб яна не ўспамінала пра яго. Звычайна яны сядзяць з маці Пятра перад тэлевізарам, і бывае — тэлевізар сабе, а яны сабе — гавораць. Так Пятро і сёння застаў іх.

— Што Косця піша, ці скоро прыедзе? — папытаў.

— Даўнавата ўжо і пісьма не было, — тужліва сказала Воля. — А нашто яму пісаць, — пажалілася, — грошай больш у маці няма, адна пенсія. Тады ж, як гэта з бацькам здарылася, ён усё чыста забраў. Гэта, скажы ты, як бы мацеры нічога і не трэба. Як бы і яна заўтра памрэ. Не, — разважала Воля, — надзеі цяперака няма на дзяцей. Гэта не былыя часы...

Маці перавяла гаворку на іншае:

— Гэта, як я памятаю, Івану на пакрову толькі шэсцьдзесят споўнілася б.

— Ага, зусім небагата. Ды бачыце, такое зрабіць.

— Хіба то ён хацеў — хвароба...

— Хвароба ў ім ужо даўно сядзела. А малады быў вельмі здаровы...

— Ці я ж не помню, — уставіла маці.

— Памятаю, жыта везлі і ў машыны кола адвалілася, дык ён плячо падставіў, машыну трымаў, пакуль кола паставілі. А то яшчэ мужчыны пайшлі ў заклад, ці падыме ён трактар, а ён узяў ды і прыўзняў яго... Вось у яго тады ў мачы кроў з'явілася.

Пятро слухаў са здзіўленнем, такога пра дзядзьку Івана ён не чуў.

— Ну, а дзе там было лячыцца, глядзець сябе — дзеці, сям'я. Задаўнілася. Усё рабіў, такі хапаткі быў, усюду дастанецца. А гэта на вясне ўжо ўрачы

сказалі — перайшло ў рак. Вой, ды балела яму, мусіць! Толькі ўсё стогне, зубы сцісне ды стогне.

— Ага, Кажуць, вельмі ж боль тады ў чалавека, — пагадзілася маці.

— І ўсё на мяне: хай бы ты, Волька, схадзіла ды дзе пагуляла. Чаго ты ўсё сядзіш дома? А мне і не ў галаву, што гэта ён мяне выпраўляе. А сам жа ўсё на крук пазіраў ля печы: там некалі цыбулю вешалі, тыя ж гады вельмі многа яе я садзіла...

А гэта, трэба ж было, ладка сена засталася. Прыгнаў унук — гасціў якраз — каня ды кажа: «Паехалі, баба, пакажаце, дзе тое сена, я прывязу». Заўсміхаўся ён, зарадаваўся: едзьце, кажа, едзьце. Ну, а прыехалі... ён ужо і от...

Воля змоўкла. Маці неяк хацела яе супакоіць:

— То ці раней на месяц, ці пазней... — сказала яна. — А ты не ўспамінай, не растраўляй сабе душу проці ночы.

— А як не ўспамінаць, я і не забывала ніколі. Цяпер бы сама жыць... І дзяцей пагадавалі, і жыццё змянілася.

— Яно-то так. Але ж гэта трэба быць чалавекам моцным, каб вось гэтак...

«От, усчалі гаворку, — незадаволеная падумаў Пятро. — У каторы раз адно і тое ж». І ён пачаў перабіраць у памяці, што б расказаць ім весялейшае, а то вось ужо замаркоціліся абедзве.

— Заўтра ў клубе кіно харошае, — сказаў, — кінакамедыя.

— А, цяпер тыя камедыі! Толькі пішуць, што камедыя, а глядзіш — смяяцца няма з чаго. Усё нейкія злыя. Вот была камедыя «Волга-Волга» ці «Вясёлыя рабаты»!

— А то яшчэ «Свадзьба з прыданным», — дадала маці.

За дзвярыма нехта зашаркаў. Маці адчыніла.

— Гэта я! — сказаў Мікола, чырванашчокі з марозу, жвава заходзячы ў хату.— А вы, цётка, мабыць, думалі, што кот скрабецца.

Мікола быў вясёлы. Жанчыны падазравалі, што ён нападпітку. Нягледзячы на мароз, трусіная чорная шапка сядзела ледзь не на патыліцы, з-пад яе выбіваўся кучаравы чуб.

— Вечар добры! — сказаў ён.

— Добры, добры! Садзіся. Можаш распрануцца, у нас цёпла,— запрасіла маці.

— А на вуліцы — вочы выядае...— трасянуў Мікола галавою.

— То ты вось гэтак і ішоў? — папытала Воля.— Трэбло ж вушы апусціць...

— Вушы, цётка, мне апускаць няможна. Калі я ў дваццаць два вушы апушчу, то гэта ўжо, пішы, прапала. Вушы мне трэба трымаць востра.

Усе засмяяліся. А Воля сказала:

— Ці я пра твае вушы? Свае ты сабе вастры. А ў шапцы і апусціць можна было.

Памаўчаўшы, дадала:

— Зіме не доўга ўжо лютаваць. Заўтра — грамніцы. Апошнія яна маразы насылае.

— Ага,— пацвердзіла маці.— Прыкмячайце. Нап'ецца певень вады пад страхом — зіме скоро канец: вясна прыйдзе ранняя і дружная, а захмурыцца, снег сыпане, так і глядзі, што лета няўдалае будзе, хмуранае ды гнілое.

— Ай, няпраўда ўсё гэта,— прыжмурыў свае каціныя вочы Мікола.— Перайначылі зараз людзі прыроду. Мо й грамніцы бог на іншы дзень перанёс,— засмяўся,— а вы ўсё па-старому жывяце... Усё прыкмячаеце ды здагадваецеся.

Апошняе Мікола сказаў неяк раздражнёна, ажно вочы яго акругліліся, нібы гаворка ішла не пра грамніцы, а пра нешта іншае, што кранала

іменна яго. Ніхто асабліва не звярнуў увагі на яго апошнія словы, але гаворка абарвалася.

Потым маці задумліва сказала:

— Можа, і перайначылі, а толькі дзень змяняецца ноччу, а зіма — летам. І грамніцы не богам устаноўлены, а людзьмі, як дзень гаспадарчага рахунку... Грамніцы заступаюць першым капяжом вакол хаты, а ты выйдзі на падворак і ўзваж на вока: колькі сена засталася, колькі подсцілу. Калі адна трэцяя нарыхтаванага, можаш быць спакойны, — гэта маці ўжо сказала павучальна і зірнула на сына, нібы тое датычылася яго ў першую чаргу.

— І ў вас тут агракурсы па вечарах, — засмяўся Мікола.

— Чым жывём, пра тое і гаворым, і клапацімся, — сказала Воля.

— А вы, маладыя, пагаварыце пра што іншае, мы вам замінаць не будзем, — дадала маці. — Вось зараз ля тэлевізара засядзем, кіно паглядзім.

— Ты заўтра куды? — дзелавіта папытаў Мікола.

— Як і сёння — цэглу буду вазіць з сілікатнага, — адказаў Пятро.

— Слухай, заедзь за мною. Падкінеш да станцыі. Не хачу ісці да аўтобуса. Маці, бацька пацягнуцца праводзіць.

— Значыць, едзеш, Мікола? — усхвалявана папытала Надзея.

— А што я буду рабіць тут без машыны? Кажа старшыня — ідзі на будоўлю стропальшчыкам, а там пабачым. Ага, пабачым!

— А што, каб і паслухаўся, — сказала Воля, — і папрацаваў трохі. Усё-такі ты вінны. Гэта трэба было табе, выпіўшы, ды яшчэ і машыну браць. Дзякаваць богу, што чалавека на той свет не загнаў.

— Ды і машыну шкада,— дадала маці.

— Машына калгасная,— махнуў рукою Мікола,— яе ўжо даўно спісаць трэба было. Ай,— засердзіўся ён,— надаела гэта ўсё мне! Хадзем, Пятро, пройдем да клуба. Апошні раз...

— Схадзі сабе, сыноч, пагуляй. Толькі не баўся. Ды не глядзі на гэтага фарсуна, вушы ў шапцы апусці.

— Маці,— з дакорам сказаў Пятро,— усё ты баішся за мяне.

— Гэта ты ўязджаеш? — нібы бедавала Воля.— От слабода цяперака вам. Куды хачу, туды і еду. А лепш бы пры бацьках быў,— заключыла яна.

— А вы гэта, цётка, свайму Косціку скажыце, як заявіцца,— раздражнёна азваўся ад парога Мікола.

— А я яму і не раз гаварыла. Ды што мацерына слова... А ты не раўняй яго да сябе,— горача сказала цётка Воля.— У яго сям'я, работа там...

— Дык усяго вам добрага, цётка Надзея! — Мікола працягнуў маці Пятра руку.

— Прыезджай, Міколка, ды заходзь, не забывай таварыша,— прагаварыла крышку расчулена і ўсхвалявана Надзея.

— Прыеду, чаму не.

— Ты толькі не прыедзь, як Саваў,— засмяялася Воля, нібы помсціла яму за няўвагу.

А з Сававым сынам здарылася вось што. Хлопец ён зухаваты, бадзяга, жаніўся-разжаніўся. Ні дома ў яго, ні сям'і, ні работы пастаяннай. А дадому ехаў — хацеў не абы-як, не абы-кім паказацца, — вось і схапіў ён недзе ў горадзе чужую машыну — прыехаў. Думаў, пагасцюе і адгоніць назад. Ажно яго тут і накрылі.

— Не хвалойцеся! — азваўся Мікола ўжо з-за дзвярэй.

Сябры выйшлі на вуліцу. Вёска яшчэ не спала: свяціліся дзе жоўта, дзе сінявата, паміргваючы, вокны. Ціха, ускінуўшы голле, стаялі дрэвы ля двароў, ні сабачага брэху, ні скрыгату варотаў, ні грукату машын. Цішыня... Адно толькі парыпваў снег пад нагамі хлопцаў. І крокі чуваць былі далёка. Вялікі падгалісты сабака выйшаў з двара і сеў ля шула варотаў. Ён, мусіць, зачуўшы крокі, вылез з цёплай будкі і проста з сабачай цікавасцю ленна пазіраў на хлопцаў: свае — таму ляманту не ўсчынаў.

Мікола калупнуў нагою дарогу, пашукаў лядзяш, намерваючыся пужнуць сабаку. Але Пятро спыніў яго:

— Не чапай, праходу не дасць.

— Сапраўды. Табе ж тут хадзіць, — пагадзіўся Мікола. — Ну, няхай.

Ён падбіў нагою лядзяш. Сабака незадаволеная загырчаў, яму яўна не падабаліся паводзіны хлопца.

— Людзі праходу не даюць, а то яшчэ і сабакі. — Мікола быў не ў гуморы. — От, скажы ты, сяло! За што я яго не люблю? За тое, што кожнаму дзела да цябе, кожнаму карціць цябе вучыць. І трэба цярэць. А то гвалт на ўсё сяло зачнецца.

Мікола крыху памаўчаў, думаючы пра нешта сваё. Пятро таксама не азваўся. Самотна яму было. Успаміналася, як ад'язджала Наташа, цяпер вось і Мікола пакідае яго.

А Міколу хацелася жаліцца:

— Заўчора іду, трохі выпіў — не без таго, была прычына. І тут Зосім гэты смаркаты. Не, каб настаўнік які яшчэ, сцярэў бы, а то ён — пастух, і яшчэ мяне вучыць, кажа: што-та я цябе, Мікола, часта выпіўшым сустракаю? Глядзі, вось так замаладу разап'ешся — прападзеш. Бачыш, ён мяне

павучае! Якое табе дзела?..— Мікола вылаяўся.— А тут яшчэ Маня, даярка. І яна за мяне ўзялася: пашкадаваў, кажа, хоць бы бацькоў сваіх. Бацька ж хворы, яму хвалявацца не можна! І ёй дзела! Сабралі каля мяне сход, спавядаюць, языкі ім трэба пачухаць, дома не было з кім пасва-рыцца...

Пятро слухаў Міколу і не слухаў. Усё гэта было так звычайна, што нават здзіўляла: чаго ён так заеўся? Успомнілася чамусьці, як малога яго бара-ніла ад сабакі старэнькая Сідорыха. Яна гразіла сабаку кійком, а яму гаварыла: «А ты, маё дзіцятка, пакуль у двор забяжы». І ён, як наяве, убачыў, як адмахваецца яна кійком ад сабакі, стоячы на нядужых нагах.

— Ды чаго ты расхадзіўся, свае людзі — дзе па-ганяць, а дзе і пахваляць.

— Ага. І дораць, і вочы поруць. Цябе, не кажы, усе хваляць. Ведаеш, мяне часам і зло брала. Толькі і чуеш: Надзеевіч, Надзеевіч. І бацька мой, і маці з языка не спускалі: Надзеевіч сена косіць! Надзеевіч дровы возіць!

— А хто ж за мяне гэта ўсё зробіць? — ціха сказаў Пятро.

— А калі малы быў яшчэ і не ведаў цябе, дзіва што — ты ў гэтым канцы вёскі, а я ў тым, — дык дзед наш, Панас, як зачну дурэць, гаварыў: «От быў раз у Надзеі, як яе хлопчык хораша за сталом сядзіць, ціхенька, не круціцца так во, як ты, нібы шыла ў цябе ў тым месцы». І так кожны раз. Ну, думаю, пападзешся ты мне, ціхоня, адперу я цябе! — смяяўся ўжо Мікола.

— Дык ты куды наважыўся? — папытаў Пятро не дзеля таго, каб перавесці гаворку на іншае, — яго па-сапраўднаму цікавіла, куды едзе сябар.

— Паеду... — ухіліўся той ад прамога адказу.

Спачатку ў Зіны спынюся, разгледжуся, можа, таксістам пайду. Яшчэ не ведаю...

— Едзеш неяк неабдуманая. Кажуць, без прыпіскі, апрача будоўлі, нідзе і не ўладкуешся. То які табе сэнс?

— Гэта як хто! — кінуў упэўнена Мікола.

Яны маўчалі, на ціхай вуліцы адно чуваць былі іх крокі. Ішлі вёскаю да клуба. Ішлі не спяшаючыся. На Міколу быў чорны, дамашняга вырабу кашушок, Пятро — у куртцы, падбітай аўчынай. Цёпла было хлопцам, толькі мароз пашчypваў шчокі ды вушы. Мікола час ад часу цёр іх далонямі, але шапку не насоўваў. Пятро ж сказаў:

— А пячэ, халера! — і, зняўшы шапку, распусціў вузельчык завязак.

Ля клуба не было ні душы. Патухла пазіралі вокны. Пуста і на плошчы, замеценай снегам. Расчышчалі тут толькі вузкія дарожкі да клуба і канторы, пляцоўку пад дрэвамі, дзе спыняліся машыны.

Дрэвы стаялі маўклівыя, як зачараваныя: ліпы, ясені і каржакаваты дубок, які рос трошкі воддаль у развалістым пні старога дуба, нібы ў вялікім драўляным вазонніку. Адно сосны ціха пазвоньвалі. Толькі трэба прыслухацца.

Хлопцы пахадзілі па сцэжках ля канторы і клуба.

— Во, вёска! Глуха, як у магіле! — спаганяў свой настрой Мікола.

— Позна ўжо. Кіно кончылася. Гурток сёння займаўся. Старшыня прыходзіў — казаў, што праўленне пагадзілася купіць інструменты для аркестра, сапраўднага эстраднага. Як у «Верасоў» ці «Сяброў»...

— Абяцанкі — дурню радасць, — буркнуў Мікола.

Не згаворваючыся, моўчкі падаліся на дарогу

дадому. І зноў Мікола злаваўся на цішыню. Пятро не вытрымаў:

— А куды б ты пайшоў у такі час у горадзе?

— Куды? На танцы!

— Ты думаеш, у горадзе людзям не трэба рана ўставаць на работу, яны ўсю ноч танцуюць?

— У рэстаран бы пайшоў! — запальчыва сказаў Мікола. — Ды якую-небудзь дзяваху падхваціў...

— На гэта, брат, грошай трэба многа. Раз пойдзеш, другі, а на трэці — стоп-сігнал.

Абодва прымоўклі. Ішлі вуліцай, абапал якой, занесеныя снегам, спалі хаты. Высокі месяц пазіраў ясна, і ад яго святла мільёнамі іскрынак зіхацеў снег. Прайшла захутаная — не пазнаць — жанчына.

— Вечар добры! — пачулася з хусткі.

— Добры вечар!

Жанчына пайшла сваёю дарогаю.

— Ты пазнаў — хто? — папытаў Мікола.

— Цётка Мотра, здаецца, ці Наталля.

— Во яшчэ завяздзёнка! — ускіпеў Мікола. — Ідзеш, і з кожным — ведай не ведай — трэба здраўкацца. А можа, я не хачу! Не хачу, і ўсё!

— Але ж трэба неяк прывітаць чалавека. Як жа так прасунешся — свіння і тая рохне.

— От, старых яшчэ трэба паважаць. А за што яго, каторага, паважаць? За тое, што стары? Мож, ён у жыцці сваім нічога добрага не зрабіў, хаваўся па кустах, а вот цяперака ты яго паважай. Не, я думаю, не кожны варты павагі...

— Трэба спаць ісці, рана ўставаць, — сказаў Пятро.

— Заедзь, га?

— Шкада, што ты едзеш, — замест адказу сказаў Пятро.

Мікола так і не зразумеў, чаго шкадуе Пятро. «Зайздросціць, — падумалася, — дзіва што. Сам звя-

заны па руках і нагах». Успомніў, што і ў яго бацька хворы. Маці бедавала, угаворвала не ехаць. Стала прыкра на душы. І, мусіць, ад гэтага яшчэ болей жаданым рабіўся далёкі гаманлівы горад, хацелася хутчэй аддацца на волю дарогі. Хацелася быць зусім вольным, жыць так, як хочацца, жыць для сябе. Яшчэ прыйшла думка, што як ён тут быў з машынаю, то і ім было анігадкі: не думалі, як сена прывезці, дровы. «Таму, мусіць, так і ўсчаліся на яго, як сказаў, што паедзе?»

— Слухай, Надзеевіч,— сказаў ужо неяк клопатна,— ты, як што, бацьку майму не адказвай. Машына ў руках жа ў цябе.

Яны разышліся. І Пятро паскорыў крок да свае хаты.

Маці яшчэ не спала. Драмала на ляжанцы. На яго крокі выйшла, папытала, ці наліць гарачага чаю. Ён адмовіўся. Яна хацела ў яго нешта яшчэ папытаць, але стрымалася, можа, баялася сапсаваць яму настрой. Усё пазірала крадком. Потым не ўцярпела, папытала:

— Куды ж едзе Мікола?

— Не казаў канкрэтна. У горад, канешне,— адрывіста сказаў Пятро.

Надзеі здалася, што сын не хоча з ёю гаварыць. Яна ўздыхнула, думаючы аб тым, што не трымаецца моладзь зямлі, так і імкнецца, каб толькі ад яе далей. Ці, можа, там жыццё лепшае? Думала пра сына — ён усё нудзіўся, калі малы быў, што адзін. Любіў у людзях быць, ніколі не адставаў ад яе, калі ведаў, што некуды ідзе. Усё ў дружбакоў бавіўся, бывала, не даклікацца дадому. Адзіноты баяўся. Падумалася, што тое, можа, перадалося ад яе.

Не спалася ёй.

Не спаў і Пятро. Сон, што было адразу, як толь-

кі лёг, наваліўся на яго, неяк раптоўна адляцеў. Думаў пра Міколу. Не, не з зайздрасцю, не было яе. Проста неяк сумотна, што ён ад'язджае. Мікола хлопец вясёлы, з ім ці працаваць, ці ў клубе, ці на рацэ — весела. Ён любіў выкідваць штукі. Аднойчы ля ракі ўзяўся борацца з маладым бычком, схпіўшы яго за рогі... Яшчэ адзін ад'язджае. Ужо амаль не засталася дружбакоў, аднагодкаў. У Старым сяле — ён адзін. Адзін...

У цемнаце, як наяве, бачыў твар Наташы, вясновы, у кропачках рабаціння, як вераб'інае яйка. І як ён ні адганяў думкі пра яе, яны непакоілі тым непаразуменнем, якое засталася ў душы, як ільдзінка. Яшчэ так яскрава паўставала ў памяці цётка Гэля, як бегла яна, задыханая, хапаючы марознае паветра тонкімі бяскроўнымі губамі. І тыя губы паўтаралі: «Ты — гэта адно, а яна — другое». Што гэта азначае? Што ён, не варты Наташы? «Знайшлася каралеўна Вераб'ёва», — падумаў зласліва. Але палёгкі не было. Грэла адно спадзяванне, што яшчэ сустрэнецца з Наташаю. Як толькі выпадзе камандзіроўка ў Мінск, абавязкова знойдзе яе. А пакуль што ён — адзін...

У хаце было ціха, цёмна і глуха: можа, ад завешаных штораў акон, ажно хацелася ўстаць, адвесіць, разagnaць гэту цемру, упусціць снежнае святло, але думка гэта мільганула несвядома, як праз сон. У куце за ляжанкаю штосьці зашамацела, заскрэблася. І ад гэтага знаёмага і загадкавага з дзяцінства шамацення па цёмных кутках ці ад думак пра адзіноту ён заляцеў у далёкія, пацягненыя ўжо ружовым туманам гады маленства.

...Зноў ён у хаце адзін. І дзень такі доўгі, што здаецца, не будзе яму канца. Каб гэта ўлетку, калі ён з хлапчукамі гуляе на рацэ, то хай бы і не канчаўся, а аднаму ў гэтай прыцемкаватай хаце, ды

яшчэ зачыненаму, як той арыштант, сумна. І ніяк яму не выйсці: ён ужо і ў дзверы ўпінаўся, і прасоўваў нож у шчыліну ля клямкі, але ніяк не ўдавалася іх адчыніць. У яго баліць горла, нават глыток грушавага ўзвару не праглынуць, дзярэ і баліць. Маці абкруціла яму шыю сваёй ваўнянай хусткай, якая нясцерпна кусаецца. Ну, гэта ён не будзе трываць: возьме і здыме, вось хай толькі не прыйдзе хутка. Сама ж казалася, што прыйдзе неўзабаве, казалася яшчэ раніцай, а цяпер ужо даўнымдаўно дзень. У хаце прыцемак, бо вокны замураваў мароз, вунь якія дзівосныя карціны павыпісваў: лес, папараці, елкі — дзіва, дый толькі. Які мастак! Пятрок так любіць іх разглядаць. Але зараз ён і пазіраць не жадае на марозавы цуды. Як хочацца, каб хутчэй выбліснула сонейка. Сонейка ледзяныя малюнкi баяцца — яны пачынаюць чэзнуць зверху, раставаць і абягаць вадою. Пятрок любіць дапамагаць сонейку хутчэй размураўваць вокны, ён пачынае адколваць і ссоўваць лядок нажом, праўда, гэта калі маці не бачыць, а то яна не дазваляе: яшчэ шыбіну высадзіш, кажа.

Сонейка няма, і вокны глухія. Што там за імі, так хочацца ведаць Петраку, ну хоць бы ў дзірачку, маленькую, як капеечка, глянуць. Хоць бы Хведзька прыйшоў, але той будзе за ўсё-ўсякае пагражаць: не дасі мне першаму, гэта калі яны разглядаюць кніжку, — пайду дадому, не дасі мне пасвяціць ліхтарыкам — пайду дадому. Усё грозіцца, што пойдзе дадому: ведае — Пятрок адзін не любіць гуляць, а яму ўсё роўна — яму і дома весела з сёстрамі.

Лепей, канешне, каб быў такі ж хлапчук, як ён, свой, каб і спаў з ім, і гуляў. Ён бы нічагусенькі яму не шкадаваў, хай бы гуляў з яго цацкамі. Нават шкельца аддаў бы зялёнае, праз якое можна,

не жмурачыся, пазіраць на сонца, і жоўтае, глянеш — усё навокал як сонцам залітае, нават калі на вуліцы хмурна. Або няхай бы гартаў яго кніжку з малюнкамі ці гуляў з каляровымі алоўкамі, праўда, яны яшчэ не заостраныя: маці кажа, што імі ён будзе маляваць у школе.

А калі б гэта была дзяўчынка? Няхай сабе і дзяўчынка. Толькі ж яны румзаюць. Ды і гуляць з імі няможна, дражніць будуць. Але за сваіх не дражняць. Не дражняць жа Хведзьку, калі ён важаецца з сёстрамі. Хай бы сабе была і дзяўчынка.

Ах, як добра б зараз глянуць на вуліцу! Пятрок слініць палец і прыкладае яго да шыбіны. Во, слядок застаўся, цяпер трэба церці і церці, пахукаць. Мароз злы, за палец хапае. Ажно зайшоўся, зашчымеў палец. Пятрок совае палец у рот. Адагрэў. Цяпер зноў церці, церці, свідраваць палоначку... Вось яна, маленькая, як вочка бінокля. Можна адным вокам на вуліцу зірнуць: птушка прыляцела, на плот села — надзьмулася, чырвоныя грудкі выставіла, сядзіць. А гэта што такое вялізнае, як стог, прасунулася? Ага, мусіць, воз сена. Радасна стала: маці скоро прыйдзе. Мусіць, гэта яна паехала.

Але і глядзець надакучыла, а палонка ўсё мутнее і мутнее — мароз зацягвае яе лядком, раз-пораз прыходзіцца прачышчаць. А маці ўсё няма. На адыходзе яна казала: як сумна стане, ляж ды паспі. Пятрок ужо ўсё перагледзеў, перарабіў усе справы свае, а дзень не канчаецца. І ён парашыў: залезе на ляжанку, ляжа і вочы заплюшчыць, бо калі спіш, час ідзе хутка. Увечары толькі ляжаш, а ўжо ўставаць трэба, ноч такая маленькая, кароценькая. Але ўсе гавораць, што зімою ноч даўжэй за дзень. Дык якая ж тады ноч, калі дзень такі доўгі? Спацы! А як ты заснеш? Толькі вочы заплю-

шчыш — нехта ў кутку варушыцца, шкрабецца, у коміне скуголіць. Можа, чорт добранькім ды няшчасным прыкідваецца, хоча, каб Пятрок яму адчыніў. Каб не адзін быў ён, а з якім-небудзь хлопчыкам ці з дзяўчынкаю, абавязкова б пайшоў паглядзеў, хто там. Во, мармыча ўжо па-кацінаму, катом прыкідваецца. А што, ён і зараз смелы, вось возьме кій у камешніку і паране туды, паганяе таго чорта. Але лепш паклікаць Ваську, ката, з ім смялей. «Кіці-кіці-кіці», — кліча Пятрок. За печчу, якраз у тым цёмным кутку, нешта зашамацела, муркнула Васькавым голасам, упоцёмку бліснулі два зелянцовыя агеньчыкі. Васька мыркае і трэцца ля Петраковых ног. Пятрок гладзіць яго па чорнай шаўковай спінцы, і кот выпінаецца, сам прыціскаецца да яго далоні. Мыркае і пазірае на Петрака, нібы нешта яму гаворыць. Шкада, што каты не ўмеюць гаворыць. І сабакі таксама. Каторы пазірае на цябе, быццам нешта хоча расказаць. А добра было б пагаварыць з якім-небудзь сабакам або катом. Можа, шмат чаго і людзі не ведаюць, што ведаюць яны.

Але ж пара ўжо і мацеры прыйсці, колькі можна вазіць тое сена на кароўнік на калматаногай кабыле, якую ўсе завуць Зіс. І Зіс няхай аддыхне, сена пажуе.

Рыпнулі сані каля двара. Маці забягае ў хату зірнуць, як ён там. А ён румзае і енчыць:

«Дзе твае дзеці? Чаму ў цябе няма дзяцей? Чаму?» — прыстае.

Маці ніякавее, яна ўгаворвае яго, просіць не пытаць у яе нічога. Яна потым, потым яму ўсё раскажа, як стане разумнейшы.

«Я ўжо разумнейшы. Чаму, гавары!»

«Божа мой, — жахаецца маці, — як табе расказаць?»

Пятрок разумее, бачыць па яе позірку — нешта страшнае зрабілася з яе дзецьмі, што яна не хоча яму расказваць. І прыстае яшчэ болей. Дакарае яе. І толькі тады, калі позірк маці пачынае туманіцца слязьмі, ён здзіўлена адступаецца.

«Глыбокія рэкі твае, зямля родная, ды, відаць, глыбей сэрца мацеры. Глыбока хаваеш ты карані свае, лес дрымучы,— чалавек глыбей гора хавае. Камень кінеш у ваду — век ляжаць яму, не ўсплысці, хіба толькі рака высахне, гора ў душы паселіцца — не ўтапіць на дно. І душа твая — вада чыстая, табуном коней ускаламучана. Рэчка быстрая каламуць знясе, гору матчынаму не сплысці з вадою...

Зараслі травой на зямлі равы, сэрца мацеры не загаілася. Не трывож яго ўспамінамі, дай спачыць яму хоць на золаку...»

Хіба ж то яе віна, што няма яе красачак-дзетак? Хіба ж не ёй да гэтай пары ўсё бачыцца ў сне, як гараць яны, гараць іх ножкі маленькія, іх галоўкі бялявенькія? Не атушыць ёй гэта полымя. І яно так пячэ ёй грудзі, і яна кідаецца ў агонь і сама гарыць, гарыць у тым хцівым агні... І ні сну ёй, ні спачыну.

...Стрымаў Пятро слова — заехаў за Міколам. У хаце ў іх — нібы нябожчыка толькі што вынеслі. Мікола марудзіў, нечага чакаў, зыркаў на маці. Бацька, мусіць, на кароўніку даваў жывёле корм, а маці ўпраўлялася каля печы. Похапкам пякла аладкі. Моўчкі, неяк скоса пазірала на Пятра, нібы гэта ён вінаваты, што Мікола рашыў падацца з дому. І ён адчуў сябе сапраўды ніякавата перад цёткаю Вуллянаю. Сказаў Міколу:

— Дык заставайся. Я паехаў. Спяшаюся!

— Бачыш, людскія дзеці робяць, стараюцца! — ускінулася маці на Міколу.

— Я казаў табе, казаў! — ледзь стрымліваў сябе ён. — Не дасць мне старшыня машыны, не дасць! Што мне, хвасты каровам круціць?

— А то ўжо і няма работы?.. Як жа я ўсё жыццё раблю? А бацька?

— Ну і рабіце, а я не хачу!

Цётка Вулляна ўсхліпнула. Мікола схопіўся за сакваяж, заспяшаўся да дзвярэй.

— Так і паедзеш, не развітаўшыся з мацераю... Як і не родная, як і не гадала цябе... — плакала цётка Вулляна, прыклаўшы ручнік да твару.

Мікола спыніўся.

— Што вы, мама? — сумеўся ён. — Ці ж мне сядзеццё на вашай шыі? Я сабе жыццё хачу...

— Варочайся, сыноч. Праедзь сабе ды і варочайся. Людзі цяперака тут хораша жывуць. Калгаскватэры будуюць — чужыя людзі іх займаюць, — угаворвала яна. — І нам бы лягчэй было пры табе.

— Мама, як што — Надзеевіч вам паможа. Мы з ім дамовіліся...

Цётка Вулляна зірнула на Пятра ўжо не так непрыязна.

— Надзеевіч! У яго свая хата, свая маці. Шчаслівая! А то во і хату новую пабудавалі, а паўміраем — будзе пустая стаяць. Заб'юць вокны крыжнакрыж, як у Фядорынай, і будуць весціся мышы... — Яна ўсё жалілася, а хлопцы падаліся да машыны.

Мікола сядзеў натапыраны, як верабей на халадзе, маўклівы і нават злы. Пятро яго не чапаў гаворкай, адно гнаў машыну па белай укатанай дарозе. Спыніўся каля цаглянага будынка станцыі, пабудаванага ці не ў пачатку веку, з вострымі, ні-

бы ў царквы, шпілямі на даху. Недалёка ад станцыі быў сілікатны завод, куды ехаў Пятро.

— Паслухай, давай зойдзем у буфет ды па кучлю піва...— прапанаваў Мікола.

— Не, я спяшаюся. А ты, гляджу, захандрыў...

— Глупства. Выйду ў горадзе, увальюся ў на-тоўп. І — свабода... Эх, ты не ведаеш, што такое свабода!.. Ладна, дуй! — сказаў ён ужо крышку нядбайна і абыякава.— Сустрэнемся як-небудзь...

— Сустрэнемся!

У Пятра таксама нешта нядобра было на душы, тужліва, нібы ён нешта згубіў. Спрабаваў угававаць сябе, што не так ужо і сябравалі яны з Міколам, так, часам перакідаліся словам, разам хадзілі ў клуб, але Мікола там хутка далучаўся да купкі дзяўчат і больш не звяртаў на яго ўвагі.

Пятро разумеў, чаму яму зараз так тужліва. Патаемна ўсё-такі зайздросціў ён Міколу... Гэта злавала. «Сёння ж,— думаў,— пачну што-небудзь чытаць. Паеду на іспыты...»

Амаль паўдня не пакідаў яго настрой нейкай занядбанасці.

Другім рэйсам праскочыў да базарчыка. Там быў магазін, дзе ў прасторнай зале стаялі ў рад матацыклы, мапеды, веласіпеды. Пятро не раз туды заязджаў, разглядаў, лашчыў вачыма бліскучыя машыны, браўся за рабрыстыя, пакрытыя гумаю ручкі. Лёгкія чорныя матацыклы «Мінск», блакітныя «Іжы». Але яму хацелася «Яву» — чырвоную, з бліскучым — аж сам сябе бачыш — бакам. Папытаў у прадаўшчыцы, ці часта бываюць «Явы».

— Чакаем,— адказала яна.— Магчыма, к канцу месяца.

Пятро выйшаў абнадзеены, і крышку святлей у яго стала на душы. Дарогаю ўяўляў сябе ўладаль-

нікам матацыкла, для якога ўжо дома і месца прыгатаваў — дашчаную прыбудоўку да стопкі.

Быў час абеду. Ён, як і абяцаў маці, не пазніўся. Спыніў машыну каля двара. Пайшоў сцэжкаю да весніц, і тут толькі пачуў, як тупацяць капяжы. Хата стаяла, як маладзіца, павязаная белай пухнатаю хусткаю, па страсе — махры ледзяшоў. А неба такое сіняе — аж адбірала вочы. Успомнілася, як маці ўчора казалася, што сёння — грамніцы. «Лета будзе хорошае», — ад гэтай згадкі стала надзіва радасна. У двары, нібы да нечага прыслухоўваючыся, стаяла карова. Мусіць, маці знарок выпусціла яе крышку пагрэцца на сонцы. Ён падышоў. Карова пацягнулася пысаю, шумна абцягнула з яго паветра, гідліва адварнулася.

— Што, бензінам пахну — не падабаецца?

Ён прайшоў да хлява, паглядзеў у застаронак, на пятры — колькі сена. Павінна хапіць... Мо і застанеца. Гледзячы якая вясна будзе.

Зноў зарадаваўся сінечы неба. Прайшоў ля нізкага парканчыка па набрынялым вільгаццю снезе.

Маці стаяла на ганку, ахінуўшыся хусткаю. Пзірк яе спыніўся недзе далёка, і здавалася, яна бачыла штосьці такое, чаго не мог згледзець Пятро. Вось яна паволі павярнула да яго галаву. Хацела нешта папытаць, але не стала, толькі прасачыла за ім уважліва, нібы чытаючы яго думкі.

— Вясна будзе дружная, ранняя, — нібы давала яму надзею на скорыя змены. Ведала, бачыла: маркотна яму. — Птушкі прыляцяць... — Памаўчала. — І чалавек і птушка ведае свой дом. Ляціць да яго за свет. І яны ўсе вернуцца. Вось пабачыш, вернуцца...

Пятро ведаў, каго яна мела на ўвазе. Ён не стаў прэрэчыць. Верыў ёй, яму хацелася верыць.

— А ты пачакай, пацярпі крыху, усё тваё прый-

дзе.— Памаўчала.— Ага, што ж я хацела табе сказаць? — яна нібы ачнулася, заклапацілася.— Пра цэмент... Ты не забудзь, бо не згадаеш, як і раду-ніца. Трэба будзе дагледзець магілкі. Ага, і не забудзь...

- Што не забыць?
- Я табе гэта сказала?
- Вось толькі.
- Нічога не забудзь.

Усё хацелася яму расказаць, але як раскажаш: столькі ў жыцці ўсяго было. Задоўжылася яно. Вось ужо і нямоглая стала, замінаю толькі. А няхай бы жыў, як хоча, як людскія дзеці жы-вуць. І, можа, не маю рацыі, сказаўшы яму, што яны вернуцца. І ўсё-такі яны вернуцца. Дрэва не можа жыць без караня. А ён, ці ведае ён свае карані?

Што ён тут любіць, што шануе? А хто для яго я? Проста хворая, нямоглая маці, з-за якой завязаўся свет. Трэба было яму расказаць, хоць бы аб сабе.

— Не спіш?

— Не сплю.

— Мне засталося толькі расказаць табе... Памятаеш, мы хадзілі ля Барвінавых дубоў. Там магіла ёсць... Гэта яго магіла...

— Невядомага салдата?

— Гэта магіла Вярбіцкага, мужа майго. Ты но-сіш яго імя. Не забудзь... І пахаваеш мяне там, побач.

— Маці...— прагаварыў ён з дакорам.

— Гэта ён, я ведаю. Бацька таіў ад мяне. Ён багата тады пахаваў у лесе. А гэту магілку абгара-дзіў. Крыж паставіў дубовы. Ён усё хадзіў туды... Божа мой, божа, колькі магіл па лясках, ля дарог...

Колькі людзей палягло за гэту зямлю. Ды якіх людзей!

Каб гэта можна было сказаць пра ўсё. Каб словы былі, каб сэрца не захліпалася так ад болю. Каб...

...Даўно гэта было, лічы, паўвека назад. Пяцьдзесят разоў распраналіся і апрааналіся дрэвы, пяцьдзесят разоў вілі гнёзды птушкі, пяцьдзесят разоў засынала і прачыналася зямля, каб, спачыўшы, сабраць свае сілы для новай вясны, пяцьдзесят разоў зіма змянялася летам, пяцьдзесят разоў была зямля парадзіхай. Як мала гэта для яе, пражыўшай тысячагоддзі. Як многа — і ў той жа час мала — для чалавека, якому ўсяго наканавана лёсам якіх пяць дзiesiąткаў летаў і зім для свядомага жыцця. Гэта ўсяго — на шчасце і на гора, на любоў і на нянавісць.

Многае забылася, сплыло, як веснавая вада, але, можа, ад таго ярчэй пазначылася рэчышча жыцця, ясней стала, куды вяла мая сцежка і куды прывяла. І цяпер, калі канчаецца яна (не суцяшай мяне, гэта не так страшна, калі перарабіў ты за жыццё ўсю сваю работу, калі ведаеш, што ёсць каму араць поле, сеяць жыта, то гэта не так і страшна), вельмі хочацца хоць птушачкай прыляцець ды зірнуць на маладое жыццё, жоўтым лістам упасці пад ногі ўнукам сваім, жытнім коласам стаць на ўскрайку поля.

Свядомае жыццё... Яно пачынаецца тады, калі чалавек пачынае памятаць сябе, другіх, з'явы і падзеі. Можа, і так. Па-мойму, яно пачынаецца тады, калі чалавек наўмысна пойдзе сваёю, адзіна абранаю дарогаю, сам пазначыць свой лёс, выбера сваю долю. Запомні гэта — сам!

Мне было, мусіць, гадоў семнаццаць. Ладная я была. Сказала б табе, што прыгажуня, дак хіба ты

паверыш, глянуўшы на твар мой, што стаў, як пабаранаванае поле, а во рукі — гэта ж два карані, іх і не вымаць бы з зямлі. Жылі мы недалёка адсюль. Цераз лясок, за полем, напрасткі — кіламетры два, не болей, на лесніковай сядзібе. Бацька мой лесніком быў, Антонам Падлужным зваўся. Бо сам ён родам з Падлуга — вёска была такая. Няма цяпер ні сядзібы той, ні хаты, ні бацькі майго, толькі адна груша-дзічка стаіць амаль пасярод поля. Ага, цяпер поле там. Адамаў палетак завуць яго людзі.

— Чаму ж ён Адамаў?

— Пра гэта потым. Ты слухай.

Надоечы новы аграном прыехаў, усё мерыўся, настойваў зрэзаць тую грушу, маўляў, трэба акультурваць палі, але людзі не далі, нават на сходзе гэтае пытанне рашалася. Так і стаіць груша — цвіце кожную вясну.

...Не, не заснуць ёй сёння. Устала, патэпала на кухню. Згатавала чай. Наліла ў кубак. Маленькімі глыткамі задумліва піла. Правяла чулаю рукою па настольніцы, бы хацела намацаць тонка тканыя ўзоры. Не проста расказаць словамі тое, што месцілася ў сэрцы.

Аніякіх слоў тады і не было: свяціла сонца, шаптала і смяялася ціха жыта, жаўранак радасна заліваўся, купаючыся ў дрыготкай цеплыні паветра. Яна ішла ў вёску. Толькі выйшла з пералеску на палявую дарогу, аж наперадзе, з таго боку нехта едзе на кані. Бы цёплы пругкі вецер павяў у твар: гэта ён, новы сельсаветчык. Так усе яго завуць. Можна, у жыта сысці ды пераचाкаць? І коннік яе заўважыў з таго боку: мо ён назнарок тузануў аб-

роць, заспяшаўся насустрач ці сапраўды не меў часу, каб дазволіць каню перамінацца ленна з нагі на нагу. Вось-вось яны сустрэнуцца. Наперадзе ружова разяўленая зацугляная храпа каня. Яна сышла ў жыта. Яно шархотка церлася аб рукі. Ён спачатку нібы хацеў праехаць міма ці, можа, загледзеўся, залішне даў волю каню, потым напяў аброць так, што той аж затанцаваў. А яна ўсё стаяла, нібы хацела перачакаць. А самой ажно страшна стала: няўжо так і праедзе міма, не заўважыць, слова не скажа? Сарвала жытні каласок, стала вылузваць зярняткі.

«Што, парá жаць?»

«Сама раз,— сказала яна ўпэўнена.— Глядзіце, каб жыта не перастаяла».

Конь занепакоіўся, млосна, мусіць, яму было стаяць на спёцы, карцела дамчаць хутчэй да пералеску. Але коннік прыструніў яго.

«Чыя будзеш? Нешта я цябе не ведаю».

Нібы халодная хваля накрыла яе: ён мяне не ведае? А я васьм усье пра яго ведаю. Яна кінула на яго горды позірк.

«Дык чыя ж ты, як завесся?» — перапытаў ён, уражаны яе прыгажосцю.

«Надзеяй завуся»,— адказала яна.

«Надзеяй»,— паўтарыў ён.

«А бацька мой ляснік, Падлужны».

«Ведаю»,— кіўнуў радасна ён. І засмяяўся. Конь затанцаваў нецярпліва, ён не стрымліваў яго. Паскакаў.

Яна стаяла і пазірала яму ўслед. І ён аглянуўся. Тады яна зрабіла выгляд, што спяшаецца.

А ён вярнуўся. Дагнаў яе, папытаў, ці выйдзе на жніво.

Яна ж знарок сказала: не!

Упартая была. Ішла і, як заклён, паўтарала:

«Не ведаеш ты мяне? Не ведаеш? То от уведаеш, убачыш, якая я». Нібы помсціць збіралася яму.

А яму нешта таксама, мусіць, у душу запала. Бо куды ні кіруецца, раку ў брод пераедзе, ручаі лясныя, дзесяць калодзежаў міне, а да нашага прыедзе каня паіць. Калодзеж наш стары, з жураўлём з дубовага камля, зялёным мохам пакрыты, рублены навек з плашак дубовых, вядро дубовае, акаванае жалезам. Поіць ён каня, рыпіць журавель, у неба ўзвіваецца, сам да берага вядра прыпадзе — смачна п'е ваду, а я сачу за ім з гарода ці з акна і ўсё: «Не ведаеш ты мяне, не ведаеш? То ўведаеш!» А ён поіць каня ды ўсё на вокны нашы паглядае, усміхаецца, нібы бачыць мяне.

Бацька мой смекціў яго. Любіў чалавека гаворкаю зачапіць, ходзіць дзень па лесе, з кожным, каго ні сустрэне, словам перакінецца — з малым ці са старым. Вось і кажа ён:

«Нешта, хлопец, конь твой нашу ваду ўпадабаў?»

«Такі праўда, — кажа ён і смяецца. — Не вада ў вас, а сок бярозавы».

І бацька ўсміхаецца:

«Ты бярозавіку, мусіць, не піў. Надзея! — крычыць у сенцы. — Вынесі квасу кубак чалавеку».

А я, хоць і іду паслухмяна па квас, злуюся, бо кары яшчэ не прыдумала яму за тое, што — бачыш які! — мяне ён не ведае. Усю вясну сэрца маё трапечацца, вочы шукаюць, думкі клічуць, а ён мяне не ведае.

Харошая парá была, радасная. Жніво! Ахвочая я была жыта жаць: маладая, рукі спрытныя, работаю не надарваныя, так і ловіш чым паболей у жменю сцяблін, серп да вечара затупіцца, глянеш — захад разгарэўся яркім вогнішчам, а там у самым нізе

стаіць чырвоны паўкруг сонца, нібы печ не заслоне-
на, хлябы маладыя прымаць гатовая. Не заўважыш,
хто яе засланіў, хто хлябы тыя пасаджаў. Толькі
раптам шэрань на вочы напаўзе, прыглядацца му-
сіш, каб рукі не параніць. І жала б яшчэ, ды ноч не
дае. Так любіла жніво!

А тады на жніве спаборніцтва наладзілі, за
«чырвоную касынку». Хто пераможа, той і будзе на-
сіць яе, ну, потым падарункі, канешне, давалі, узна-
гароджвалі. Калі паказаў сельсаветчык Пятро тую
касынку чырвоную, шаўковую, вочы ў маладых ву-
гольчыкамі загарэліся, а, мусіць, найярчэй у мяне,
бо сказала ўпарта сабе: «Папомніш ты мяне, уве-
даеш!»

Вечарам сонца садзіцца, а я гатова прасіць
яго: «Пачакай, пасвяці яшчэ крышачку! Ну, куды
ты, чырвонае, спяшаешся?»

Весела было на жніве. Бабы, дзеўкі дурэць пач-
нуць, у поўдзень да ракі бягуць, у сарочках купаю-
цца, вішчаць, рагочуць, адна за адною ганяюцца.
А песні якія спявалі!

Песні... Колькі вас, любых, прапала ў цяжкае
ліхалецце, колькі звялося, пакуль поле наша было
нясеяна, колькі патанула ў душы, у пякучым болю,
калі ішлі мы панура, як коні, упрэгшыся ў плугі і
бароны, колькі іх напеў свой перайначыла: паліліся
працяжна, са слязінай ды хрыпотаю, сівым туман-
нам ляглі на палетак засмужаны...

Жну жыта, каласы толькі над галавою віхурай
узлятаюць, са звонам кладуцца на перавяслы. Азір-
нуся — за мною снапы, нібы лес павалены. А іх
яшчэ ў копы пазносіць трэба.

Усё-такі я заваявала ў той год чырвоную касын-
ку. Пятро і завязваў мне яе перад усімі — перад
жнеямі, перад возчыкамі, перад полем. Завязвае
чяўмела, а сам паціху шэпча: «Усе палі праехаў, лу-

гі прайшоў, а такое краскі прыгожае не бачыў». Зардзелася я, як шалёная рванулася ад яго, касын-ку чырвоную з галавы сарвала, на ветры, як паход-ня, яна трапеча. Сама не ведаю, куды лячу, ад людзей хачу схавацца, баюся — па вачах маіх, па шчоках пазнаюць, што ён сказаў мне. Тут клін жыта быў нязжаты, зеленаватае жыта было ў лагчыне: вясною вымакла, позна падсявалі. Шуснула я ў жы-та тое. Кінулася грудзьмі на зямлю, затаілася. Чую, здаецца, зямля звініць, коні, коні скачуць, б'юць капытамі... Яго конь імчыцца, скача, скача, тупат часцей усё. Ажно потым здагадалася: то ж сэрца маё гэтак б'ецца, ажно ў глыб зямлі гул ідзе, ды ў вушах маіх аддаецца.

«Зямля, мая матухна, ці чула ты, што сказаў ён мне, ці чула ты, маці мая родная?»

Перад гэтым зімою маці мая памерла, прасту-дзілася яна: бялізну на рацэ паласкала — так спрадвеку мацеркі нашы і мацеркі мацярок нашых рабілі. І здаровыя былі. А яна прастудзілася, заня-дужала. Як ведала час свой, сказала мне: «Дачухна мая, не пакідай бацьку (я тады на курсы рахунка-водаў збіралася). Не пакідай — кажа — яго, па-куль гора не перагаруецца. Вучонаю мо і лепей, людзі ўсе да навукі мкнуцца, толькі і маю навуку ты не забывай. Ці помніш, як жыта мы жалі з та-бою, як сена грэблі, як лён пад росы слалі?.. А по-тым, калі хмара сыдзе з яго твару, — глядзі сама. Мо Ігнат і Мікіта з арміі вернуцца, ажэняцца (два браты ў мяне старэйшыя былі, якраз адзін за дру-гім, адзін па вясне, другі ўвосень у армію пайшлі)».

Ляжу я ў жыце. Сэрца слухаю, і верыцца мне, што матуля мяне чуе. Успомніла яе, засмуцілася, слёзы дажджом хлынулі.

«Мамачка мая, мамачка, — кажу, — нікуды я ад-сюль не паеду, не змагу паехаць...»

Сцішылася поле, як пастрыжаная авечка, прыціхла, толькі конікі не ўціхаюць, сякуць і сякуць жніўнік. Раптам крокі чую, яго крокі. Сеў побач, да плячэй маіх далонню дакрануўся.

«Надзея, Надзейка, што з табою? Ці абразіў цябе я, ці ўсердзіў, што праўду сказаў? Сапраўды, прыгажэй цябе я не бачыў ні дзяўчыны, ні кветкі! Супакойся, ударніца мая залатая! Ну, чаго ты разгорнілася: стамілася, мусіць. Ну, даруй мне за ўсё, толькі не мог я тыя словы не сказаць, сэрца сказала...»

«Ідзі адгэтуль,— прашу яго,— людзі ўбачаць. Ты чужы тут, а мяне ўсе ведаюць».

«І я не чужы, гэта ты дарэмна. Які ж я чужы? Каб чужы быў, хіба ж я радаваўся б, што жыта ў нас урадзіла. А заўтра сяду на камбайн, усё пажну, ні каліва не пакіну, рукі твае берагчы буду, каб яны ласкавыя былі ды белыя».

«А дзе ж камбайн возьмеш?» — не ўцярпела я, ацерла слёзы і села побач.

«З «Чырвонай зоркі» прыганю. Яны ўжо ўправіліся. Нам даюць на пару дзён. Камбайнераў толькі вось у нас няма. Трэба на зіму паслаць вучыцца на камбайнераў ды трактарыстаў... Тэхніка скоро будзе і ў нас».

«Ці ты ўмееш на камбайне?...»

«А вось пабачыш заўтра...»

Так сядзелі ў жыце. Перашэптваўся ціха колас з коласам, туліўся колас да коласа, спяваў колас з коласам.

Надзіва хораша пачыналася жыццё і ў мяне, і ў зямлі гэтай, потам паліванай, коньмі топтанай, драўлянай сахою воранай, «казою» меранай, на кавалачкі рэзанай. І боязна, і хвалююча было, нібы трымаеш у руках вялікую птушку і баішся, што не ўтрымаць яе. І трывожна, што так моцна кало-

ціцца яе сэрца, і радасна, што ад цябе толькі залежыць — падняць высока рукі, і адпусціць яе ў неба, і самой ляцець у марах за ёю.

...Усё сяло прыйшло ў поле: дзіва што, нібы млын зрушыўся з месца і па жыце пайшоў. Сівыя дзяды стаялі на мяжы, слязлівымі вачыма сачылі за камбайнам. А хлапчукі дык проста ашалелі ад радасці, гойсалі па ржышчы, як вераб'і.

Жанчыны дажыналі камяністы палетак за лесам. І не адна раптам выпроствалася, прыстаўляла далонь казырком, і стаяла, і слухала голас камбайна, а ён напаўняў наваколле дзівоснай музыкай, не чутай дагэтуль на тутэйшых палетках, і ўсё жывое затывалася, прыслухоўвалася.

Жала і Надзея. І яна разгінала лёгкаі стан, слухала голас камбайна, нібы да сэрца свайго прыслухоўвалася: вось заб'ецца яно часта, часта, потым заціхне, сціснецца ў кулак, аж дых зойме. А ў галаве то сплываюць, то вяртаюцца ўчарашнія яго словы, добра і хораша ад іх. І кінуць бы зараз серп ды пабегчы праз луг, пералескам, каб краем вока зірнуць на яго, каб упэўніцца — праўда ці сон гэта, што існуе, ёсць ён, гэты хлопец. Пабегчы і сказаць яму: «Скажы яшчэ раз, не зразумела я, што казаў ты ўчора, паўтары. Ці не забыўся?» Але жанкі пазіраюць, дзяўчаты цікуюць. Боязна. А гул камбайна то мацнее, накочваецца хваляй, то аддаляецца — ледзь чуцен. Вось-вось патухне зусім. Але не, зноў расце хваля гукаў, коціцца. І такая радасць агортвае! А дзень доўгі-доўгі! Сонца за лес скацілася, дадому пайшлі жнеі, а камбайн не сціхае, не стамляецца.

Надзея так і зрабіла, як задумала, — пабегла праз луг, пералескам, балазе дадому па дарозе. Стала, абняла алешыну і ўсё сачыла за камбайнам, галінку крохкую альховую адламала, камароў

адганяла пякучых — заядаць сталі. А камбайн і не думае спыняцца, святло фар уключыў. Тарганулася думка: не сунімецца, пакуль не дажне палетак. Галодны ж, мусіць, а дадому прыйдзе — не ў родную сям'ю. І кінулася яна бежкам дадому: карова ў двары стаяла, рыкала, зачалалася гаспадыню, малако па капытах бяжыць, на росную траву праліваецца. Палашчыла рукою, прабачэння просячы. Зазвінелі струменьчыкі, ударылі ў дно даёнкі. Рукі спрытныя заходзілі, заснавалі ўверх-уніз, паднялося малако, запенілася. Хуценька працадзіла, у гладышыкі наліла. Адзін адставіла, акраец хлеба наверх паклала, у хустачку паркалёвую ўвязала. І пайшла сцэжкаю, хутка пайшла, бегла б, ды малако выплѣхваецца.

А тут — на табе, толькі сцэжка з алешніку выскачыла, Адам насустрач. Хлопец ладны, прыгожы сабою, са школы яшчэ паглядаў за Надзеяю. Рукі расставіў, не пускае.

«Куды ты?» — пытаецца.

«От іду, ды і ўсё. Справа ёсць, прайсці дай...»

«А нясеш што?»

«Нічога. Не замінаў, Адам! Бацьку есці нясу...»

«А ці не туды ты ідзеш?» — паказаў у бок камбайна.

«Як туды, дык што? Ты мне забароніш хіба?»

«Хацеў бы, — сказаў ён сумна. — А можа, вярніся, Надзея. Не хадзі туды!»

«Не магу я...»

У голасе яе нешта дрогнула, нотка адчаю і шчасця пачулася. Адступіўся Адам, пастаяў, гледзячы ёй услед, і вярнуўся, падаўся туды, адкуль ішоў.

«Надзея, — дагнаў яе, — Надзея, паслухай, я камбайнерам стану, трактарыстам, мяне на курсы пасылаюць».

«Добра», — сказала яна, не спыняючыся.

А камбайн будзіў дрымотнае наваколле, ападаў яго гул на сенажаць. І раптам суціх. І цішыня тая адгукнулася трывогай і гаркаватым, палыновым бо-лем у сэрцы Адама, затрымцела, як абарваная струна, далёкім амаль чутным звонам.

Выйшаў Адам на сяло. Дзяўчаты і хлопцы каля Мікітавага двара на бяргавых сядзелі, спявалі.

«Пайду лесам, пайду лугам»,— выводзіла задумліва цёплым голасам Глаша Міхалёва.

«Ой да, ой да, ой да-да».

Падтрымалі яе суладна, як бы толькі і чакалі тае хвіліны, дзявочыя і хлапечыя галасы.

«Дзе мой мілы арэ плугам»,— зноў вяла Глаша, і зноў адабральна ўторылі ёй, падтаквалі галасы.

Панясу яму я есці,
Ой да, ой да, ой да-да,
Можа, ён запрасіць сесці...—

вярэдзіла душу яна.

«А можа, у іх яшчэ і не зложыцца, як і песня гэта дабром не канчаецца...» — думаў, суцяшаючы сябе, Адам.

Але гэта была старадаўняя песня, а жыццё — новае...

На тую пару вясна выдалася ранняя. Спашалася зямля жыць, у краскі ўвабралася сонечныя, у травы шаўковыя. І я спашалася з ёю. Жылі мы ў мястэчку за дванаццаць вёрст адсюль. Перавялі Пятра майго ў раён, у выканком. І я за зіму курсы скончыла, але шчэ не працавала. Двое дзетак у мяне нарадзілася, два хлопчыкі,— як два зярняткі, адзінакавенькія, як два верабейкі, гаманлівыя.

З радзільнага дома мяне выпісалі. Узяў мой Пятро брычку выканкомаўскую, прыехаў за мною.

Такі радасны, проста ззяе ўвесь, проста свеціцца. Узяў на рукі дзетак і кажа мне: «Ударніца ты мая залатая! І тут ты ўсіх апярэдзіла».

Так і жылі мы. Я з дзецьмі дома, а ён то па калгасах ды МТС ездзіць, то на сходах партыйных засядае. Рэдка бачыліся. Увечары доўга яго няма, зашчыміць маё сэрца, затаміцца. Дзетак спаць пакладу, сама ціхенька вулкаю, недалечка было, пабягу хоць пад акном крышку пастаю, пагляджу. Хочацца мне з ім быць, а як жа то зрабіць? І стаю, і мару: парцейнаю стану, будзем на сходах сядзець разам, працаваць буду. Сілы жыццёвай ва мне было, як вады ў рацэ паўнаводнай, бруіла яна, паднімала мяне ў марах высока.

«Падрастайце, мае верабейкі, на ножкі станавіцеся. Ох, як высока паляцім з вамі,— угаворваю дзетак сваіх, люляю. А яны нібы і сапраўды разумеюць мяне, кугукаюць, слінка па бародках цячэ.— Расціце, мае птушаняткі, расціце, мае легкакрылыя».

Жыць было не лёгка, капейка была не лішняя. Пакой нам тады далі: паўхаты запушчанай, ні белавай, ні тынковай. Сяк-так чысціню навяла. Парашыла ўпрасіць родзічку Адэлю (кульгавая яна была, замуж не пайшла, так і старылася памалу каля бацькоў) прыехаць дзяцей памагчы падгадаваць. На базар неяк пайшла: гоман, віск парасячы, ля вазоў хаджу, у людзей пытаюся: хто з Алешыны, хто з Алешыны? Знайшла-такі дваіх — мужыка з жонкаю — алешынскіх, і Адэлю яны ведалі, амаль што побач хаты стаялі. Так ужо я іх прасіла, наказвала Адэлю ўгаварыць прыехаць. Мужык сумняваўся: ці паедзе, ці пагодзіцца. А баба, відаць, наравістая была, прывыкла, мусіць, яму прэрэчыць ды рабіць насуперак. «Не хвалюйся,— кажа,— галубка, прыедзе твая Адэля, не я буду, памянеш мяне,

дзякаваць будзеш! А ты тут ёй чалавека прыгледзь, такога ж, каб не зганьбаваў, то яны ўжо і дагаворацца. А што ж яна, мілая, там выседзіць?»

Абнадзеіла мяне алешынская жанчына, як на крылах дадому вярнулася. Дзетак накарміла, абед зварила. Чакаю Пятра, не дачакаюся: пахваліцца хачу яму, параіцца. А што, як супраць будзе? Неяк гаворку завяла з ім, то быццам і не прарэчыў. Толькі сказаў: «Ох, Надзейка мая, яшчэ напрацуешся».

А яго ўсё няма: мусіць, зноў паехаў туды, дзе балоты асушваюць. Вечар насоўваецца, ноч надыходзіць, ахінае мястэчка цішыня. Радасць мая атуманілася, горка зрабілася. Адчыніла акно, села, на месяц гляджу, на зоры, на дрэвы, што ў неба вершалінамі ўпінаюцца. І зноў хораша стала на душы: усё, на што ні глянь — зоры і месяц высока, дрэвы магутныя, — усё на зямлі прыгожае, светлае і надзейнае. Толькі вось рэпрадуктар часам мяне рас-трывожыць, я з ім часцей усяго сам-насам застаюся. Расказвае ён мне пра свет шырокі. Не ўсё ў гэтым свеце ладзіцца. Хмара пагрозліва над галовамі людзей вісіць, вайна не на возе едзе, а чорным танкам паўзе, пад самую нашу граніцу падбіраецца. Сярод людзей чуткі ўсялякія ходзяць: сяляне соллю запасаюцца, хто мех, а хто і два на кані дадому вязе. Кажуць, здані па начах у белых саванах на скрыжаванні дарог выходзяць. Страшна, як паслухаеш. За яго страшна, за Пятра. Раскажу пра чутae, а ён засмяецца, скажа: «А ты не папытала ў таго дзядзькі, што два мяхі солі браў, мо ён сеяць яе будзе? У вашай жа вёсцы калісь соль сеялі, думалі, што вырасце».

Яно і праўда, расказвалі, што было такое. Цёмныя людзі былі. У цуд верылі.

А так хораша жыць было: паслухаеш радыё, работа ўсюды кіпіць, песні бадзёрыя гучаць. Якраз

той вясной пастанова выйшла аб асушэнні балот у Беларусі і выкарыстанні асушаных зямель калгасамі для пасеваў і сенакосаў. Мой Пятро тады дома рэдка і бываў. Раненька паснедае і — на балота. Вечарам я чакаю: вады нагрэю памыцца, бо прыедзе, ведаю, ногі па калена ў твані, у ботах макрэдзь пішчыць. Чакаю-чакаю, і вада ахалодае. Вот жа чалавек быў справе адданы. А колькі ў яго веры было! Адным словам, камуніст. Дзень па балотах ездзіць, увечары на нарадзе дакладае, раецца камуністы, як лепей справу наладзіць, як зрабіць, каб тэхніка сякая-такая была, каб людзі на асушцы па пояс у вадзе не стаялі. Расказваў мне Пятро, што ў Паддубным не выконваўся план асушкі балота, гэта непакоіла яго. Ён расказвае, а мне неяк сорамна за нашых людзей: хіба яны не працавітыя, мусіць, імпэту не стае. Каб не дзеці, сама б канавы капаць хадзіла, а то во сяджу тут вечарамі, думкамі рознымі зводжу сябе, пад выканкомаўскія вокны бегаю, людзі ўбачаць — немаведама што падумаюць. У адзін з такіх вечароў я і напісала заяву ў партыю. І ў райком адправіла.

Дзён колькі прайшло. Ды неяк аднойчы Пятро мой нечакана рана з работы прыйшоў, нейкі ўзрушаны, пазірае на мяне здзіўлена, нібы даўно не бачыў. «Дык раскажы мне, што ты там у райком напісала? — пытаецца. А сам вясёлы, радасны, на рукі мяне ўзяў. — Хто ж так робіць? Чаму са мною не парайлася?»

«А як жа я параюся, калі цябе чакай — не дачакаешся. Ды ці ў мяне свайго розуму няма?»

«А цяпер малых накармі, апраніся, прычашыся ды ідзі, цябе таварыш Новік выклікае, сакратар райкома».

«Сам сакратар райкома! А матулька мая род-

ная!» — пляснула я руками, захвалявалася. Збірацца стала.

«Глядзі, адказ трымай як мае быць,— наказаў мне Пятро.— Ідзі, ідзі, не хвалюйся».

І праўда, дарэмна я хвалявалася. Прыняў мяне таварыш Новік ветліва, пасадзіў за стол, сам насупраць сеў. Усё ў мяне распытваў: пра бацьку, мацэру і братоў. Потым і кажа:

«А якая ж перад нашай краінай зараз самая важная задача стаіць?»

«Сацыялізм пабудоваць, будучыню светлую, а для гэтага трэба шмат узвесці заводаў і фабрык, балоты асушыць, каб не гаць вёску з вёскаю звязвала, а шырокая шаша. А як выканаем мы запланаванае ды асушым чатыры мільёны гектараў балот, колькі хлеба будзе, колькі рук трэба, каб жыта тое пажаць. Совесна мне, Мікіта Іванавіч, што я дома сяджу: у грамадскім жыцці не ўдзельнічаю. А так хочацца! Любое заданне я выканаю, якое ні даруцыце».

«Радасна гэта чуць, прыемна,— сказаў ён, паціскаючы мне руку.— Вось дзеткі падрастуць вашы, працаваць станеце, вы ж, я чуў, курсы скончылі. Тады і ў партыю мы вас прымем. Абавязкова прымем! Нам надзейныя людзі патрэбны».

Ішла дадому я, а сама нібы падрасла нечакана.

Скора Адэля прыехала. Весялей мне стала. Абжывацца сталі. Карову тата прывёў.

«Як жа дзеткі без малака? А кароўка — карміцелька наша, з ёю і гора не будзеце ведаць. Выраснуць здаровенькія. Яна за дзень усе красачкі ў лузе ашчыпле, сотню травак розных пакаштуе, а ў кожнай з іх сіла гаючая», — так ён угаворваў Пятра пакінуць карову, а той, мусіць, баяўся, што на рабоце скажучь: камуніст, раённы работнік, а гаспадаркай, як кулак, стаў абрастаць.

«Не табе пакідаю,— сказаў бацька,— а ўнукам сваім. Падрастуць — прыеду забяру, калі малако вы не любіце, ды і іх з сабою. А што? Па лесе за мною, як цюцькі, будуць бегаць»,— радаваўся ён, забаўляючы ўнукаў.

І я працаваць прыстроілася, часова, праўда, у школе, у бібліятэцы. Работа не вельмі каб — дзецям кніжкі выдаваць. Сама кніжкамі захапілася, колькі перачытала! Ды і як гэта кніжку дзіцяці раіць, не ведаючы, пра што там пішацца. І на пед-саветы хадзіла, а тады яны доўгія былі, вечара не хапала, кавалак ночы прыкрывалі. Вось у адзін з такіх вечароў грукат па калідоры: Адэля мая прыкульгала. Я сумелася, а яна стала на парозе, дзяцей перад сабою трымае — а яны крычаць, вылузваюцца — і кажа:

«Што-та вы сядзіце тут, хіба ў вас дзяцей дома няма, жонак ды мужыкоў? Падурнелі, ды і толькі, дзецям тут рады не даць!» — гаворыць, а ў самой слёзы на вачах.

Дырэктар наш, строгі такі, акуляры зняў, зірнуў на гадзіннік-цыбулінку ды і кажа:

«Сапраўды, позна, таварышы. Але яшчэ ёсць пытанне адно. А вы, Надзея Антонаўна, можаце ісці дадому».

Выйшлі мы з Адэляю на калідор, я тут жа на зэдлік села, гузікі ў кофточцы расшпіліла: аднаго на правую руку, другога — на левую. Замармыталі мае каткі, уціхамірыліся. І мне так лёгка, лёгка стала, так соладка.

Назаўтра ўся настаўніцкая рагатала з мае Адэлі. Жанчыны-настаўніцы ўхвалялі — малайчына! А дырэктар сказаў: «Вы ўсё ж з ёю выхаваўчую работу праводзьце». Дома парашылі мы: трэба Адэлі на швачку вучыцца, рукі ў яе спрытныя, пальцы тонкія, далікатныя. А што ногі? Ім невялікая рабо-

та: педаль націскаць. У кожнага ў жыцці павінна быць свая работа.

Якое жыццё пачыналася, людзі добрыя! Маладое, як сонца веснавое, як поле раздольнае, як неба высокае! Гады прайшлі, мяшком жыта на плечы ўзваліліся, вочы заткаліся думамі, колас памяці зерне вылузаў, а яно паўстае дзіўнаю казкаю. Усё да драбніц, да расінкі макавай.

І першы сход той успамінаецца, які я, агітатарка, праводзіла потым у сваім сяле. Спачатку боязна было: што скажу людзям? Усю дарогу, усе дванаццаць кіламетраў, ідучы, думала. А ўвечары, як сабраліся ў хаце, сказала, што думала, што мне поле роднае нашаптала, як ішла між жытоў: пра радасць і пра шчасце, пра трывогу сваю. А галоўнае, што трэба зямлю сваю шанаваць і берагчы ды самім адзін аднаго трымацца, адзінаю сям'ёю жыць. Рукі ў чалавека не толькі для працы, а дзеля таго, каб падтрымліваць імі бліжняга. А працаваць трэба так, каб светлы дзень настаў на ўсёй зямлі.

...За думкамі, успамінамі зусім забылася Надзея, што сын скоро на абед прыедзе, а ў яе яшчэ не ўсё згатавана. Занялася з вязаннем гэтым, толькі думкі ў цішыні рояцца. А шкарпэткі Петраку будуць удалыя, цёплыя, мяккія. Яшчэ б рукавіцы звязаць, ды насіць не будзе, скураныя любіць ці фабрычныя тоненькія пальчаткі.

Даўно абяцаў Пятро цётцы Ганне прывезці дровы. А гэта такая нагода выпала: паўдня свабоднага — можна з'ездзіць. Цётка ўжо і машыну выпісала: адно ёй казалі ў канторы, каб сама з шафёрам дамаўлялася.

«Пятрок, удружы, дзіцятка! Ты ж і дзяўчатак маіх ведаеш. Яны ні аднаго пісьма без прывета та-

бе не пішучь. А з Хведзькам і сябраваў так хораша. Ён шторааз пытае пра цябе: як там Надзеевіч? А як што якое, то ўсё раіць: папрасі Надзеевіча, ён хлопец харошы».

«Цётка, дык хіба я вам адмаўляю! Удзень работа калгасная. А вечары якія зараз. Мо ў нядзельку калі!»

А гэта неспадзеўкі — цэлых паўдня!

Пятро пасігналіў ля Ганнінага двара. Бачыў, як яна пазірала ў мутнаватае акно, мусіць, не пазнавала яго ці не думала, што яе выклікае. Ён зайшоў ў хату.

— Прысядзь, Пятрок, прысядзь, Надзеевіч, — замітусілася цётка Ганна. — Я во квіточак знайду. Дровы выпісаны. Там усяго пяць кубаметрачкаў, небагатка. Але ж як задаўніцца ды вясна нахопіцца, то туды не дабярэсся. За Цімохавым бродам гэта — можа, ведаеш?

Пакуль цётка поркалася ў шуфлядцы стала, перабірала нейкія квіткі, Пятро пазіраў на фотакарткі за шклом у вялікай блакітнай раме. Вось яны — Зіна, старэйшая Ганніна дачка: сур'ёзная, уся ў маці з твару, нават шчокі крышачку адвісаюць, губы строга падабраны, а з ёю поруч, бялявы таксама, строгі, відаць, вельмі вучоны, чалавек у акулярах. «Хоць бы акуляры зняў, як фатаграфаваліся, вачэй зусім не відно». Наперадзе — дзяўчынка і хлопчык, яна — беленькая, вочкі вытрашчыла, а ён — стрыжаны, глядзіць спадылба, як ваўчок. Нейкія дзве дзяўчыны ляжаць у купальніках, напаўголыя, на беразе, панамамі вочы папрыкрывалі. «Нашто было выстаўляць гэта? Мусіць, Зіна — адна з іх. І Хведзя вот. З фотакарткі пазірае весела, валасы набок, як страху. А во яшчэ стаіць. Бач, як ногі расставіў, сабака праскочыць. Касцюм на ім — ні зморшчынкі!»

— Ага, Хведзя то, фотакартачку прыслаў. Ду-

маю, дай я яе застаўлю. Хай пазірае мой сыноч на людзей, і людзі на яго.— Яна працягнула Пятру квіток.— Усё аплачана, толькі бяры. Пачакай, я вот адзенуся.

— Ай, чаго вы, цётка, паедзеце! Хіба я тых дроў не знайду?

— Адны яны там. Дый прыкмечаныя, зверху я лапнічку яловага накідала.

— Знайду!

— То едзь, галубок мой, Надзеевіч! Я тут што на стол зьбярэ. Едзь.

Звычайна мітуслівая, цётка Ганна спынілася, пастаяла на ганку, праводзячы.

Пятро праскочыў вёску, мінуў поле, выехаў на лясную дарогу. Гай стаяў ціхі і ўрачысты, як зачараваны, толькі дзе-нідзе знячэўку ўздрыгвала галінка і асыпаўся снежны пух. Сінь неба біла ў вочы, цешыла, радавала. І дарога была шырокая, роўная. Летам тут машына грузне ў пяску, ідзе на-тужна, аж матор вые, а зараз снег укатаны, толькі дзе-нідзе каляіны выбітыя. Дарога пайшла на ўзгорак, павузела, нібы ручаіна абмялелая, прайшла ля дзялянкі маладога гонкага бярэзніку. Тут летам раненька прыйдзі — кош абабак нарэжаш, асовікаў чырвонагаловых. А дарога ўжо папраставала маладым хвойнікам, снег абапал зацярушаны ігліцаю. Машына ідзе лёгка, сама коціцца з выспы. Цяпер блізка лясгасаўскія дзялянкі, вось і першая высека: заснежаныя слупкі пянкоў, як белыя порхаўкі паўсходзілі.

Пятро разгледзеўся, прыкінуў, як лепей тут праехаць: там, унізе, за густым алешнікам і ельнікам і ёсць Цімохаў брод. Лявей — конная дарога. Ён звярнуў на яе, машына пайшла па цаліку, колы круціліся, як у ваце, мякка, нячутна, бакі кузава драла абвіслае галлё ляшчын ды яворніку. Тут бы-

ло хмурна, нават змрочна. Пятро паставіў машыну. Пайшоў па прабітым грудкамі, што падалі з дрэў, снезе, па заечых і птушыных слядах, прыцяршаным яворнікам, шукаць цётчыны дровы. «Мусіць, гэтыя? Во і лапнік зверху». Паскідаў яго, агледзеў роўненька складзеныя круглякі і плашкі.

Цяпер трэба было даўмець, як прадрацца сюды з машынаю. Не зачыняючы дзверцы кабіны, пасунуў машыну задам, паглядаючы пад колы, да сцірты дроў. Чаплялася за барты вецце, гнулася, падала, нешта хрупала пад коламі. Асцерагаючыся, падагнаў. Адкрыў задні борт і, скінуўшы куртку, пачаў кідаць круглякі ў машыну. Час ад часу залазіў у кузаў, ямчэй укладваў. Накідаўся ў ахвоту, аж горача стала. Не заўважыў, як падкраўся вечар, засмужыў навокал лес. Пасыпаў рэдзенькі сняжок. Пятро замацаваў борт. Можна і ехаць. Цёплым пульхным снегам працёр рукі і, не апранаючыся, у адным світэры сеў у кабіну. Машына прайшла колькі метраў, зноў мнучы яворнік, потым як зачэпілася за што, пацягнула яе назад. Пятро пераключыў скорасць, націснуў на газ, але колы адно толькі круціліся, нібы нехта ззаду, як палавік з-пад ног, выцягваў з-пад іх дарогу. «Што за чорт?» — вылаяўся. Вылез з машыны. Зірнуў і ажно прысвіснуў — пад коламі было чорнае вадкае месіва. «Няўжо ўскочыў у раўчук?.. Бачыш ты яго, не прамёрз да дна, толькі зверху лядком накрыўся». За кустамі алешніку паціху струменіў паміж лядовымі скарынкамі раўчук. Пятро падышоў, парануў сушняковаю тычкаю. Дно было цвёрдае, і не глыбока. «Каб хоць тут паехаў, а то там, дзе самая балацявіна». Пятро злаваў на сябе: ехаў у лес — не ўзяў з сабою сякеры, разява! Скажы каму, смяяцца будуць. Ён прадзіраўся праз кусты, ламаў, каторыя можна было зламаць, падабраў лапнік, якім цётка Ганна накры-

вала дровы. Злаваў і на яе: не магла сказаць, што трэба аб'язджаць, што якраз балацявіна там. Праз злосць пракрадалася здзіўленне: глядзі ты, прорва — не ўмерзла. І гэты вузенькі, маленькі раўчук, проста дзіўна, — дрыжыць, а паўзе некуды сярод зімы, не даецца марозу, жыве.

Пятро шматаў крохкі алешнік, які хрупаў, як капуснае лісце, гаціў пад колы, але дзе гэта ўсё дзявалася? Яно нібы растваралася, раставала ў мяккім месіве. У поцёмках заўважыў, што і да пя-рэдніх колаў падпаўзае чорнымі плямамі небяспека. Трэба нешта рабіць. Колькі можна гаціць алешніку? Ён успомніў, што балацявіна тут глыбокая, адно лета ўгрузла карова — толькі галава тырчала. Як ён забыўся на гэты выпадак? Нават і не паду-маў, што так можа здарыцца. «Разява, разява! — лаяў сябе. — Можа, пайсці па трактар? Якога ж чорта было ехаць з машынаю, адразу б браў трактар. Цяпер от ідзі за ім. Каго прасіць? Біраліна, які недзе, мусіць, ужо спіць, п'яны, а гэты малады — ці не падаўся да свае залёткі. Адно балотца, як бабе сесці, і ў тое ўскочыў. Нічога, сам спраўлюся!»

Ён ужо залез у кузаў на дровы, як у густым ельніку пачуўся шорхат, нібы хто дзеркачом меў падлогу. Затрашчала, зачмокала нешта, захлюпала. Пятро ўзіраўся ў той бок, прыўстаў нават на дровах: добра, каб якая падмога, у самы раз. Проста перад ім, за нізкім кустоўем, апусціўшы пысу, смактаў, цадзіў скрозь зубы ледзяную вадку вялізны лось. Вось ён ускінуў галаву з галінастымі рагамі, бы знячэўку падчапіў сукаватую сухую вершаліну, прыслухаўся. Пятро стаяў у кузаве і пазіраў на звера. Упершыню бачыў яго так блізка і выразна, хоць казалі, што ён не раз падыходзіў амаль да са-мых хат і на ўзлеску не раз чулі яго трубны голас.

Іх было трое. Ды нехта падстрэліў ласіцу з ла-

сянём. Так і не дазналіся хто, хоць займалася тою справаю міліцыя. След машыны згубіўся на шашы.

Пятро ўявіў сабе, як лось адзін валэндаецца па лесе, непрыкаяна кружыць па яворніку і хмызах, і яму стала ніякавата і адзінотна.

Лось стаяў нёрухома і наструнена. У сучаску абрысы яго крыху расплываліся, і ён здаваўся большым, чым быў на самай справе. Відаць было, што ён не баіцца чалавека, а можа, у тым была прага помсты і гатоўнасці да самаахвяравання.

Хутка і ўвішна Пятро пачаў разгружаць машыну. Кідаў і кідаў на снег шурпатыя яловыя, бярозавыя і сасновыя круглякі. «Дурняў работа любіць», — непрыязна думаў пра сябе. Разгружаць не нагружаць — у момант паскідаў з машыны дровы, злез, падклаў пад колы некалькі плашак, адкідаў грязь, што падшэрхла за гэты час. Сеў за руль. Націснуў на газ. Сяк-так выдраў машыну. І яна, на тужна выючы, як той хрушч, што збіраецца ўзляцець, пайшла, топчучы хмызы, на пагорак, дзе была дарога.

На дарозе Пятро спыніў машыну. Адсюль да дроў, што засталіся каля броду, было метраў сто пяцьдзесят. Стомлены, потны, насіў круглякі да машыны: туды-сюды, туды-сюды, снаваў, спатыкаючыся ў поцёмках аб карчы, чапляючыся за прыгнутыя яворнікі. Шчымеі паабдзіраныя рукі. Рубашка ўмокла, світэр ён зняў. Насіў і насіў, намагаўся браць што паболей, каб хутчэй было. Усё часцей чапляліся ногі за карчы, правальваліся ў глыбокі снег. На момант перад сабою, як наяве, убачыў твар Хведзі. Хведзя смяяўся з яго. Прыкрасць на сябе за неабачлівасць і легкадумнасць, што яшчэ імгненне назад ціхенька дапякала яго, раптам каламуццю паднялася з дна душы і вылілася неспадзяванай злосцю на Хведзю. Гэта было так нечака-

на для яго самога, што, сціснуўшы зубы, на паўдарозе бразнуў са злосцю вобзем яловыя круглякі. Пастаяў, пазіраючы на іх, і, адумаўшыся, ацёр рукою потны твар, нібы скінуў з вачэй гэта насланне. Падняў круглякі і, прыціскаючы да грудзей, папёр перад сабою да машыны. Але твар Хведзі не знікаў. У цемры цяжка было адчапіцца ад яго, не хапіўшы позіркам нешта іншае. І гэтая на пляжы, выстаўлялася голая, аж брыдка — паспрабавала б пацягаць дровы, не вылежвалася б. Ці паслала свайго мужа, хай бы пакрактаў, пуза б мо аблягло трохі, а то ўжо на нос лезе. Успомнілася, як ён заходзіў да Зіны ў горадзе. Цётка Ганна ўпільнавала яго і ўсучыла сумку з салам і яйкамі, каб перадаў. Зіна выйшла ўся нейкая ружовая, павяла на кухню. Пакой, адкуль чулася музыка, быў зачынены.

«Прабач,— сказала яна,— у нас госці. Пасядзі тут».

Яна шмыгнула туды, дзе музыка: мусіць, раіцца са сваім — запрашаць нязванага гасця ці не. А ён сядзеў ніякавата, аглядаў маленькую куханьку, дзе на сцяне вісеў вянок паддубенскай цыбулі. Здавалася, ён не пасаваў да белых, як у бальніцы, шафак, але не, толькі гэта цыбуля і ўпрыгожвала кухню.

Вярнулася Зіна.

«Я табе чаю налью,— зашчабятала яна.— Ну, як там мама? Ты ж не надоўга, мусіць? З машынаю, ці што?» — задавала яна пытанні, не чакаючы адказу. Нібы спяшалася некуды, похапкам наліла чай. Пятро хацеў адмовіцца, хлусячы, што там пад вокнамі машына, яму няёмка было, што прыйшоў не ў час, але, здарожыўшыся, зманліва было глынуць кубак гарачага чаю.

Зіне, відаць, самой было няёмка, бо яна лісліва апраўдвалася: маўляў, сабраліся мужавы саслу-

жыўцы, адзначаюць нешта сваё — быццам, яна да таго не мае аніякага дачынення.

Тым часам у вузкім калідорчыку насупраць дзвярэй кухні з'явіўся распараны мужчына без пінжака. Не сказаць, каб устойліва трымаўся на нагах. Твар яго быў дабрадушны, усмешка блукала на губах, жмурыла асалавелыя вочы, здавалася, ён змагаецца са сном.

«Гэта хто?» — бесцырымонна папытаў ён, нібы быў тут гаспадар. Зіна крышку сумелася.

А ён ужо цягнуў да Пятра руку.

«Павел Іванавіч».

«Сусед наш вясковы. Ад мамы вось прывет прывёз», — зашчабятала Зіна.

А Павел Іванавіч паціскаў Пятру руку сваёю далікатнаю, нейкай не мужчынскай, як здалося, рукою. І ўвесь ён быў, як і яго рука, нейкі прыпухлы.

«Ты прабач нас, — чамусьці вініўся ён, — ну, сабраліся, выпілі крышку. Трэба чалавеку калі-небудзь зняць напружанне. Круцімся, круцімся дзень пры дні. А ўсё гэта, брат, мітусня!»

Ён пасур'ёзнеў, змоўк, нібы задумаўся. Тут толькі Пятро заўважыў, што гэты дабрадушны твар як бы замыкае ўпарты, раздвоены падбародак. І цяпер, калі гаспадар сцяў капрызлівыя губы, твар яго стаў зусім непазнавальны, строгі, нават суровы.

«Жывеш там? Працуеш?» — распытваў ён Пятра.

Паўла Іванавіча ўжо хапіліся там, у кампаніі. Клікалі і нават паслалі па яго гаспадара дома. Ён таксама валка прыйшоў на кухню, ад чаго стала ў ёй цесна, як у перапоўненым вагоне. Падаў руку Пятру, усміхнуўся, а другою ўзяў пад руку Паўла Іванавіча, спрабуючы адвесці яго назад. Але Павел Іванавіч упарціўся. Ён абняў за плечы Пятра.

«Вось мы разам. Ну, як жа так, Валодзя?» —

цягнуў ён за сабою Пятра. Хоць той у сваю чаргу таксама аднекваўся і шукаў абароны ў гаспадароў. Валодзя, муж Зіны, саступіў жаданню госця, відаць, госць быў паважаны, не інакш яго начальнік, і лёгкім рухам галавы падбадзёрыў Пятра, якому нічога не заставалася, як пагадзіцца.

Пятра аглушылі музыка, смех, гамана. Ён крыху разгубіўся. А яшчэ Валодзя, як толькі яны ўвайшлі ў пакой і селі за стол, паклаўшы руку на плячо Пятру, голасна, нібы аб'яўляў наступны нумар, сказаў:

«Гэта — Надзеевіч! Вы пра яго сёе-тое ведаеце».

Пятру налілі кілішак. Усе пацягнуліся да яго чокацца, а ён, засаромеўшыся, не бачыў твараў, толькі гэтыя працягнутыя кілішкі. Падняў свой. Але тут пачуў прыцішаны жаночы голас:

«Зірні, якія ў яго рукі. Вялізныя, як...» — і паўза, відаць, параўнання не знайшлося.

Потым пачалося горшае.

«Надзеевіч? Гэта прозвішча ці імя па бацьку?» — пытаў нехта. Хтосьці яму тлумачыў, што гэта не імя па бацьку, а па мацеры. Тады ўступіў у гаворку гаспадар:

«Маці яго па сабе запісала. Старшыня сельсавета не хацеў. Гавары, кажа, імя бацькі, бо метрыку не дам. А яна яму: я — яму і бацька і маці, вось і пішы — Надзеевіч! А не хочаш, прыгразіла жартаўліва, вазьму на цябе запішу, ды яшчэ і аліменты запатрабую...»

Госці здзіўляліся і ўхвалялі Надзею. І ўсё гэта ўголос, без усялякай асцярогі, што чалавеку можа не спадабацца. Пятро, канешне, рабіў скідку на тое, што яны на добрым падпідку, але яму здавалася, што паводзяць сябе непрыстойна. Яны бесцырмонна гаварылі пра яго, хвалілі, выказвалі меркаванні і сумненні, нібы ён быў не такі, як усе, нечым

адметны ці іншаземец, які не разумее іх мовы. Пятру было хоць скрозь зямлю праваліся. Потым гаворка перакінулася на вёску: чаму яна пусцее? Дэбаты былі бурныя. І Пятро быў рады, што крыху забылі на яго. Але тут чарнявы малады хлапец з іранічным позіркам, які не прымаў удзелу ў гаворцы, устаў, падняў кілішак і сказаў:

«Вось ён, Надзеевіч,— гэта чалавек. Такія кормяць нас хлебам, а вы ўсе — гнілая інтэлігенцыя! Усё вам дрэнна. І тое не так і гэта. Усім вы незадаволены. А я — кожнае лета праседжваю ў калгасе. Я ведаю, чым зямля пахне!»

З гэтым публіка не пагадзілася, пачаліся спрэчкі. Надзеевіч жа паціху вышмыгнуў за дзверы.

...Пятро спакваля цвярозым розумам стараўся патушыць гаркату, але яму гэта дрэнна давалася.

«І з тым бы «прафесарам» нічога не сталася, мог бы прыехаць на дзень ды гэтыя дровы перавезці. Гэта ж трэба, ні адно не прыехала ўвосень, старая дзень у дзень аднагнулася на бульбянішчы. Мяхі ёй звёз ды ў прыгрэбіцу пазносіў...»

Цяпер ён ушчуваў Ганніных дзяцей як бы не за тое, што яму прыходзіцца высільвацца з гэтымі дровамі, а шкадуючы яе. Толькі калі сеў за руль і машына важка пайшла па дарозе, калі белым роем замітусіліся ў святле фар сняжынкі, адчуў палёжку. Нават парадаваўся, што не кінуў, не прыехаў з парожнім кузавам, не пабег па трактар, а зрабіў усё сам. Дарогаю зноў успамінаўся Хведзя, вясёлы, ён іншым яго і не ўяўляў. Але ўспамінаўся хораша. У клубе на вечары ён спяваў са сцэны пра «ціху воду», што «бжэгі рве». І ўсе пляскалі ў ладкі, крычалі: «Давай яшчэ бжэгі, бжэгі!»

Цётка Ганна трывожна чакала Пятра на гачку.

— А божа ж мой,— занепакоена гаварыла яна,— я ўжо ўсё думала-перадумала. Ушчувала сябе, што не паехала: мо б хоць што памагла.

Пятро ўкаціў машыну ў двор проста па гурбах зляжалага снегу — тут як і засядзе, не бяда. Хутка, толькі звінелі на марозе, настылыя плашкі і круглякі павыкідаў з машыны.

— Надзеевіч, зайдзі ў хату, галубок,— запрасіла цётка Ганна,— перакусіш. Ты ж не вячэраў. Не ведаю, як і аддзячыць цябе, мо вып'еш крышку?

Спакуслівай смагай адазвалася гэтая прапанова, і Пятро, паставіўшы машыну, зайшоў.

Цётка Ганна дробна затупала каля стала. Наліла поўную шклянку «Яблычнага». Ён выпіў, нават не адчуўшы смаку, цэрануў далонню губы. Толькі цяпер у святле разгледзеў свае рукі. Паабдзіраныя, недарма смыляць.

Пятро ацішыўся, расслабіўся. Хацелася з кім-небудзь пагаварыць шчыра, задушэўна. З цёткаю? Не. Яна зноў пачне пра сваіх дзяцей — як добра яны живуць ды колькі грошай атрымоўваюць. Раптам нешта яго занепакоіла: нібы позірк нечы. Ён няўцямна агледзеў хату. «Ага»,— здагадаўся. Са сцяны, з фотакарткі за шклом, на яго пазіраў Хведзя, вясёлы, бадзёры, ён нібы пасміхаўся, перахітрыўшы. Пятра раптам разабрала злосць, ледзьве не ўдарыў кулаком па сталю і не крыкнуў яму: «Чаму ўсё я? Чаму?» — але стрымаўся. Наліў зноў «Яблычнага».

На вуліцы было ціха. Ён ужо два разы перамераў яе з канца ў канец. І хоць бы хто, як павыміралі ўсе на гэтай пенсіянерскай вуліцы. Адзін ён блытаецца, як той лось у лесе. Загалёкаць, закрываць, як, бывала, гойсаючы з сябрамі па лесе, галёкаў ён, дражнячы рэха, ад хлапчукоўскай гарэзнасці, ад неасэнсаванай радасці быцця сярод лесу і поля, пад

сінімі нябёсамі, ля ціхай крыніцы. Але, дзіўна, ні-колечкі яму не самотна, нават наадварот. Нейкая сіла вядзе яго вуліцаю, ногі крыху не слухаюцца, а ў грудзях цёпла, ажно хочацца заспяваць.

І песня пайшла за Пятром па сяле. Вечар быў звонкі і чуйны: гукі нёс далёка і чыста, не глушыў пошумам лістоты, як летам, не даваў ухапіць ветру.

— Што я табе казала, увесь Адам, і выхадкі яго,— пачуў раптам Пятро прыцішаны голас цёткі Куліны. Уявіў яе твар, востранькі, як у лісіцы, з рыжаватымі брывамі, але не надаў яе словам увагі. Не кранулі яны яго, як тады, у дзяцінстве.

Яна не стрывала, азвалася.

— Пятро, падыдзі бо да нас! — паклікала да вартцаў, за якімі стаяла.— А я во Наталлю праводжу, ціловізар глядзелі. Выйшла зашчапіцца, чую, нехта пая.

Пятро падышоў.

— Што, цётка, можа, зноў вушы паказаць? — прамовіў. І сэрца непрыемна сціснулася. Яго ахапіла злосць на ўсіх, каму ён возіць дровы, сена, вясною ходзіць за плугам, увосень цягае мяхі з бульбаю, звоніць іх дзецям... А яны...

...І ён зноў, як тады ў далёкім дзяцінстве, скача верхам на лазовым кійку, падымае вакол сябе пыл. А голас цёткі Куліны, такі лагодны, кліча, лісліва прыманьвае:

«Хадзі сюды, Пятрок, нешта запытаю.— І ён бяжыць да жанок, што сядзяць на лаўцы.— Дык не палезеш болей ластавак спорваць?» У яго яшчэ баліць рука. Хацеў зірнуць на ластаўчанят, патрымаць у руках, так заманліва высоўваюць яны свае маленькія чорныя галоўкі. Залез на пятры. Але жэрдкі рассунуліся, і Пятрок зваліўся да каровы ў хлеў — урабіўся ў каравяк, падрапаўся ды вывіхнуў руку.

Ён ведае, што рабіў нядобра, але апраўдацца, што не хацеў рушыць гняздо, не можа, толькі моршчыць, стоячы перад Кулінаю, рабы носік.

«Не-е»,— круціць ён галавою.

А Куліна, панізіўшы голас, як курыца, якая знайшла зерне і радуецца, перад тым як скляваць, кажа жанкам, ужо не зважаючы на яго:

«Ну што? Не казалі хіба я. Рабы ды віславухі. Увесь у Адама. Я ж яго змалку ведаю».

Жанкі пазіраюць на Петрака, нібы саромеючыся яго даверлівага позірку. Але вочы зіркаюць з цікаўнасцю.

«Ат,— адварочвае галаву Наталля,— вырасце, відаць будзе. Чый ні чый, а няхай расце здаровы.— Яна чамусьці цяжка ўздыхае.— Бяжы гуляй, Пятрок»,— зганяе аслупянелага, знікавелага яго з жаночых вачэй.

І Пятрок зноў бяжыць па вуліцы, але нешта з ім не тое, а што — зразумець не можа, нібы стрэмку загнаў ці апёкся. Нешта не так усярэдзіне.

Дома ён некалькі разоў патаемна разглядаў у люстэрку свае вушы, бы толькі зараз да яго дайшло, што яны ў яго ёсць. Вушы як вушы, але, здавалася, чым часцей ён на іх пазірае, тым яны больш натапырваюцца.

А дзядзьку Адама Пятрок з той пары пазбягаў. Ён і дарослы не падыходзіў да купкі мужчын, дзе быў Адам, стараўся не трапляць з ім разам у рабоче, каб не параўноўвалі іх чужыя вочы. Не хацеў ён гэтага, саромеўся і баяўся.

...І цяпер, праз многа гадоў, нешта зноў засела стрэмкай у грудзях. І злосць, крыўда на гэтых людзей, дзеля якіх ён, здаецца, і жыве тут, якія без яго не абыходзяцца, накаціла высокаю хваляю, затапіла ўсе астатнія пачуцці. Востра захацелася ўсё

кінуць і, як Мікола, як Наташа, Хведзя, пайсці да аўтобуса. Адчуць сябе вольным, жыць як хочаш, выбіраць сваю дарогу, гнацца па свеце за сваёю ўдачай.

Пякучай тугою агарнулася сэрца. Ён пастаяў на белай дарозе, зірнуў у адзін канец, у другі. Было ціха, глуха. Захінуўшыся ў снежную коўдру, спала старая, не любая яму сёння вёска.

Насуплены і хмуры, з заледзянелаю душою, стаў ён перад маці на хісткіх, непаслухмяных нагах. Яна пазірала, як ён няўклюдна распранаецца, як нагбом п'е ваду.

«Божа,— думала яна,— як пусціцца ў гэтую сабачую шкуру!..»

— Такого яшчэ ў нашым родзе не было! — цвёрда, сабраўшы ўвесь свой дух, сказала яна. Прэжмурана лучыла строгі позірк.

Ён сядзеў насупраць, сцяўшы ўпарта губы, і вочы яго таксама звужыліся. Позірк стаў калючы і жорсткі.

— У чым родзе? — папытаў ва ўпор. — У Адамавым?

— І ў Адамавым гэтых не было! — пераканана адказала яна.

— Дык я, выходзіць, Адамаў?

— А калі і Адамаў? — сказала нават з гонарам. Сама здзівілася, як усё атрымалася проста.

Нейкі час яны маўчалі. Ён пазіраў перад сабою на тканяны ўзоры настольніцы.

— Скажы, чаму ўсё я? — папытаў, падняўшы на маці дапытлівыя, ужо шырока адкрытыя, нібы праяснелыя, вочы. Галубінае крыло чуба прыкрыла першую складачку на лбе, якая з'яўлялася, калі ён вось так шырока адкрываў вочы.

— Чаму я? — паўтарыў, нібы яна не зразумела.

— Нехта ж павінен.

Яна стражылася. Але ў вачах ужо было шкадаванне і туманок смутку.

— Але чаму я? — не здаваўся ён.

— Ты — мой сын. Але запомні: ты вольны жыць як хочаш! Я ўсё табе сказала. Ты вольны! Толькі не забудзь...

— Што не забыць?

— Мы пра тое ўжо гаварылі.

Зноў не спалася Надзеі. Чакала: вось скрыгнуць дзверы, прыйдзе сын. А яго не было. Непакоілася, не ведала, дзе ён так позна. А сама перабірала ў памяці то адно, то другое. Усё, што было звязана з Петраком, кожны яго крок, слова надзейна берагла памяць. Нават той дзень, калі ён з'явіўся на свет, увесь помніўся да драбніцы.

Яна нікому не гаварыла, што цяжарная. Вясковая, шырокая, не падатлівая аніякім вывіхам моды спадніца, нашчадак андарака, дапамагла ёй. Да апошняга дня яна хадзіла на работу, з асцярогай часам прыслухоўвалася да сябе, нібы здзіўлялася нечаму. Гэта жанкі заўважылі, але спасылалі на тое, што стаў адыходзіць, мусіць, яе боль: падумаць толькі, зажыва спалілі немцы дзяцей, старога бацьку расстралялі, муж загінуў на фронце. Як такое перажыць! Таму і была Надзея нібы сама не свая. Маўклівая, твар нерухомы, губы сцятая. А апошнім часам здзіўленне і лёгкі спалох раптам з'яўляліся ў вачах, яна ажывала, уздрыгвала, як разбуджаная птушка.

У той дзень перабіралі насенную бульбу. Надзея яшчэ зранку кволілася, а гэта найшла на яе незвычайная млосць, раптоўныя болі ў паясніцы. Хацелася легчы на салому, спачыць крыху. Вочы проста

засцілала туманам. Яна адышла крыху ўбок, дзе ўцямнелая салома была звалена ў капю, села, абAPERлася плячыма. Здавалася, вось-вось адыдзе боль.

Дзень быў сонечны і цёплы. Востра патыхала салодкай прэллю салома, аж нудзіла, але Надзея цярпела. Млявасць запаволіла яе: думалася ўсё, вось-вось устане, а вочы зліпаліся. Напэўна, яна сядзела даўгавата, бо жанкі не на жарт занепакоіліся. Алена падышла, стала на каленцы перад ёю.

«Што гэта ты, Надзея? — Заклапочаны позірк крыху стомленых вачэй спыніўся на яе твары. — І вунь бледная зрабілася».

Надзеіны паводзіны здзівілі ўсіх: не ў яе гэта натуры — сесці і сядзець, калі ўсе працуюць. Не, гэта не проста так!

«Мабыць, я сёння абраджуся, бабы», — сказала Надзея і ўсміхнулася мякка, безабаронна.

Здзіўленне і ўсмешкі прайшлі па тварах жанчын, нібы яна сказала нейкі жарт, няхай не зусім дасціпны.

Надзея расшпіліла ватоўку, здалося, вальней стала дыхаць. Побач, кінутая на салому, ляжала яе вялікая клятчастая хустка, якой яна ахінала плечы.

«А-а, дак ты хавалася ад нас, — папікнуў яе нехта, але мякка, без зласлівасці. — Усё нібы холадна ёй. А яна вунь што...»

Жанкі жартавалі, смяяліся.

Да Надзеі, як праз сон, даходзіла гамана жанок. Яна наплывала, як хвалі, то гучна, ажно хацелася папрасіць іх быць цішэй, то заціхала, нібы жанкі адыходзілі далёка-далёка. Яна ўсё ўгаворвала сябе, што трэба ўстаць: зямля сырая, настылая за зіму.

«Бабы, — раптам з трывогаю сказала Алена. —

А чаго тут рагатаць? Надзея! — кранула яна за плячо парадзіху.— Ідзі бо дадому! Марылька, праводзь яе».

Надзея сям-так ускараскалася на ногі.

Марыля ўзяла яе пад руку, прайшла колькі крокаў і спахапілася.

«Бабы, а як сапраўды раджаць стане, што я зраблю? Ідзі лепей ты, цётка Алена».

Алена пазірала стомленымі добрымі вачыма спакойна і мякка.

«Не бойся! Яна хаця б уночы раскідалася. Бачыш, як аслабла, то толькі яшчэ з сіламі збіраецца. Калі б што — стагнала б...»

«Яна табе застогне — дачакаешся. Каб мо рэзалі на кавалкі,— сказала Воля.— От трывушчая! Яна ж, параненая, памятаю, прыйшла, абгарэлая, да Антолі, толькі вочы шырока так раскрытыя, і ўсё шэпча: няма маіх дзетак, няма, дымам, дымам пайшлі... Рукі адно круціць, ажно пальцы трашчаць. Потым абсоўвацца стала. Кажа Антолі: «Як хлеб твой грудзі пячэ» — і ўсё. Мы ёй кажушок расшпілілі, а хлеб той, людзі мае, не перабольшваю, як хто ў вішнёвую настойку макнуў — набрыняў крывёю...»

«Цяжка ўспамінаць»,— уздыхнуў нехта. І заціхлі ўсе, як трава, як дрэвы, змоўклі аб сваім. Забыліся на хвілю на Надзею, тую, якая была зараз перад імі.

«Не асуджайце мяне, бабы,— нібы вінавацілася яна.— Не памочніца сёння я вам. Не асуджайце мяне. І нічога не пытайце. Не скажу!»

...Надзея пазірала цяпер часта на сына: сіла ўгадвалася ў яго постаці, хоць быў яшчэ па-хлапечы танклявы, крыло чуба на лоб кладзецца, нозд-

ры трапяткія, вочы карыя, адкрытыя, а галоўнае — голас, яго голас. І тое, што яна не хацела гаварыць, што яна трымала ў сакрэце ад людзей, ён, нібы выхваляючыся, выстаўляў напаказ.

Успамінаўся ён малы. Здавалася, што не яна яго нарадзіла, а сама нарадзілася разам з ім, разам з ім нанова адкрывала свет. Усё яго здзіўляла: клёкат бусла, пераліўныя колеры вясёлкі, узоры на марозных вокнах, першая лістота на бярозе, агурок на градзе. Яму мала было здзіўляцца аднаму. Толькі і чулася: «Маці, хутчэй ідзі сюды! Маці, зірні!» Так яна зноў пачала прыкмячаць усё наўкола, ажыла, навучылася радавацца і здзіўляцца. А значыць — пачала жыць! І вось не думала, не згадала, як гады прайшлі.

Думкі яе спалохаў грукат дзвярэй. Пятро стаяў перад ёю, хістаўся, усміхаўся неяк несвядома.

«Божа!» — жахнулася яна.

— Ты зноў п'яны! — ажно ўскрыкнула. І («Божа, як гэта здарылася!») пляснула яго наводмаш па твары. Ён толькі пахіснуўся. Потым важка сеў за стол, сцяў тонкія губы, позіркам дакараў яе.

І сэрца яе зашчымела, зайшлося балюча, і перад вачыма ўсё паплыло, пайшло ўверх нагамі. Але яна неяк утрымалася. Даплялася да канапкі. Села. Само сабою ўспомнілася, як гадоў колькі назад знайшла яго ў густой мураве за агародамі — ён ляжаў ніцма і плакаў. Чаму яна тады не падышла да яго, не загаварыла, чаму не супакоіла, не сказала яму: «Ты вольны жыць, як усе»? Запакло зараз, зашчымела: мусіць, думала толькі аб сабе, абы ёй было добра. Няволіла яго... А свет цяпер такі — усім воля. Дзеці не трымаюцца бацькаўшчыны, жывуць, як хочуць і дзе хочуць. «А я жыццё сваё пражыла. Можа, і зажылася залішне на гэтым свеце.

Нашто жыць хвораму ды немачнаму, толькі іншым замінаеш. Вось Іван... Бач, які чалавек! Гэта трэба быць вельмі моцным, каб вось так...»

Усё блыталася, ява і сон. Ёй заўсёды рабілася так пасля якога-небудзь узрушэння ці хвалявання. І час блытаўся, ірваўся на кавалкі. Вось яны: твары, твары. І яна перад імі, усхваляваная. Мужчыны паважна, памяркоўна кураць. Сіваваты дым апускаецца ўсё ніжэй і плавае пасярод хаты шызаю аблачынкаю. Дык гэта ж яна праводзіць сход у Паддубным. Яна ведае гэтых дзядзькоў: сем зацяжак каторы зробіць, пакуль слова скажа, але слова ўжо гэтае цвёрдае, не стане выкручвацца, аднеквацца потым. Новы чалавек часам бянтэжыўся, папытаеш што — маўчаць, нібы вывучаюць цябе: адказваць ці не; раіцца пачнеш — маўчаць, кураць, думаюць. Каторы высунецца з прапановаю — другія на яго пазіраюць з ухмылкаю і недаверам, маўляў, што ён скажа, не падумаўшы, сядзеў бы лепей. Не было тут і слыху, каб нешта нехта зрабіў або сказаў, пагарачыўшыся. Не любілі тут у гарачай вадзе купаных.

Затое паддубскія бабы языкатыя, тут ужо будзь абачлівы, бо так прышыюць, як латку на відным месцы, мянушку, што і памрэш з ёю. Але і на работу былі ўвішныя ды цягавітыя, не адну з іх «сямідзелухай» ці «бягункай» завуць.

Яны слухаюць, што гаворыць яна, і бясконца балабоняць пра вясковыя навіны, пра свае турботы і пра яе, Надзею. А мужчыны сядзяць кураць, і толькі які-небудзь кіне жартаўлівае слова, астатнія ціха думаюць сваю думу. А дума гэтая вялікая, бо яна пра зямлю, пра хлеб. А дума гэтая доўгая: пасееш жыта і пачынаецца дума, як яго зжаць;

ледзь выскачыць трава ў лузе, думай, як яе скасіць у пару; пажнеш жыта — думай, як зямлю ўзараць ды на будучы год пасеяць. І так бясконца — доўгая дума.

Што яна ім сказала тады? Тое, што сэрца вынасіла:

«Таварышы, людзі мае добрыя, сваякі і суседзі, неспакойна ў свеце. Вельмі неспакойна. Але мы моцныя, моцныя духам нашым, ідэямі нашымі, працаю нашаю. Давайце ж берагчы нашу зямлю вольную, узбагачаць яе працаю шчыраю!»

...Вось і сцежка знаёмая ў жыце, алешнік, а там і леснікова сядзіба. А ноч ужо на дварэ. Ці ж яна дарогі не ведае? Ходжанай-пераходжанай. Ці далёка ёй, маладой, каго боязна? Свае людзі. Усё ж ніякавата стала — зачула крокі за плячыма. Чалавек спяшаўся.

«Надзея», — прыглушаны шэпт. Яна спынілася. «Надзея!» — сэрца ўстрывожана схамянулася.

«Адам?» — папытала здзіўлена.

«Я гэта, — адказаў ён. — Надзея. — Адам шумна дыхаў, нібы засопся, бегучы. — Надзея», — паўтараў ён, нібы хацеў ёй сказаць нешта вельмі важнае, а яна чакала, не прыспешвала.

«Ці помніш, я казаў табе, што стану трактарыстам?»

«Ага».

«Дык навучыўся я. І трактар мне далі».

«Гэта добра», — сказала яна. А што магла яшчэ сказаць?

«Ажаниўся я, Надзея, — нібы вінячыся перад ёю, сказаў Адам. — Уведаў, што дзеці ў цябе нарадзіліся. Мусіць, ты шчасце маеш, што адразу двое нарадзіла, — нібы дакараў за тое шчасце. — Тады я і ўзяў Глашу Міхалёву».

«Кажуць, ты ёй песні спяваць забараняеш»,— з усмешкаю ў голасе сказала яна.

«Не-е, чаму ж. Няхай пяе. Толькі адну песню не люблю. Вярэдзіць яна душу мне,— з болей сказаў Адам.— Вось тую слухаць і не магу».

Ішлі сцэжкаю. Қолькі разоў яму гаварыла вярнуцца.

«А не баішся ісці адна?»

«Не».

«Ты такая, як і была».

«Ой, яшчэ горшая! — смяялася яна.— І ты не шкадуў мяне, Адам. І калі ёсць што, дык выкінь з галавы. А цяпер даруй, я пайду хутчэй. А то і з бацькам не паспею пагаварыць. Ён жа, ведаеш, на золку ў лес падаецца».

«Паслухай, я ў армію іду восенню. Пакуль вучыўся — адсрочку давалі, а цяпер бяруць. Неспакойна ў свеце, Надзея, мо і не ўбачымся болей».

«Убачымся, Адам. Дзе мы дзенемся?»

...Раніца якая ясная, сонечная. І сцэжка вытапаная, што ток, ісці прыемна, не колка, як па гравійцы, можна нават разуцца. Сцэжка звільістая — то забягае ў лес, то пасоўваецца пад самую шашу. На падыходзе ў мястэчка здзівілася, што так ажыўлена дарога. Павозкі, коні, людзі. Як перасяляюцца куды. І кароў вядуць. Затрывожылася. Пытаць у людзей стала.

«Вайна, галубка, вайна...»

Абарвалася ўсё ўсярэдзіне. Яна аслупянела. Потым пабегла, задыхаючыся, не ад стомы, а ад болю ў грудзях, насустрач павозкам, коням, людзям. Потым шыбанула цераз поле, цераз жыта. Вакол яе званіла жыта, і звон яго рос, шырыўся. І ўжо не колас біўся аб колас, а вялікія, чуйныя званы: яны будзілі зямлю, звалі на дапамогу. І сэрца яе глуха, са стогнам уторыла ім.

Дадому яна дабегла ледзь жывая. Ускочыла ў пакой, упала перад дзецьмі на калені, не верачы, што знайшла жывых і здаровых, абняла і заплакала.

Пра мужа ў той дзень яна даведалася, што павёў конны атрад на захад.

...Гэта толькі здаецца, што к старасці мяняецца чалавек, прытупляецца, гасне сіла пачуццяў і смерць, страты таго, што было дорага і любя, успрымае ён як належнае, непазбежнае, пакорліва, цярпліва, без нараканняў, як у прыродзе, напрыклад, ціха, без болю спадае лістота з дрэў. Не, не так гэта.

«Не вярнуўся мой Вярбіцкі. І сына Пятром назвала. Каб быў такім, як ён. Там ён, пад тым крыжам, я ведаю. Ля Барвінавых дубоў. А я зажылася. Зажылася. Пара і мне. Пара... Кожнаму свая пара. Прыйшла і мая. І нечага больш чакаць. Уся работа мая зроблена... Вось ужо нават спаць не магу. І пілюлі не памагаюць».

Яна ўзяла бліскучы пачак толькі што купленых таблетаў.

«Можа, каб усе разам».

Яна вылузала іх, як гарбузікі, штук дзесяць на далонь. Укінула ў рот, запіла вадою. Вось і добра. Лягла, сцішылася, нібы чакала нечага. Але потым падхапілася: людзі ж будуць на мяне пазіраць! Надзела святочную сукенку, заслала чыстую палатняную з зялёным берагам прасціну, надзела святлейшую навалачку на падушку. Апошняе яна ўжо рабіла няўцямна, як не сваімі рукамі, як праз сон.

...Пятро адчыніў дзверы і здзівіўся, што маці, як звычайна, не азвалася, нічога яму не сказала, не папытала. Ён падышоў да ложка, і сон яе здаўся

яму нейкім нязвыклым, і сама была нейкая прыбраная, дзіўная. Ён таргануў за плячо, але цела было цяжкое і, заўсёды такая чуйная, яна не азвалася.

Пятро кінуўся да ўрача. Двое сутак маці не прыходзіла да памяці. Два дні і дзве ночы ён не адыходзіў ад яе. Толькі цяпер спазнаў, як усюды, дзе б ён ні быў, будзе горка яму без яе. Нішто, ніхто яму не патрэбны, не дарагі больш за яе.

— Маці, маці,— ціхенька гаварыў ён, нібы будзіў яе.

Яна адкрыла вочы. Няўцямна пазірала навокал. Ён узяў яе руку, слабую, сухую, жылістую, прыклаў да твару.

— Што ты ўдумала, маці! Як ты магла адцурацца мяне? Нічога, чуеш, нічога мне не трэба. Я з табою, заўсёды з табою.

Рука яе ўздрыгнула, нібы пачала налівацца сілаю, яна дакранулася яго валасоў, адгарнула іх з ілба.

— Дзень ужо. А я сплю. Чаго гэта я так заспалася? Ці снедаў ты? І вочы чырвоныя. Ці здаровы? Дай мне лоб твой да губ...

Частка другая

«Вялікі дзень сёння ў цябе, поле. Вялікі і адказны — пачынаецца гарачая пара. Глядзі, колькі камбайнаў стаіць на мяжы, як караблі, што чакаюць прыліву. Ты ўмылася расою, як дзяўчына ля ракі, толькі валасы яшчэ волкія, не расчасаць, не заплесці тугую касу. Паспяшайся, поле! Яны чакаюць цябе. Устрапяніся, скінь апошнія кроплі расы, падстаў у апошні раз валасы свае сонцу. Бачыш, колькі людзей прыйшло на свята тваё, поле. Прыхарошвайся, поле!»

«Не прыспешвай мяне, хлопча. Гарачы ты, непаседлівы. Пара табе быць сур'ёзней, удумлівей. Вось і зараз падганяеш мяне, а таго не ведаеш, што чакаюць не мяне. Няўжо яна не прыйдзе сёння? Старая, мусіць, стала. Глядзі, ці не яна гэта ў чорным касцюме? Ордэн свеціцца на грудзях, і белая хустачка буданчыкам насунута на лоб, каб сонца не біла ў вочы. Ідзе з сярпом на плячы. Гэта Надзея... І Адам пазірае, чакае яе. Ён не кране камбайн, пакуль яна не сажне першы сноп. А гэта ж Адамава поле. Малады ты яшчэ, не задумваешся над жыц-

цём. А ты не спяшайся, ты глядзі, слухай і прыкмячай. Вось яна зараз разгорне сцябліны, зойдзе ў жыта, паклоніцца палетку на ўсе чатыры бакі, і вусны яе зашэпчаць. Не, гэта не малітва! Слухай: «Дзякую табе, Маці-зямля, за дабрыню тваю, за шчодрасць. Квітней, маё поле, сёння і заўтра і на векі вякоў радзі шчодро дзецям нашым, унукам і праўнукам іх, жыві і радзі, маё поле!» Гэта ніхто не чуе, толькі я. Яна ціха жне першы сноп, потым, нібы дзіця, выносіць яго на прасцёртых руках, перадае Адаму. Узрушана гаворыць: «Любыя жняцы нашы, людзі добрыя, зноў зямля наша нам багацце прынесла. Просіць яна рук ваших нястомных, просіць клопату людскога. Не дайце загінуць ніводнаму зярняці, беражыце дабро наша!.. Хай не томяцца рукі вашы, хай не чарсцвеюць сэрцы вашы, жняцы нашы любыя! Дык паклонімся, людзі, зямлі — нашай маці — за шчодрасць яе...»

І пойдучь камбайны па полі, паплывуць у цёплым моры жыта. А яна будзе пазіраць ім услед невідучымі ад слёз вачыма. Не трывож яе. Калі ж камбайны аголяць палетак вунь да той грушы, бачыш, стаіць яна пасярод, раскінуўшы голле, жыта адбеглася ад яе, пойдзе Надзея па колкім жніўніку, выжне пучок жыта, адстрыжэ ў жменю каласоў і, як букецік, панясе аж на плошчу, дзе ў цяні дрэў абеліск і золата імёнаў тых, хто не вярнуўся араць палі, сеяць жыта, чакаць цёплы жнівень. І зноў варушацца яе вусны. Слухай: «Слаўныя воіны нашы! Зноў жніво на полі вашым. Добра ўрадзіла зямля-матухна. Спіце спакойна — новыя жняцы, клпатлівыя і ўвішныя, прыйшлі на ваша поле». Яна кладзе пучок каласоў ля абеліска. А побач прыціхлай чарадой стаяць дзеці. Не хадзі за ёю і не пытай нічога, не трывож яе смутак, не спужай яе шчасце, не паруш урачыстасць гэтай мінуты».

«Добра, дзякую табе, поле, за навуку тваю».

«Ды пастой, не спяшайся. А хіба ты не хочаш ведаць болей? Ведаць усё пра гэтую жанчыну, пра ўсіх гэтых людзей?»

«Слухаю, расказвай, поле, гудам матораў, шэптам калосся».

«Гэта не ўсё будзе. Навучыся слухаць і разумець усё жывое і нежывое. Навучыся слухаць і разумець мову дрэва і птушкі, роздум сівога валуна. А потым ідзі да гэтых людзей, і не на хвіліну, не на дзень, не на два. Пастарайся прайсці сцэжкам іх жыцця і, хто ведае, можа, ты назаўсёды палюбіш іх, палюбіш, як родных, і заўсёды будзеш думаць пра гэтае поле, як пра лёс свой».

З дня на дзень пачнецца жніво. Пятро добра ведаў, што не вырвацца тады яму ў лес, не дыхнуць ранняга золкага сіверу, не жыць колькі гадзін прымітыўна простаю радасцю дзяцінства, калі няма нічога найбольш радаснага, чым скмеціць пад рудою ігліцаю, пад ружовым туманам верасу карычневую галоўку грыба.

Першыя паходы ў лес Пятро рабіў з маці. Ішлі яны пад самыя партызанскія зямлянкі. Маці расказвала, паказвала. Яна нібы і сама вярталася ў нейкае другое жыццё, не зразумела загадкавае для яго. Расказвала, адкуль назвы тых ці іншых мясцін. Яна нібы чытала яму найцікавейшую кнігу. Чаму вось брод завецца Цімохавым? Аказваецца, вельмі простая гісторыя. Некалі даўным-даўно, але на памяці тутэйшых людзей, пасвіў Цімох з ранняй вясны і да позняй восені статак. Прыганяў сюды, да балотца, кароў на вадапой. Балотца было невялічкае, быццам азярцо, зарослае асакою, плюшнікам ды капытнікам, але небяспечнае. І пачаў ён кожны

дзень браць з сабою рыдлёўку. Знайшоў метраў за сто ад балацявіны нізок з цвёрдым дном, акапаў яго, расчысціў, паглыбіў. А тады ўсё лета капаў канаву, каб адвесці ў яго ваду ад балацявіны. І яна пайшла, спачатку рудая, а адстаялася ў місачцы нізка і — хоць сам пі. Азярцо перасыхала толькі ў вялікую суш, але па дне адводу струменіла чыстая тонкая жылка вады. Канава зарасла і абсунулася, перайсці яе можна было ўброд. Вось і пайшла назва — Цімохаў брод.

Даходзілі яны і да Барвінавых дубоў. Магутныя, з шырокімі кронамі, стаялі яны на былым поплаве, нібы волаты, што ўзіраюцца ўдалячынь. Так стаяць яны ад турэцкай вайны. У памяць аб трох сынах, якія загінулі ад варожай шаблі, стары хутаранін Барвін пасадзіў тыя дубы. Няма тут і знаку былога хутара, звёўся род Барвінаў, толькі тры дубы шумяць на тым месцы, а ў засені іх — магіла. Яна ўжо з гэтай, апошняй, вайны. І маці тут доўга стаяла, прыхіліўшыся да замшэлых штыкецін, маўчала. Пятро не пытаў нічога, і яна не гаварыла. Пастаяць ціха і ідуць далей. Мусіць, яна сама не пэўна ведала, хто тут пахаваны.

Вярталіся дадому дарогай, абапал якой стаялі старыя бярозы. Гэтая дарога, асабліва ў вецер, здавалася Пятру казачнай. Суладна шумелі дрэвы, нібы нябачны аркестр выводзіў на тысячах струн нейкую незямную, тонкую, шчымлівую мелодыю. Аж захадзілася сэрца, і здавалася, што вось зараз выведзе гэта дарога ў цудоўны, не знаны табою свет. І нават расчароўваўся, калі ўваходзіў у сваю вёску. Яшчэ, але ўжо радзей ступалі бярозы, а за імі цягнуўся шнурок шэрых хат.

Шумяць бярозы, гудуць шчымлівым болей нейкага ўспаміну, які не ўспомніць, незразумелай і салодкай тугою. І шум іх, як прадчуванне смутку-ра-

дасці, таго, што загадаў і не загадаў ты ў жыцці, што абавязкова павінна збыцца.

Зноў ён ідзе гэтаю гудліваю, тлумнаю дарогаю. Чаму так самотна сцішваецца сэрца? Адкуль гэта горыч? Ці не ад таго, што багата ў якіх бяроз сухія вершаліны? А вунь адна і зусім не прачнулася ўвесну. І жахліва — ці не матчына то бяроза? Тут, з гэтага краю, яна садзіла, а каторую — не помніць. Расказвала, што садзілі іх у трыццатым годзе, калі зрабілі грэблю, садзілі камсамольцы. Шмат каго з іх няма даўно, а бярозы іх гамоняць. Няма і Пятра Вярбіцкага, які кіраваў тымі камсамольцамі, першага сельсаветчыка, які ствараў тут калгас, няма мужа Надзеі Вярбіцкай, толькі ён, новы Пятро Вярбіцкі, Надзеевіч, ходзіць пад гэтымі бярозамі. «Яму тады было не болей, чым мне, — гэта думка ўразіла Пятра. — А я нечага чакаю... Трэба пачынаць жыць! Весці гэту дарогу!»

Пятро хадзіў па лесе з тлумнымі думкамі ў галаве. Прайшоў белы мох, які суха патрэскваў пад нагамі, у нізінцы зрэзаў тры баравічкі, выйшаў да Вялікага поля, дзе ўжо кусцілася маладая пасадка сасны, абмінуў яго, пашастаў пад маладымі дубкамі, што раслі на ўскрайку: яшчэ штук пяць карпунчыкаў паклаў у кашэлiк, потым падаўся назад лагчынамі, парослымі зялёным мохам, дзе радкамі зажаўцелі імшэнікі. Дайшоў да Цімохава броду. Паміж алешніку і чэзлага бярэзніку, аброслая плюшнікам і асакою, чорна пазірала маленькая лужынка. Успомнілася, як упёрся сюды з машынаю. «Добра, што ехаў толькі краем».

Агледзеў малады яворнік, што ўзяўся густа наўкруг.

І зноў закружылі думкі. «Дак чаго ж чакаць? Трэба пачынаць жыць! Тут, на гэтай зямлі, сярод гэтых людзей. Ля гэтага лесу, ля гэтых палёў».

Пятро падаўся напразткі сухім гаем, прадзіраўся праз гушчар маладога хвойніку, мінуў лугавіны, падняўся на курган, на высачэзны вал, які невядома калі і кім быў насыпаны, урослы гонкімі хвоямі. Сонца стаяла ў яго над галавою, парна і сцішана было ў лесе.

Неўзабаве ён выйшаў да знаёмай развіліны дарогі, дзе па грудзі ўрос у зямлю агромністы валун. Пра яго хадзіла легенда, быццам, некалі даўным-даўно, маці праводзіла сваіх сыноў, якія ішлі шукаць лепшае долі. І ўсё чакала іх тут, у дождж і снег, у непагадзь і спякоту. А сыны ці не забыліся на яе. Пастарэла яна, згорбілася, а аднойчы і зусім яе не стала, толькі сівы камень з'явіўся на гэтым месцы.

Зараз ля каменя на сухім, усыпаным ігліцаю пагорку нехта сядзеў. Пятро адразу і не пазнаў, хто гэта. Потым уразіўся:

— Хведзя!

— Ну, здароў, Надзеевіч!

Хведзя пацягнуў яго за руку на сябе, паказаў ва ўсмешцы ўсе свае зубы, і пакаціліся яны, душачы адзін аднаго ў абдымках, весела рагочучы.

Хведзя зазірнуў у кашэлік.

— Нешта ж мала ў цябе? У мяне і то болей.

— Табе заўсёды шанцавала,— адказаў Пятро.

— І праўда. Памятаеш, я па сто пяцьдзесят браў, а раз — аж трыста! Хлопцы не верылі, дык мы вось тут расклалі іх — лічылі. А скажы, добра было нам! Харошы час быў!

— Ага.— Пятро жаваў шорсткі мятлючок. Выплюнуў яго.— І заўсёды збіраліся тут, калі выходзілі з лесу.

Ён палашчыў валун. Прыклаў далонь і Хведзя.

— Бач, халодны. Дзіўны камень...

— Ты надоўга? — папытаў у яго Пятро.

— Не, заўтра паеду. На два дні вырваўся. Разумееш, нешта заскрэбла ўсярэдзіне, дадому захачелася — не вырываць. Як ты тут, Надзеевіч?

— Што мне? Працую. Жыву.

Пятро яшчэ быў увесь поўны таго тлуму, які нагнаў на яго лес, і гаварыць не вельмі яму хацелася. Нават з Хведзем. Ды і пра што з ім цяпер гаварыць. Успамінаць, як хлапчукамі скакалі цераз вогнішча ды Хведзька ўскочыў у прысак — нагу апёк? От папанянькаўся! Або як у Лявонкавых майстравалі ракету ды чуць хлёў не спалілі? Дык колькі ж можна гэта ўспамінаць?

— Маці пісала, што ты дровы прывёз, бульбу памог пасеяць. Дзякую, Надзеевіч! — шчыра сказаў Хведзя. — Маці мая табою не нахваліцца, кажа, каб не ты, то не ведае, як бы ў гэтым годзе і было. — Ён памаўчаў... — Ведаеш, я б прыехаў на тую частіну, але ж я прыеду — каня не будзе. Гэта каб зарань ведаў, на які дзень дадуць, — нібы апраўдваўся перад Пятром.

Пятро глядзеў на Хведзю і думаў, што ён амаль не змяніўся: такі ж вірлавокі, з вылінялаю непаслухмянаю стрэшкаю валасоў, якія, здавалася, падымаліся дыбкі, як у дзіка, толькі нешта схуднеў, сінякі, што конскія капыты, пад вачыма.

Яны ішлі дарогаю.

— Прыходзь сёння ўвечары, Надзеевіч, абмыем твае дровы, бульбачку, каб радзіла. Праўда, прыходзь! — запрашаў Хведзя. — Пасядзім, пагаворым.

— Бачыш, вунь мяне Рыгоравіч чакае, — сказаў Пятро, паказваючы на лаўку ля хаты, дзе сядзеў стары, апёршыся рукамі на кіёк.

— Кінь, ён ужо так трыццаць гадоў сядзіць. Гэта ж падумаць, трыццаць гадоў чалавек стары. Зажыўся...

— Няхай жыве, — нібы хочучы скончыць гавор-

ку, сказаў Пятро.— Ён сёння чакае мяне — рэзаць дровы.

Ля двара на вуліцы сапраўды ляжала некалькі сасновых камлёў, рагатых, крывых.

— Разумею — падшэфны, — іранічна сказаў Хведзя.

— Хведзя, а што, як ты мне паможаш? У Рыгоровіча бензапіла ёсць. Толькі звон ідзе, як дзеравіну грызе. Аднаму не справіцца, трэба, каб хто прытрымліваў.

— Ды паспееш ты, — махнуў рукою Хведзя. І вочы яго як бы засмуціліся. — Не гарыць жа. Прыходзь да мяне сёння, — настойваў ён. — Пасядзім, пагаворым.

— Не ведаю. Трэба дровы парэзаць. Колькі можна абяцаць чалавеку? Зараз жніво пачнецца. Спраўлюся — прыйду, — паабяцаў, але ўжо зусім не хацелася яму гаварыць з Хведзем. І ён пайшоў да Рыгоровіча, які прыўстаў з лаўкі насустрач, павітаўся. Пятро сказаў яму, што паабядае і прыйдзе.

Раптам яго ахапіла горыч. Не, не на Хведзю. Пакуль ішоў дадому, разважыў, што Хведзя прыехаў на дзень-другі, то не ісці ж яму рэзаць бездай прычыны Рыгоровічу дровы. Злосць усхапілася на Рыгоровіча: сядзіць, як цецярук, на лаўцы, пільнуе. Дык няўжо нікога другога не ўпільнаваў?

Маці падавала яму абед.

— Гэта Хведзя Ганнін прыехаў? — запытала. — Дык ты б запрасіў яго... Я думала, вы да нас ідзяце?

Пятро маўчаў.

— Вось паеш ды сядзі пагуляй да яго, — лагодзілася маці.

— Няма калі мне! — рэзка сказаў Пятро.

Маці падняла на яго вочы.

— Рыгоровіч праходу не дае...— раздражнёна сказаў ён.

— Памажы яму, сыноч,— ласкава сказала маці.— Алеся Бірукова ён прасіў, нават чобаты яму аддаваў. Той паабяцаў, ды на тым і стала. Потым гаворыць: на чорта мне яго спрадвечныя боты. А ты Рыгоровічу пасабі. Хто ж яму паможа? — уздыхнуўшы, сказала яна.— Сыны яго не ўстануць, не прыйдуць дровы рэзаць.— Яна змоўкла.

— Кажуць, што ён трыццаць гадоў ужо стары, усё на лаўцы сядзіць.

— А ты таго не слухай, хто гэтак гаворыць. Працавіты ён быў, увішны. А як вольная хвілінка, усё на вуліцу бяжыць, сядзе на лаўцы, закурыць. Людзі думалі — адпачывае, а ён усё сыноў сваіх чакаў, усё ў той канец вуліцы глядзеў. Так і не прычакаў,— гаротна закончыла маці.— Мой божа, а якія хлопцы ў яго былі, каб ты ведаў: хіба цяпер такія ёсць — высокія, плячыстыя, работнікі...

— Так ужо і няма цяпер такіх хлопцаў,— нібы зняважаны, запырэчыў Пятро. І назнарок прайшоўся перад маці па хаце. Яна з любасцю пазірала на яго.

Піла то глуха выбівала шызы выхляпны газ, калі Пятро адводзіў палатно, то віскліва завывала, угрызаючыся ў сухую гулкую хваіну. Сырую дзеравіну яна брала мякка, нявідна бегла палатно, і высокія гукі крыху ападалі, але ўсё адно назольна закладалі вушы. Працавалася ахвоча, неяк нават радасна. Можна, таму, што ў двары насупраць на высокім ганку сядзела Наташа. Хто там яшчэ — здаецца, цётка Вулляна, Міколава маці? Наташа прыехала ў адпачынак, а можна, зусім кінула рабо-

ту, сядзіць над кніжкамі. Пятро так з ёю яшчэ і не пагаварыў. І цяпер не-не ды і зірне туды.

Ружовыя промні сонца абліваюць Наташыны валасы, і яны здаюцца медзянымі, такімі зыrkімі, што хочацца пазіраць на іх, як на цуд. Здаецца, раней такія і не былі. Мусіць, падфарбавала. Прыгожая яна. Але ж ганарыстая: ні разу не гляне, як бы і не ён гэта. А вунь і Марфачка гоніць цялушку. І не гоніць зусім, проста ідзе наперадзе, толькі зрэдку азіраецца, а цялушка дыбае сваімі капытцамі, кіруецца ў двор.

Пятро неўпрыкмет косіць вочы на Наташу. Шукае яе пагляд. «Няхай толькі не гляне!» — грозіцца ў думках. І сам не ведае, якую ёй кару за гэта прыдумаць. «На танцах не падыду». Быццам сапраўды зможа тое зрабіць. «Будзеш адна ў кутку стаяць». Але тут успамінае пра Антолішынага Сцяпана — мардаты, твар чырвоны, бялявыя валасы далёка адышлі ад ілба — ні лоб, ні лысіна. І сэрца кранае трывога.

Вось і апошняя хваіна. Рыгоровіч стаміўся, рукі яго, худыя, учэпістыя, як птушыныя лапы, дрыжаць на камлі, нібы сапраўды ледзь адзержваецца на дрэве вялікая чорная птушка.

— Няхай,— гаворыць яму Пятро.— Я сам буду трымаць.

Рыгоровіч садзіцца на сваю лаўку.

Піла змаўкае. Адразу робіцца ціха-ціха: ластаўкі садзяцца на правады, шчабечуць, певень залапатаў крыламі, затанцаваў, пачаў грэбці тырсу, зываць курэй.

— Дзякуй табе, Надзеевіч! — гаворыць хрыплаватым, дрыготкім голасам Рыгоровіч.— Не знаю, як і расплачвацца з табою. Боты ў мяне ёсць харошыя, ялавыя, нецяперашнія.

«Яшчэ не хапала, каб зараз ішоў па сяле з тымі

ялавымі ботамі»,— ажно жахаецца Пятро. Ён ба-чыць насмешлівыя вочы Наташы.

— Разлічымся, Рыгоровіч, калі-небудзь,— супакойвае Пятро.

— То хоць бы зайшоў ды ўкусіў чаго! — просіць баба Хадора, яго жонка, сухая, прыгорбленая.— Як та, не хачу?

— Вось так. А буду галодны, прыйду і скажу: «Баба Хадора, дайце паесці»,— смяецца Пятро.

— Каб жа, маё дзіцятка, ты так і зрабіў,— радуецца яна яго абяцанню.

А Пятро рвецца хутчэй туды, у Вераб'ёў двор.

— Добры дзень, цётка Вулляна! — сказаў бадзёра, нібы дзеля яе, а не Наташы зазірнуў.— Нешта вы тут заседзеліся?

— Дык, можа, ты прыйшоў цётку дадому правесці? — засмяялася Наташа.

Пятро аж сцяўся — так недарэчна павёў гаворку. Але хутка знайшоўся, адказаў:

— А што, як будзе баяцца, то і правяду, але вы яшчэ тут сабак не спусцілі,— зірнуў ён на рудога панурага сабаку, што абыякава ляжаў ля хлява.

Адпомсціў, але на душы было ніякавата. «Што яна ўсё толькі смешачкі строіць, гаварыць сур'ёзна не даецца. Зусім іншая стала, як пабыла трохі ў горадзе».

— Прысядзь, Надзеевіч, утаміўся ж ты,— ці то паспачувала, ці то запытала цётка, запрашаючы, як у сябе дома.

— Не-е,— адказаў Пятро,— колькі тых дроў было.

Але з прыемнасцю сеў на нізкі ўслончык ля плота.

Наташа была занята сваім. Торкала маленькім пэндзлікам у бутэлечку з чырвоным лакам і асця-

рожна мазала пазногці. Рабіла гэта засяроджана. Каля бутэлечкі ляжалі тонкія, і не возьмеш загрузелымі пальцамі, напільнічкі, нажнічкі, стаяла місачка з мыльнаю вадою, ляжала раскрытая кніжка. Наташа скончыла мазаць, пакруціла перад сабою растапыраныя пальцы.

— Хораша? — папытала ў цёткі Вулляны.

Тая, мусіць, не хацела гнявіць яе, таму схітрыла:

— Як табе хораша, то і нам. Праўда, Марфачка?

— Ай, вельмі чырвона, — сцэпанулася Марфачка.

— Што ты разумееш? — накінулася на яе Наташа.

Марфачка глянула крышку вінавата на цётку Вулляну, на Пятра і залілася ўся лёгкай чырванню. Попельныя валасы, рассыпаныя па плячах, мусіць, сохлі пасля купання. Марфачка разгублена сабрала іх і стала заплятаць.

— Чаму бульбу не абіраеш? — зірнула на яе Наташа.

Марфачка дапляла касу і пайшла ў сенцы. Не хацелася ёй зачынацца з Наташаю пры людзях, а то яна б ёй сказала: сама, вунь, сядзіць, не чытае, не вучыць, толькі кіпцюры фарбуе. Але так думала, пакуль налівала ў міску ваду, ставіла кош з бульбаю. А села на ўслончык, узяла ў руку гладкую бульбіну, пусціла ад яе пакручастую лушпіну, забылася на знявагу. Што ёй значыць наабіраць бульбы — не згадаеш, як і гатова будзе. Марфачка ціхенька заспявала.

Развяла пойла цялушцы, паставіла пад самыя засаўкі, за якімі стаяла тая, памыквала. Цялушка не адразу апусціла пысу да вядра, яна пазірала на Марфачку вялікімі круглымі вачыма, пакручвала

галавою, нібы чакала запрашэння. Дაცягнулася, лізнула Марфаччыны рукі.

— Пі вось! — загадала ёй Марфачка. — Раздурніца! — Марфачка пагладзіла грыўку з белаю зорачкаю, пачухала між вушэй. — Нап'ешся — ідзі спаць, а заўтра на рэчку пойдзем... Грыўку табе памыю...

— От, Марфачка, і хорошая ў цябе гадаваніца! — падзівілася цётка Вулляна.

— Цётачка, я люблю яе. Зірніце, як хораша глядзіць, быцам разумее ўсё. І ласкавая такая... — пахваліла Марфачка цялушку.

Цётка Вулляна сядзела на Вераб'ёвым ганку, відаць, даўно. Вясковы этыкет не дазваляў адразу гаварыць, чаго яна прыйшла. Завядзёнка патрабавала крыху счакаць, далёкімі закідамі і захадамі, намёкамі дайсці да мэты. Калі ж гаворка нібы ненаўмысна ўвойдзе ў патрэбнае рэчышча, сказаць: вось за тым я і прыйшла. Тут трэба быць добрым дыпламатам, каб спачатку вызнаць, ці ёсць у чалавека тое, за чым прыйшоў. Цётка Вулляна бачыла, што дарма бавіць час, нічога ў яе не будзе. Яна аж сцепалася, як паглядала на чырвоныя Наташыны ногці, і разумела: не, не пагодзіцца! Дзе там, з такімі кіпцюрамі!

— Што Мікола піша? — запытаў Пятро.

Гэтае пытанне неяк збянтэжыла цётку Вулляну, і яна, не адказаўшы нічога толкам-ладам, заспяшалася прыступіць да свае турботы.

— Наташа, што я цябе буду прасіць, — пачала яна, адважыўшыся, — падмяніла б ты мяне дні на два ў цялятніку. Да чалавека свайго хачу з'ездзіць, праведаць...

Цётка пазірала на яе ўмольна, чакала.

Наташа ажно выпрасталася знячэўку: толькі гэтага ёй не хапала! Яна ведае гэтыя падмены: му-

сіць, цётка наважылася кінуць цялятнік, дык дурных шукае.

— У вас жа падменныя ёсць,— падказала.

— Каб жа гэтак, цябе б не прасіла. Мне толькі старога адведаць. Аперацыю яму будуць рабіць. Мо, дасць бог, гэту язву выражуць... Дакуль жа будзе яго мучыць.

— Не ўгаворвайце мяне, цётка! — строга сказала Наташа.— У мяне іспыты на носе, вучыць трэба...— паказала на кніжку.

— Колькі ж яе вучыць? Ты мінулы год вучыла і цяпер вучыш. А мне на два дзянёчкі.

— Ведаю я вашы два дзянёчкі... Потым не выйдзеце і — усё, як з Марысяю было,— даводзіла Наташа.

— А Марыся і не прагадала. Па дзве сотні зарабляе. Ударніца. А пяе — аж ферма звініць. Вось бачыш, прыехаў да нас малады трактарыст, цябе толькі два разы ў клубе на танец запрасіў, а Марысю замуж узяў.

Наташа прыкусіла тонкую губу, пастражэла:

— Здаўся ён мне, той трактарыст ваш...

— Ну, хіба так,— як бы пагадзілася цётка.— Але, табе скажу, і колісь і цяпер хлопцы на танцах дзевак толькі выглядаюць, а на рабоце — выбіраюць.

— Што я дзесяць гадоў вучылася, каб з вашымі цялятамі важдання? — загарэлася Наташа. Вочы сталі глыбокія, халодныя. Пятро нават позірк адвёў: нібы пільна сачыў за Марфачкай, якая несла вядро мешанкі, ажно выгнулася, як лазінка. Пятро падхапіў вядро, данёс яго да засавак. Марфачка толькі ўсміхнулася яму. Двое парсюкоў, адзін рабы, худы, а другі белы, тлусты, кінуліся да карыта, коўзаючыся па мокрых маснічынах у закутку. Яны

ціснуліся да карыта з аднаго боку, вішчэлі, штурхаліся, адпыхвалі адзін аднаго лычам.

— Вось, ненажэрныя! — засварылася на іх падаросламу Марфачка, відаць, пад некага падрабляючыся. — Станьце адзін з аднаго боку, другі — з другога і ешце! Ці ж хто ў вас адбірае! А ты не хай так, не разлівай! — ляпнула яна рабога. — Заўсёды хапаеш, а не наядаешся. Усё скавычаш...

Марфачка гаварыла са свіннямі грубавата, але ў голасе яе чутна была дабрыня. Адчувалася, што напускная грубасць — для парадку. Стой каля іх і глядзі, каб карыта не перавярнулі, а Марфачцы хочацца пасядзець на чыстым ганку, паслухаць, што гавораць.

— Не для таго я музыку вучыла, гісторыю, літаратуру, каб на цялятніку вашым... — гнеўна гаварыла Наташа. — Смех адзін — падмяніць вас! У мяне іспыты!

— А як і гэты год не паступіш? — не здавалася цётка Вулляна.

Наташа ажно разгубілася. Яна не ведала, што і гаварыць. Сядзела, нервова збірала свае прычыны, далы ў драўляны, з разьбою, куфэрачак.

— Ну, цётка!.. — толькі і сказала.

— Вось я думаю, як усе вучонымі стануць, хто ж каровы будзе даць, свінні даглядаць...

— Не скоро тое будзе, і нечага вам пра гэта турбавацца.

— Мусіць жа, вас вучаць не за тым, каб вы ўсе на ўрачоў і настаўнікаў падаліся, а каб цікавей было жыць, каб і газету, і кніжку пачытаць, разумець, што да чаго, каб аніякім забабонам ды прыгаворам не верыць, — разважала нібы сама з сабою Вулляна.

— Я вышэйшую матэматыку вывучала! — з годнасцю сказала Наташа.

— Ай, можа, і не варта яе было вывучаць,— задумліва прагаварыла Вулляна.— То не пагодзіся, Наташка? — папытала яна ўжо з просьбай у голасе.— Толькі на два-тры дзянёчкі!

Пятру вельмі хацелася, каб яна пагадзілася. І Марфачка пазірала на яе, як бы таго чакала.

— Цётка, а можа, я папрацую! — усахпілася яна.— Я ж у школу цяпер не хаджу.

— Не, маё дзіцятка,— сумна сказала Вулляна.— Ты яшчэ малая. А вот памочніца, бачу, была б добрая.

Вулляна яшчэ з надзеяй пазірала на Наташу, але раптам у вачах, як іскра, мільгануў агеньчык, нібы вецер дзьмухнуў на атухлае вогнішча.

— Бачыш як! — сказала яна.— А ты, Надзеевіч, хлопец харошы, не зломак. Замуж яе не бяры!

— Ну, ведаеце! — залавала Наташа.— Не вам указваць! — Вочы яе звузіліся.— Я за яго і не пайду,— горача сказала яна.— Не хапала мне з яго мацераю сядзець. Яго ж у армію возьмуць...

— Яго год адбыў, то мо і не возьмуць,— абараняла Пятра цётка Вулляна.

— То, можа, буду з ім хадзіць па сяле дровы пілаваць. Ха-ха-ха,— нервова засмяялася Наташа.

Пятра нібы абдалі вядром вады. Сэрца зайшлося, сцялася да болю. Да болю сціснуліся сківіцы. Але ён знайшоў у сабе сілы, каб усміхнуцца. Але якая то была ўсмешка!

Пятро выйшаў з Вераб'ёвага двара нейкі спустошаны. Адразу няўтульнай, сумнай здалася вуліца. Не было куды ісці, не было каго сустракаць, і дадому ісці не хацелася.

Яшчэ нядаўна грудзі поўніліся цеплынёй надзеі, калі зіркаў на Вераб'ёў двор, дзе на высокім ганку,

аблітая сонцам, сядзела Наташа. А зараз там было пуста. Пуста і прыкра было на сэрцы ў Пятра. Куды ісці? Не стаяць жа ля Вераб'ёвага двара. Сам таго не заўважыў, як паскорыў крокі, нібы некуды спяшаўся. Куды?

А вечар быў цёплы, ціхі.

Пятро ў гарачым хмелю горычы і абразы, у душэўнай распачы, нібы праз туман, бачыў усё на ўкруг. І толькі пытанні, якія зрэдку чуліся: «Куды ты, Надзеевіч?» нібы здзіўлялі яго, вярталі ў рэальны свет. Як ён мог сказаць куды? Ішоў, і ўсё. У адказ толькі махаў рукой уперад. А што там наперадзе? Клуб — можна паглядзець кіно. Магазін — можна ўзяць пляшку віна. Канешне, можна. Куды ідзе ён, Пятро? Куды? І што яны прычапіліся са сваімі пытаннямі! Якая ім справа? Хіба ён павінен кожнаму даваць адказ? А калі ён сам не ведае, куды ідзе? Хоць крычы, хоць малаці сябе кулакамі па булдавешцы — не ведае! І ад гэтага самому яму прыкра, горка. Хоць бы ніхто не пытаў, не лез у душу. Ідзе чалавек і ідзе! Каму да гэтага справа? Дык — не. І што, як ён зараз ім скажа: «Не ведаю куды»? Што з таго? Хто яму скажа добрае слова, хто падкажа яго дарогу, хто параіць? Да каго яму ісці? У думкі раз-пораз урываліся Наташыны словы — злыя, крыўдныя.

— Надзеевіч! — гукнуў яго нехта ад Дзянісавага двара. Голас, здаецца, быў знаёмы. З варотцаў проста на яго ішоў, загадзя працягваючы руку, таўсматы белы дзяцюк. Па голасу, па гэтай звычцы здалёк несці працягнутую руку Пятро пазнаваў у ім Дзяніса, але гэта быў не ён, а другі, вельмі падобны на яго, чалавек.

«Разумнік», — мільганула ў Пятровай галаве. Дзяніс іначай і не зваў свайго брата Рамана. Пятро яго блізка не ведаў. Тым не меней узяў руку, мяк-

кую, як булка. Сціснуў, ажно Разумнік вырваў і патрос.

— Ну і здаровы, ну і мядзведзь! — смяяўся ён. Пятро ж не ведаў, як сябе з ім паводзіць: чалавек ужо сталы, вучоны, ды і сустракацца ім даводзілася не надта часта. Пятро быў яшчэ падшыванцам, калі Раман Іванавіч ужо вучыў студэнтаў.

— Куды ідзеш? — папытаў Раман Іванавіч пасброўску проста.

— Не ведаю, — нечакана для сябе прызнаўся Пятро.

— Гэта ты праўду сказаў, бо хіба хоць адзін чалавек ведае, куды ён ідзе. Здаецца, і верна ідзеш, а прыйдзеш — не туды... А мы, — паказаў ён рукою на чалавека ў акулярах, вялікіх, здавалася, на ўвесь твар, які сядзеў за сталом пад яблыняй, — гутарым.

Тут жа сядзеў і Дзяніс. У вылінялай, аж белай на плячах, сарочцы. Незразумела было, ці то ён так напрацаваўся, ці «зняў напружанне» — сядзеў, як глявеш, толькі жмурыў вочы, на галаве кучаравіліся — звычайна прыкрытыя маленькай кепачкай — жаўтлявыя, як трава пад сціртаю, рэдзенькія валасы.

— Садзіся, Надзеевіч, — грабянуў ён рукою па лаўцы, нібы сагнаў ката, каб даць месца чалавеку. — Гляджу, ты ідзеш. Кажу Раману: заві.

Чалавек у акулярах маўчаў, ён трымаўся стрымана, далікатна. Раман прадставіў яму Пятра:

— Во, яшчэ адзін абарыген. Толькі малады.

І весела засмяяўся.

Пятру зрабілася ніякавата, нібы яго абазвалі малпай. Слова было знаёмае, але сэнс яго ён не ведаў, а можа, забыў. Толькі здагадваўся, што гэта звязана калі не з малпамі, дык з першабытным чалавекам. Раман, мусіць, угадаў па твару, як сцеба-

нула яго слова, бо перастаў смяяцца, лагодна крануў за плячо.

— Глядзі, гэта твая журналісцкая знаходка! — рэкламаваў Пятра Раман. А потым Пятру адрэкамендаваў свайго таварыша: — Іван Падбярэзны. Чуў? — папытаў з гонарам. — Газеты чытаеш? Дык гэта ён!

Незнаёмы ледзь-ледзь кінуў галавою.

Вечар гнаў лёгкі змрок. На вуліцы аціхла, пашарэла. У двары малочна пасвечвала легкая машына.

— Вот сядзім мы за сталом, — Раман паклаў на стальніцу свае белыя рукі, — які варты, каб пра яго было сёння сказана. Памятаеш, Дзяніс, наша маці высыпала сюды бульбу ў мундзірах. Проста на стальніцу — таму ў яе і колер такі, цёмны, як бульбянае шалупінне, — ці на рушнік — на свята. І хата наша ўсё такая ж...

— А якой ёй быць? — папытаў Дзяніс, ён, мусіць, пачуў папрок у словах брата. Бо навастрыўся слухаць, нават падбародак угору задраў.

— Цяпер у вёсцы, ведаеш, як можна жыць?!

— Як? — сур'ёзна папытаў Дзяніс. Ён не прапускаў ніводнага слова брата. Бо то была не проста звычайная балбатня пры сустрэчы. Гэта — размова, якая зацягнулася на гады.

— Ну, вось у цябе тысяч сем ёсць?

— Ёсць! — кінуў Дзяніс.

— Дык на чорта яны ў цябе ляжаць? Ці, можа, хочаш кватэру атрымаць у тых дамах, што калгас будуе?

— На які... яна мне! Во тут маё ўсё: яблынькі, вішанькі, паграбок... Бач, і табе хораша пад яблынькаю сядзець. А гэта будуць для такіх во, — ён кінуў на Пятра, — хаця і ён не такі. Словам, для тых, хто хоча гарадской жызні. А мне трэба, каб і

паграбок і хлявок. Ага, вось так. Скажы ты яму, Надзеевіч,— не сунімаўся Дзяніс,— лухта гэта ўсё! Пяць дамоў трохпавярховых пабудавалі, магазін, клуб будуець, кантору і, як водзіцца, ура закрычалі: новая вёска! Карэспандэнты, газеты, прабачце,— сказаў ён да чалавека ў акулерах,— я не хачу вашай работы ганіць... Лухта! — усердзіўся Дзяніс.

— Чаму? — не пагадзіўся Пятро.— Колькі да нас людзей прыехала: трактарыстаў, жывёлаводаў! Амаль усе наезджыя. Працуюць спраўна. За кватэры трымаюцца...

— О-о-о! — выдыхнуў Дзяніс. Грузна ўстаў з-за стала.— А я — Дзяніс, які не за кватэру трымаецца, а за зямлю... За зямлю! Чуў! Я, Дзяніс, живу, як жыў мой дзед, мой бацька. І так дажывацьму!

— Чаго ж, живеш ты лепей — не дуры,— пачвельваў яго брат.— Матацыкл, тэлевізар, халадзільнік.

— А што ты хочаш, каб я і гэтага не меў? А мне гэта ўсё — цацкі, цацкі! — гарачыўся Дзяніс.

— Купі машыну.

— Якую? Як твая, чарапашку? Каб у двары замінала? Што я на ёй — сена прывязу, дроў, бульбу? А-а-а! Праехаць. Можна і праехаць. Але Дзянісу няма куды праязджаць. Яму трэба сена касіць! Так,— раптам мякка сказаў ён.— Скажы мне, калі там гэтыя, як іх?..

— Міні,— падказаў Пятро.

— Ага, мінітрактары будуць выпускаць? І колькі каштавацьме?

— Уже есть опытные образцы,— сказаў па-руску чалавек у акулерах, які сядзеў дагэтуль паціху, нібы не хацеў умешвацца ў сямейную размову.— Через год-другой должны пустить в серию.

— Колькі ўжо гавораць пра гэтыя вопытныя

абразцы. Ці складана праверыць іх? А ты выпі, што сядзіш, маўчыш.— Ён ласкава грабянуў Пятра рукою па чупрыне.— Як у цябе з сенам? Яшчэ ж і на малако, і пенсіянерам будуць даваць,— супакоіў.— А чуў, у «Перамозе» калгас поўнасю забяспечвае механізатараў, на жніве каторыя.

— Добра. Хай бы і ў нас...

Гаворка была блізкая, знаёмая, але заўсёды новая з новым чалавекам. Зноў у душы абудзіліся надзеі, што нешта такі зменіцца ў вёсцы. І як казала маці, «усе яны вернуцца».

— А табе вось што я скажу, брат,— памаўчаўшы, сказаў Дзяніс.— Ура крычаць рана! Я нічога не маю супраць нашага старшыні. Маладзец! Дзела-вы, дысцыпліну навёў, будаваць стаў, панімае культуру. Але пакуль Дзяніс жыве па-старому... Дзяніс, які трымаецца за зямлю, які не бегаў ад яе, калі ёй было цяжка...— Ён устаў з-за стала.— Я пайшоў, аднак, а вы тут сядзіце, гаманіце. Я гэдзін у пяць ужо на ногі ўсхаплюся.

— Ды пачакай ты, заўтра пойдзем разам пакошваем. На машыне паедзем! Ты пасядзі, паслухай, што я скажу. Ды заткні ты яе, каб не смярдзела,— Раман з агідай паказаў на пляшку з самагонкай, якая стаяла на сталё.

— Зноў табе смярдзіць! Памятаеш, як ты гаварыў — смерды!

Раман гэта помніў. Помніў, як яшчэ на першым курсе ён недзе вычытаў, што некалі сялян называлі смердамі. Калі сярод паноў з'яўляўся селянін, яны затыкалі насы і крычалі: смерд, смерд! Расказаў пра гэта Дзянісу, як пра адкрыццё. Той нічога тады не сказаў, але нібы асабістая абраза засела ў душы. І за гэта ўсю зіму не паслаў ні кавалачка сала, маўляў, «смярдзіць, табе не даспадобы». Тады і даў Раману мянушку Разумнік.

Раману хацелася гаварыць, расказваць прасябе:

— Я, браце, рана стаў задумвацца над жыццём, галодным позіркам шукаў у кнігах ісціну, ператрасаў гістарычныя лахманы аж з да нашай эры, жыў у інтэрнаце да трыццаці гадоў, а ў сорок ужо не спаў па начах — ішоў у навуку не лёгка. Было — зрываўся, падаў, але ішоў. А таму, што мне заўсёды стаялі ўваччу крыжыкі, якіх шмат было насупраць прозвішчаў людзей маёй вёскі. І сярод іх крыжык нашай маці. Дзяніс, ты помніш нашу маці?

Дзяніс маўчаў. У поцемках не відно было твару, але ў маўчанні яго адчувалася строгасць.

А Раман расказваў, як аднойчы прыйшоў нейкі ўпаўнаважаны, ці то наконт страхоўкі, ці нешта атрымлівалі тады, але трэба было распісацца. Упаўнаважаны разлажыў на сталае доўгі ліст паперы. Як сумелася маці, якая разгубленасць з'явілася ў яе вачах, быццам яна была ў нечым вінна і вось зараз яе будуць караць. Ціха прызналася: «Я ж непісьменная». Яна стаяла ля стала, злажыўшы рукі, і пазірала на ручку-самапіску, як быццам гэта была стрэльба. Возьмеш у рукі і — стрэліць. Так-сяк з дапамогай упаўнаважанага яна асцярожна вывела нясмелы дрыготкі крыжык.

З той пары ён па-новаму стаў пазіраць на маці. Ніяк не мог паверыць, што яе рукі, якія, здаецца, умеюць усё на свеце — шыць, вязаць, даіць, садзіць, — рукі, якія ўсё робяць смела і ўвішна, так баяцца напісаць просты крыжык. І ён даў сабе зарок, што будзе вучыцца, вучыцца і за яе, і дзеля яе.

Далей справы пайшлі лепей. Маці ўсё часцей прыходзілася распісвацца. Часцей сталі атрымліваць то адно, то другое. І яна крыху асмялела, рука стала цвярдзейшай, але кожны раз для яе гэта было своеасаблівым выпрабаваннем. Яна храбрыла-

ся, не падавала выгляду, што ёй страшнавата, нібы для яе распісвацца — такая ж звыклая справа, як садзіць капусту або буракі.

Часам яна хітравала. Не падыходзіла да стала, а, займаючыся сваімі справамі, гаварыла: «Вой, у мяне рукі занятыя (гразкія або мокрыя), Раманка, распішыся». І ён з вялікім хваляваннем, нібы ад гэтага залежала іх далейшае жыццё, нетаропка выводзіў: «Шостак». Потым думалася яму, што зрабіў нешта значнае, адказнае, што цяпер калі што не так, дык адказваць давядзецца яму, бо скажуць: глядзі, гэта твой подпіс. І ён доўга дапытваў маці: за што распісаўся, што будзе далей, куды пойдзе той подпіс і хто яго будзе чытаць?

Раман гаварыў узнёсла, складна і неяк пранікліва-душэўна. Пятро слухаў як зачараваны. Падбярэзны зняў акуляры і, задумаўшыся, усё праціраў і праціраў іх насоўкаю. А Дзяніс сядзеў, утаропіўшыся ў стальніцу, нібы чытаў на ёй нешта.

— Гаварыць ты ўмееш. Работа ў цябе такая, — падняў ён раптам галаву. — Цяпер паслухай, што я табе скажу. Можна, не так складна, як ты. Я не мастак. Ці памятаеш ты, як наша маці і яго, — ён паказаў на Пятра, — і цётка Воля аралі? Наша маці і цётка Надзея ўпрагаліся, а цётка Воля ішла за плугам. Адноўчы я падмяніў яе. Не, гэта не нарог уразаўся ў зямлю, гэта сэрца маё, і я адчуваў, як пячэ, смыліць яно!

А памятаеш, як адкапалі трактар? Яго Адам, перад тым як прыйшлі немцы, схаваў. Як бабы выцягвалі яго з ямы саматугам. За баранку не было каму сесці. Нават цётка Надзея, яна хоць і граматная, а да машыны не магла падступіцца. І стаяў ён нямы, пануры, непатрэбны без чалавека. А памятаеш, як мы вярнуліся з лесу ў вёску? Як

нібы агромністая свечка па ёй, нябожчыцы, гарэў дуб...

Ён памаўчаў.

— Дык вось, мы таксама ўражлівыя, хоць не паэты якія-небудзь, якія клянуща, што ім без зямлі не пражыць ані дня, а самі спакойна спяць у горадзе пад мяккай коўдрай, калі гэту зямлю трэба араць, засяваць.

Раман зразумеў намёк. Так пачынаўся яго ранні вершык, яшчэ ў студэнцкія гады надрукаваны ў раённай газеце. Але цяпер ён толькі ўсміхнуўся.

Падбярэзны ўстаў з-за стала, прайшоўся па двары, потым выйшаў за варотцы.

Стаяла цішыня. Цішыня ў двары, на вуліцы і, здавалася, на ўсёй зямлі.

— А мы вось з Надзеевічам праз колькі дзён...— Дзяніс абняў Пятра за плечы.— Эх, толькі б пагода пастаяла! І мы,— ён зазірнуў у твар Пятра,— будзем з ранку да цямна ў полі. Гэты год хлеб харошы! Твая машына на прафілактыцы?

— Пазаўтра будзе гатова. Мянялі падшыпнікі. Заўтра стыкі бартоў абшыю гумаю.

— А наш карабель стаіць, чакае.

— Дзядзька Адам нешта ж варожыць,— не пагадзіўся Пятро.

— Памятаеш, летась якое балота было. Хоць бахілы надзявай на камбайн. А гэты год нас голымі рукамі не возьмеш — загадзя здвоілі вядучыя колы. Адам яшчэ там поркаецца, усё падганяе, правярае.

— Заўтра пагляджу.

— Эх, Надзеевіч, люблю жніво! Тады поле — твой дом, стол, тваё жыццё!

— Сынок, ты тутака?

Гэты голас пачуўся за плячыма Падбярэзнага

так нечакана, што ён нават уздрыгнуў. Нібы яму былі сказаны гэтыя словы.

— Тутака, цётка Надзея! Заходзьце! — запрасіў яе Дзяніс.

— Чаго ж я буду заходзіць. Не рана ўжо, каб гуляць. І ты, сыноч, не баўся!

— Заходзьце, цётка Надзея. Мы ж з вамі і не здароўкаліся яшчэ,— запрасіў і Раман.

Падбярэзны хуткім рухам адкрыў нізкія вартцы.

— Гэта ты, Раманка, прыехаў? Даўно не быў. А дадому трэба наведвацца. Родны куст і зайцу дарагі. То чаго ж вы сядзіце ў поцёмках? Ты, Дзяніс, хоць бы электрыку сюды правёў. А то і чалавека як след не разгледзець. Ці надоўга ты, Раманка, прабач, Раман Іванавіч, а то я ўсё па-свойску, як бы ты ўсё малы,— гаварыла, сядячы на лаўку каля стала, Надзея.— А дзе ж Насця? — заўважыла яна адсутнасць гаспадыні.

— Насці сваё — варэннем занялася,— сказаў Дзяніс.

З хаты, з адчыненых акон і дзвярэй, сапраўды ішоў густы мядовы водар.

— Ці ж надоўга ты, Раман Іванавіч? — зноў запытала Надзея.

— Чаму гэта ўсе задаюць адно і тое ж пытанне? — уздыхнуў Раман.

— Бо ведаем, што птушкі і тыя да маразоў дома жывуць, а вы сюд-тут ды і паляцелі. Што ж, як думка заклапочана, то і сэрца не на месцы. А сэрца не на месцы — ногі гоніць. Але ў родную дамінку добра заглянуць хоць на часінку.

Голас Надзеі быў мяккі, крыху сумнаваты.

— То як жа табе жывецца, Рамане? Мы цябе часта ўспамінаем. Абы які даклад у клубе на свя-

ты — цябе абавязкова называюць, гавораць: з нашай вёскі вучоны.

— Цяпер ужо рэдка, — дадаў Дзяніс. — Цяпер вучоных многа.

Усё жыццё, пакуль штурмаваў навуку, ішоў, поўз, караскаўся ўверх, Раману здавалася, што ён нясе сцяг сваёй вёскі. Але цяпер ён усё часцей пачынаў думаць, што сцяг вёскі нёс другі чалавек. Што не ён, Раман Шостак, а той другі ўзняў яго так, што ўбачыла ўся рэспубліка. Вось і Падбярэзны таму прыехаў сюды ад сваёй газеты. І цяпер яму іншы раз здавалася, што ён рабіў не тое, ішоў не туды. Вось і старшыня сёння сустрэў яго не сказаць каб добразычліва. «Што, у інстытут вербаваць прыехаў?» — пальнуў, пазіраючы на яго, як на саперніка. Таму зараз на пытанне адказаў ухільна:

— Нічога жывецца, цётка! Вось машыну купіў.

— Жывуць усе зараз добра. Я не пра тое, — сказала яна, — а вот ці душа твая радуецца?

Раман маўчаў.

— Я таму, што дома нудна, а ў чужых людзях трудна, — растлумачыла Надзея. — Усякае бывае.

— Сядзім вось, цётка Надзея, успамінаем, — азваўся Дзяніс, вырульваючы гаворку на другі кірунак.

— Успамінаеце, як у чарзе за блінцамі стаялі? — з сумнай усмешкай сказала Надзея. — І я часта ўспамінаю. Вот і Пятру расказвала. Калі ваша маці блінцы раніцою пякла — значыць, першыя ў чарзе Дзяніска і Раман, а Воля — тады яе дзеці.

Падбярэзны сеў бліжэй. І, мусіць, Раман улавіў яго цікавасць, бо паясніў:

— У вайну нашу вёску спалілі, уцалела ўсяго некалькі хат і вось гэта, наша. Вярнуўшыся з лесу, жылі тут тры сям'і. Ды яшчэ цётка Надзея. Жан-

чыны раніцой па чарзе рыхтавалі сняданак на ўсіх: пяклі блінцы. А мы выстройваліся ў чаргу. Чыя маці пякла бліны — тыя і першыя. Нізашто не ўступалі: наша маці пячэ бліны — значыць, мы першыя. Толькі як цётка Надзея пякла, давала першаму мне, таму малыя звалі мяне «абжыранец». Да таго ж, нягледзячы на галадэчу, я быў таўсматы.

— Ты хоць і таўсматы быў, але бачыла я нешта ў тым нездаровае. Ды і есці ты вельмі хацеў заўсёды, раніцой ажно млеў, як не давалі чаго адразу. Дзеці гэтага не разумелі, — мякка сказала Надзея.

— Вы ўсю вайну былі ў вёсцы? — запытаў Падбярэзны.

— На хутары за вёскай, у вёсцы, у лесе — усюды была... — сказала яна з нейкай неахвотай, быццам успамінаць пра гэта не хацела.

— Вы павінны ведаць. Вось тут успаміналі сёння: у вёсцы гарэў дуб.

— Усё гарэла, сыноч. І хаты, і дуб, і душы гарэлі... Дуб... Доўга ён гарэў, волат быў... Наша вёска таму і завецца Паддубная...

— Раскажыце, калі ласка, — папрасіў Падбярэзны.

— Ён стаяў пасярод вёскі. Які гэта быў дуб? Станеш пад ім — неба не відно, вуха прыкладзеш да камля, прыслухаешся — гудзе, з неба гаворыць. Там нават слеpecень быў — лясныя пчолы, — растлумачыла Надзея. — Толькі сямёра мужчын, узяўшыся за рукі, маглі абняць той дуб. Настаўнік быў тут адзін, Шаплыка, то казаў, што той дуб запісаны ў нейкіх летапісах і што ў тысяча дзевяццот пяцідзiesiąтым годзе было б яму пяцьсот гадоў. Без малога колькі гадкоў не дажыў, — уздыхнуўшы, сказала Надзея, як пра чалавека.

— Ну, а далей? — папрасіў Падбярэзны.

— А што далей,— сумна адказала Надзея.— Далей — вайна... У Паддубным і суседніх вёсках была партызанская зона, у клубе стаяў штаб партызанскага атрада. Потым была цэлая брыгада. Немцы сюды спачатку і не патыкаліся. Затым прыйшоў спецыяльны атрад карнікаў, але і ён не мог даць рады. Тады вёскі пачалі бамбіць. Божа мой, самалёты чорныя як наляцяць, толькі свішчады вухае ўсё наўкола. Дуб стаяў знявечаны, надламаны вершаліна пахілілася, нібы хацела захінуць партызанскі штаб, але бомба трапіла і туды. Клуб загарэўся. Агонь ахапіў і дуб. Паддубенцы, якія на той час былі ў лесе, падкрадаліся ноччу да ўзлеску і пазіралі, як сярод папялішчаў зруйнаванай вёскі стаяў, як свечка, высокі агарак дуба. Доўга ён дыміўся — тлела нутро...

Падбярэзны нервова хадзіў па двары.

Апавяданне ўваскрасіла ў памяці трох хлопчыкаў, якія з торбачкамі цераз плячо прайшлі сотні вёрст, дзесяткі вёсак, якія бачылі голад, смерць, пажары, трох хлопчыкаў, якія стаяць перад абгарэлым камлём. Ён бачыў гэта! Бачыў! Толькі не мог успомніць дзе. Доўга яму здавалася, што гэта проста сон. Не, гэта было. Было! Ён стаяў перад камлём таго волата!

Раптам горача стала ў грудзях.

— Я хачу пайсці туды! — сказаў нецярпліва.— Зараз!

— Ноч жа, цёмна! Заўтра будзе дзень,— паспрабаваў супакоіць яго Дзяніс.

— Не, я пайду! Вярнуся і лягу ў машыне! Вы мяне не чакайце.

Раман устаў з-за стала.

— Іван, пачакай! Мы з Пятром цябе праводзім.

— Сыноч, ты ж не баўся,— наказала маці Пятру.

Яна, сама ўзрушаная ўспамінамі, ішла прыцемкаватаю вуліцаю дадому і не магла даўмець: чаго ён так захваляваўся?

Надзея не клалася спаць. Чакала сына. Яна заўсёды яго чакала, куды б ён ні пайшоў. Паставіла на сталае збанок малака, паклала белы хлеб, накрыла яго ражком абруса. Пятро прывык, што вечарам на сталае, калі б ён ні прыйшоў, былі малако і хлеб.

Раман ішоў побач з Надзеевічам, Падбярэзны — крыху паперадзе.

— Рана спаць людзі палеглі,— кіўнуў Раман на цёмныя вокны.

— Не, гэтыя хаты пустуюць,— адказаў Пятро.— Старыя ці паўміралі, ці дзеці пазабіралі ў гарады, а хаты стаяць. Займай любую ды жыві.

Раману зрабілася не па сабе. Ён чуў, што вёскі пусцеюць, але пра сваю так не думаў, здавалася, калі хаты стаяць, то нехта ў іх жыве. А яно вось як...

— Таксама нежылая,— кіўнуў галавою Пятро.

— Дык вунь жыта ж на гародзе, аж у сцяну б'е! Нехта ж пасеяў?

— Ага, жыта...

— Тут, здаецца, Пракоп жыў? Сын яшчэ ў яго быў, мой аднагодак, зухаваты такі, яго дражнілі Зондар. Не ведаю ўжо і чаму.

— Сын яго недзе з'ехаў быў. Потым вярнуўся. На матацыкле, п'яны, пад машыну трапіў. А Пракоп зімою памёр. Я яшчэ памагаў хаваць. А жыта гэта азімае. Вясною, толькі снег сышоў, яно ўзялося так, што ажно дзіва! Я тут кожны дзень хаджу. Вось дарога на машынны двор. І дзіўна мне: памёр чалавек, а жыта — расце. І калгас нікога сюды не

селяць. Каторыя прыязджаюць, патрабуюць кватэры з выгодамі...

Пятро заўважыў, што Раман слухае яго няўважліва, думае пра нешта сваё. Бо ён раптам задумліва паўтарыў:

— А жыта — расце...

Плошча, куды яны прыйшлі, нагадвала вялікі агародчык з градкамі простых, някідкіх кветак. У мяккім святле ліхтара прыплюснуліся наготкі, нацэліліся ў неба мальвы, пагойдваліся галовы маку, выпаўзалі на асфальтаваныя сцежкі настурцыі. А пасярэдзіне стаяў прысадзісты, але моцны дубок. Рос ён, нібы ў цэбры, у шырачэзным выгаралым камлі былога дрэва.

Падбярэзны маўчаў. Нічога, ні гэтыя кветкі, ні дамы, новыя, цагляныя, ні гэты дубок, нічога не нагадвала яму тое, да галюцынацый падрабязна бачанае нядаўна відовішча. Сон, жудасны, шчымотны сон прыняў за яву. Ганяецца за ім, як за зданню...

Раман пачаў расказваць, успамінаць той дзень, калі садзілі гэты дубок. Расказваў ганарліва, узнёсла, як ён умеў.

Раман помніў, як у пяцідзесятым годзе вясною гэты дубок — тонкі дубчык з рагулькаю галінак уверсе — прынёс сюды ляснік Варывон. Ён доўга сядзеў, курыў. Аж пакуль не зазвінеў школьны званок. Быццам гэтага званка чакаў Варывон. Ён устаў з пня, узяў лапату, і тут наляцела гурба падлеткаў. Лапата пайшла з рук у рукі. Калі ж пасярод старога камля стаў кволы дубок, Варывон пакратаў яго, атаптаў, зірнуў на хлапчукоў праяснымі вачыма і сказаў:

«Цяпер глядзіце, каб ніхто не зламаў. Вырасце дубок, і жыццё наша зноў наладзіцца. Вёска адновіцца. Харошае жыццё стане».

Яны сядзелі на лаўцы ля дуба. Раману ўспаміналася гаворка з Дзянісам. Не ўпершыню Раман зайздросціў яму. Моцна, упэўнена, як гэты дубок, стаяў брат яго на зямлі, а ён трымцеў над ёй пажоўклым асеннім лістом. Не было ў яго асалоды жыцця, нават ранейшай любові да працы свае, нібы ён ашукаўся, аступіўся і патрапіў у твань. Назольна тачыла, як шашаль сцяну, сумленне, што не ён, а вось такія, як Дзяніс і Надзеевіч, уратавалі, збераглі гэты дубок, які садзіў і ён. Пасадзіў і забыў пра яго, ніколі не ўспамінаў. Мала пасадзіць дрэва, трэба яшчэ дагледзець яго... Тым часам і хораша было на душы ад таго, што ёсць на зямлі яны, вось такія, як Дзяніс і Надзеевіч.

Верхам прайшоў ветрык, шапатлівы, лагодны. Такі бывае на пачатку ночы, калі раптам ачнецца ад дрымоты лістота, заварушыцца ў гняздзе птушка і ўсё зноў сцішыцца, змоўкне.

У Пятра ж нечакана азвалася туга, непрыкметна крануў душу ўспамін аб той размове ў Вераб'евым двары. Здалося яму, ці то было на самой справе, адтуль, ад ракі, пачуўся Наташын смех. Пятро наструніўся.

Прабег па лістоце супакойлівы ветрык. Зашаптаў, загаманіў дубок.

— Зайздросчу я табе, Пятро! — задумліва сказаў Раман.

Пятро не зразумеў яго.

— Чаму? — перапытаў.

— Нешта патухла ва мне, стары, — даверліва паклаўшы яму руку на плячо, гаварыў Раман. — Спачатку доўга пякло і ныла во тут, а цяпер як бы патухла... А перад табою ўсе твае вышыні.

— У мяне не вышыні, у мяне пагоркі, — засмяяўся Пятро.

— Не смейся, у кожнага чалавека свае вышыні.

Яны ішлі дарогаю. То гаварылі, то маўчалі. Толькі Падбярэзны не прамовіў ні слова. Ён любіў слухаць, прыкмячаць. А зараз і расхваляваўся на гэтай дарозе.

Мяккі шэпт лістоты змянілі высокія, чыстыя і звонкія ў вячэрняй цішы гукі. То лёгкім смычком дакрануўся да тонкіх струн бяроз палявы вечер. І заняла, зашчымела сэрца ў Падбярэзнага. І зноў яму здалася, што быў ён тут, што ішоў гэтую дарогаю. Намагаўся ўспомніць: калі, куды і чаго, але толькі тонка-тонка, ледзь улоўна, гаманілі бярозы. Яму нават здалася, што ведае ён болей, што вось тут недалёчка ёсць масток, нізенькі драўляны, дзе з краю можна апусціць ногі ў сцюдзёную ваду. Але ён адагнаў гэтыя думкі: было ўжо такое, нашто яшчэ раз ашуквацца. Але ўсё-такі ён спакусіў іх прайсці далей. Мастка не было. «Гэта сон, толькі сон». Сапраўды, часта ў сне бачылася гэтая, а можа, другая дарога, а яшчэ жанчына, якая ўсё цягнула да яго рукі, прасіла не ісці, вярнуцца, застацца! Не ведае, можа, гэта была яго маці... Яна і цяпер, калі ён хворы або ў якой вялікай трывозе, усё пазірае на яго, пазірае. Ён памятае яе вочы, сумныя, тужлівыя. І дзіўна, сон гэты канчаецца аднолькава: нібы маланка асляпляе вочы, і ён прахопліваецца. Гэтыя сны яму сніліся ў дзіцячым доме, потым перасталі, а цяпер зноў вось вярнуліся.

Яны ішлі моўчкі. Зноў прайшлі вёску. У хаце Дзяніса было цёмна, і яны прайшлі праз двор да хлява — звечара яшчэ дамовіліся, што будуць спаць на сенавале. Падбярэзны ступіў упоцёмку на шырокія моцныя драбіны, узяўшыся за шурпатую перакладзіну, зверху плоска ачэсаную, мусіць, каб зручней было брацца рукою. Умомант яму падказала інтуіцыя, што далей адной перакладзіны не

будзе, ажно сэрца ёкнула з неспадзеўкі. Але не, яна была, толькі круглая, нібы прыладзіў яе іншы чалавек, у іншы час.

Ішлі дні ў клопатах, працы. Пятро прыходзіў пазнавата.

— Добры вечар! — павітаўся з цёткай Воляй. — А ты што, маці, спаць сабралася? — сказаў, убачыўшы, што яна ляжыць на ложку.

— Не, — хуценька адказала яна. — Яшчэ ж карова не прыйшла. Зараз устаю, — заварушылася, шукаючы грабенчык.

— Не слухай яе, Надзеевіч, хай паляжыць крыху. Доктар прыходзіў. Ціск у яе ўсхапіўся, — удакладніла Воля.

— Вось бачыш, не трэба было табе ісці на сена, — папракаў Пятро. — Эх, маці, маці, непаслухмяная ты ў мяне.

— Не, сыноч мой, не гэта мне зашкодзіла, не сена...

Ля варотцаў голасна рыкнула карова. Надзея хацела падхапіцца.

— Не хвалюйся, ляжы. Зараз памыюся, пераапануся, а то карова малака не аддасць, — супакоіў яе Пятро. — Увесь сёння бензінам прапах.

— Мо я выдаю, Надзеевіч, — прапанавала Воля.

— Ці я сам не ўмею?

Пятро шумна мыўся ля мыцельніка, які быў прыбіты на слупку ў двары. Надзея падумала, што і вады сёння забылася туды падліць, каб сагрэлася.

Воля ўздыхнула.

— А мой сыноч, божачка, зусім мацеры не шкадуе! Вой, Надзея, што рабіць, не ведаю. Сышла з хаты, каб і не чуць.

— Чаго гэта вы сышлі, цётка, што ў вас там такое? — спытаў Пятро праз адчыненае акно.

— Вой, і не пытай! Свінні, каб яны падохлі! Рады ім не дам. Вой, вой, вой! — схапiлася яна за галаву і захiсталася. — А ўсё перавярнулі, а ўсё пераламалі ў хляве. Сягоння несла ім есцi, то пакацілі і ўсё паразлівалі.

— То хiба катуха ў вас няма? — азваўся Пятро.

— Дак я ж і кажу, загарадку ўшчэнт разнеслі. Ладзіла, ладзіла, ды і кiнула. Мой ты Надзеевіч, каб жа ты мне памог! З'ядуць мяне гэтыя свiннi, — прыгаворвала Воля.

— Толькi ўжо заўтра, бо сёння позна.

Надзея ўстала з ложка, хоць Воля ёй і забараняла, і яны выйшлі на падворак, дзе Пятро даіў карову. Карова непаразумела пазiрала на Надзею, падалася нават насустрач, але ног не скранула. Пятро адчуў, як яна напружылася, аж малако зацілася ў сасках. Падняў галаву: iшла маці. Карова мыкнула. Надзея пагладзіла яе гнуткую шыю, падахвоціла ласкавым словам. Карова паспакай-нела, і зноў малако пайшло свабодна, лёгка.

Воля сядзела на парозе. Надзея датупала да яе, села побач.

— Божа мой, божа, от у людзей сыны! — з зайздрасцю сказала Воля.

— Ты на свайго не наракай. Твой — вучоны, жонка прыгожая, што каралеўна. Унучка ў цябе вялікая.

— Унучка на мяне і не пазiрае. Што ж, не расла ў мяне, толькi раз і была. І нявестка нічога, трохi ганарлівая, праўда. І ўсё б добра, — заключыла Воля, — каб не душылі яны мяне другі год гэтымі свiннямі. Хiба не ведаеш, як я гарую? Гэта ж мрэ — машыну купіць. І не так, мусіць, ён, як яна яго падвучае. Маўляў, усе, у каго бацькi ў вёсцы,

дзеям машыны спраўляюць. І праўда, Надзея, многія купляюць, хто цяперака ў сіле ды на трактары ці на ферме. Тыя — купляюць. А што ж я з калгаснай пенсіяй... То свіней трое купілі. «Гадуй, маці, восенню здадзім». Гора маё, гора! А бульба выйшла, і ні мучыны. Вот ужо дваццацьпятаку пазычыла, хлеб бяру. Ну, недзе дзявацца, — развяла яна рукамі. — Не ведаю, Надзейка, што і рабіць. А летась, ты ж памятаеш, прыехалі — пакалолі. На базар у горад вывезлі, а мацеры толькі крывянкі. Нават кавалачка сала не пакінулі. Во-о-ой, — працяжна сказала яна, — не хачу, не хачу і ўспамінаць, сэрца сваё растраўляць.

— А ты напішы ўсё, як ёсць, ім...

— Няўжо ж не пісала! І тэлеграму давала... Пустое гэта дзела. Не разумеюць, і ўсё. Думаюць, свінні есці не просяць. А яны з ранку да вечара арудуюць, хлеў — галодныя — разносяць. Я ўсю крапіўку пажжынала...

Воля крыху памаўчала.

— Не, каб было чым карміць, то і гаворкі б не было, — дадала задумліва.

Пятро цадзіў малако. Праз адчыненыя дзверы чуваць было, як псікнуў на ката, відаць, той лез пад рукі, не мог дачакацца.

— Улі яму крышку, — сказала маці, — яму ж у першую чаргу трэба.

— Пачакае, такі работнік, — пажартаваў Пятро. Але скоро пачулася, як кліча ката да сподачка.

— Пятро, — раптам сказала Воля, — а можа, ліха яго бяры з тою загародкаю. Прынясу я табе нумар тэлефона, а ты пазвоніш, як паедзеш, з раёна. Ты яму на работу пазвані. А я мо як яшчэ дзень пратрымаюся.

— Можна і гэтак, — пагадзіўся Пятро.

Ён сеў на ганак.

— Ну, як ты, маці? — папытаў.

— Нічога, сынок, лепш мне. Вот пасяджу на лёгкім паветры ды і спаць пайду. А ты пагуляй ідзі, што ты з намі сядзець будзеш. Прайдзіся... Хоць да Дзяніса. Раман у лес ездзіў на машыне. Мусіць, грыбоў багата ўзяў. Рана ў гэтым годзе каласавікі выпырхнулі.

— Дак ужо і жніво. Не сягоння-заўтра, — азва-лася Воля.

— Ішла я паўз поле. Жыта, жыта! З небам га-ворыць. Мы, здаецца, і не жалі такога ніколі, — На-дзея паяснела тварам, вочы яе ажылі, засвяцілі-ся. — Жніво! Гэта — свята.

Дзяніс пастуковаў малаточкам па кавалку бля-хі — склёпваў каўпачок для лямпачкі. Раман чытаў газету.

Пятро спыніўся за варотцамі. Даў «добры вечар».

— Заходзь, Надзеевіч! — запрасіў Дзяніс. — Ну што, надзенем ёй спадніцу, — ён спрытна выкруціў лямпачку, даў яе Пятру патрымаць, папярэдзіўшы, што гарачая, а сам прымацаваў каўпачок на пат-рон. Зноў загарэлася лямпачка, цяпер святло яе варухлівым — яшчэ ківала галінай яблыня — ко-лам упала на стол.

— Ну, што там газеты пішуць? — папытаў Дзя-ніс у Рамана. — Як там са жнівом? Ці пачалі дзе?

— «Першыя агрэгаты выйшлі на палі ў Мазыр-скім раёне»...

— Ну вось — пачалося! — у голасе Дзяніса была цеплыня. — У гэтым годзе пачнём, відаць, з Адамавага кліна. Жыта там сцяною стаіць, здаец-ца, зойдзеш — згубішся.

Дзяніс задумліва курыў. Лёгкі дымок праплы-
ваў у святле лямпачкі.

— Дзядзька Адам казаў, што гэта, мусіць,
апошняя яго жніво. На пенсію пойдзе.

— Ён жа і так на пенсіі,— усміхнуўся Пятро.—
А калі здароўе будзе, то і на наступны год не ўсе-
дзіць.

На парог выйшла Насця, жонка Дзяніса.

— Будзеце яшчэ што вячэраць ці не?

— Мне б кубак малака,— папрасіў Раман.

Дзяніс задумаўся, нібы вагаўся, што выбраць.

— Налі кісляку,— сказаў ён.

Насця паставіла на стол два гладышыкі, якія
несла, прытуліўшы да грудзей, у другой руцэ былі
кубкі.

— Я і табе налью, Пятро,— сказала, павярнуў-
шыся да яго.

— Не, не,— запярэчыў ён і ўстаў з-за стала.

— І чаго гэта Наташа зганьбавала цябе? Ка-
жуць, за Сцёпу замуж збіраецца. І вучыцца пера-
думала. От любоў, мусіць...— наліваючы малако ў
кубак, нібы сама з сабою разважала Насця.

Пятро, уражаны яе словамі, зноў апусціўся на
лаўку, чырванню палыхнуў яго твар.

— Ды ён яшчэ дзесяць такіх знойдзе! Ён у нас
хлопец-трудзяга! — горача ўступіўся за Пятра
Дзяніс, імкнучыся затушаваць жончыну прамаш-
ку.— Знайшла мне таксама...

— Хочаш, Надзеевіч, паедзем са мной, у інсты-
тут цябе ўладкую! — абняў яго Раман.

— Ты мне кінь хлопца зводзіць! — пагрозліва
азваўся Дзяніс.— І так у нас амаль паўвёскі на-
стаўнікаў. Гэта з тваёй лёгкай рукі...— пагразіў
пальцам.— У сельскагаспадарчы тэхнікум ён пой-
дзе. А калі на тое, то і прафесія ў яго ёсць. Ён табе
і на машыне, і на трактары, і на камбайне... І рукі

ў яго залатыя...— каб змяніць тэму размовы, зусім іншым тонам сказаў Пятру.— Дарэчы, ты яшчэ не ведаеш — будзеш вазіць збожжа з Адамавага камбайна. Вырашылі, што такіх рабацяг, як вы абодва, трэба ў адну запрэжку ставіць — лепш справа будзе ісці. Як ты — згодны?

— Няхай,— абыякава адказаў Пятро. Больш за ўсё яму зараз хацелася адшукаць Наташу і спытаць: ці праўда, што яна збіраецца замуж за Сцяпана?

Зараз жа пойдзе і пакліча яе. Гэтага не можа быць, каб яна... То людскія плёткі.

Ён, спаслаўшыся, што маці нешта кволіцца, развітаўся з Шостакамі і пайшоў да Вераб'ёвай хаты. Ішоў хутка, размашыстым крокам. Не адчуваў, як да твару гарнуўся цёплы вечар, як мройліва-суцішна было наўкола.

Хата Кандрата Вераб'я яшчэ здалёк радасна свяцілася ўсімі пяццю вокнамі. Святло падала на кусты вяргінь у гародчыку, на раскідзістую яблыню, жаўціла дарогу. Сэрца Пятра ўсхвалявана забілася, і так яму было нязвыкла гэта, што ён мусіў суцішыць хаду, счакаць крышку, пакуль адхлыне гэта хваля, паспакайнее сэрца. І ён спыніўся. Пазіраў на хату, сачыў. Здавалася, зараз выйдзе Наташа і яны сустрэнуцца. Але яе не было, а хата смяялася радасцю, ззяла ўсімі вокнамі, у ёй было столькі святла, што яно вылівалася на вуліцу. Падышоў да самых варотцаў. Тут толькі заўважыў, што на лавачцы хтосьці сядзіць. Святло з акна сляпіла вочы, і не відаць было — хто. «Наташа!» Пятро падышоў бліжэй. Не, гэта была не яна, а Марфачка. Ён абрадаваўся ёй. Тоненькая ў стане, як мурашачка, з доўгімі, найчасцей расплеценымі, як у русалкі, валасамі, хуткая, нібы яшчарка, Марфачка часта выскаквала яму насустрач, калі ён

ішоў па вуліцы, або стаяла за варотцамі. Можна ў яе папытаць пра Наташу.

— Марфачка?! — паклікаў Пятро.

Але Марфачка не сказала яму нічога, не азва-лася. Пятро сеў побач з ёю, тут толькі заўважыў, што яна штосілы стрымлівае ўсхліпы. Паспрабаваў зазірнуць у твар, але яна шчыльна закрывала яго далонямі.

— Што з табою, Марфачка?

Марфачка ўжо не таілася, яна плакала так горка і шчыра, што Пятро нейкую хвіліну адчуваў сябе ніякавата, не ведаў, што і як ёй гаварыць. Варухнулася трывога ў грудзях, але ён сядзеў, чакаў, пакуль крыху суцішыцца Марфачка.

— Чаму ты мне не гаворыш нічога, Марфачка? — папытаў лагодна.

Марфачка адняла далоні ад твару, выцерла імі шчокі, падняла на яго вочы, але гаварыць яшчэ не магла, адно каўтала, каўтала слёзы. Урэшце перасіліла сябе.

— Наташа выходзіць замуж, дык яны цялушку наважыліся рэзаць, — дрыготкім голасам прагаварыла яна і зноў закрыла твар рукамі.

Канца яе фразы Пятро як бы і не чуў, ён не меў для яго сэнсу. Першае ўсхвалявала яго: «Наташа выходзіць замуж...» Дык гэта праўда! А ён яшчэ не даваў веры чуткам, спадзяваўся — лухта.

Ён нібы ачнуўся, нават здзівіўся, што сядзіць і хліпае ў яго пад бокам Марфачка. «Яна ж плача не па Наташы, а па цялушцы... па цялушцы. А Наташа выходзіць замуж». Ён сядзеў здранцвелы, нерухомы. Ісці нікуды не хацелася. Хацелася вось так сядзець і чакаць, чакаць, каб высветліць усё да канца. Ён усё яшчэ не даваў веры пачутаму, усё яшчэ на нешта спадзяваўся. Тут жа падумалася, што Марфачка не схлусіць. Не такая яна. Любасць

агарнула яго да Марфачкі. Можа, таму, што і ў яе, і ў яго была бяда, у Марфачкі свая, а ў яго — свая. Можа, таму, што бачыў яе шчырасць. Марфачка заўсёды была шчырая, ветлівая, як матылёк, яна злятала з ганка і бегла яму насустрач сказаць што-небудзь пра Наташу. І Пятру не раз хацелася, каб вось так хоць адзін раз памкнулася да яго Наташа. Яна ж была грубаватая і размаўляла з ім адрывіста, нібы ў нечым пераўзыходзіла яго, але ён думаў, што гэта так на людзях, каб што не след не плялі. Грубаватасць яе, калі яны заставаліся адны, ён расцэньваў ні больш ні менш, як зброю абароны.

— Марфачка, а можа, ты паклічаш Наташу? Мне пагаварыць трэба з ёю.

— Няма яе дома, паехала ў горад карункі на плацце купляць, — скрозь слёзы сказала Марфачка. — А тамака Сцяпанавы бацькі з нашымі гавораць.

Пятро пакінуў Марфачку, а сам паціху пайшоў дадому. Дарогаю ўспомнілася, як ішлі яны з Раманам і той сказаў, што нешта згасла ў ім. Тады ён не надаў увагі яго словам, але зараз, здаецца, разумеў яго. У самога неяк апусціліся рукі, было нудна. Баяўся аднаго, каб маці не пазнала па твары, што ў яго на душы, таму толькі зірнуў на слаба асветленыя вокны, зазначыў, што яна яшчэ не спіць, і прысеў, як тая Марфачка, на сваёй лаўцы ля веснічак.

Пра Наташу стараўся не думаць. Адзначыў, што ніколі яна не была вельмі прыхільная да яго. Можа, проста ёй сумна было, калі прыязджала дадому, можа, баялася хадзіць адна ад клуба.

Было ціха, цёпла, цёмна. Густы водар гародніны — укропу, каляндры, гурочніку, цвітухых сланечнікаў — поўніў паветра. Дразніўся цвыркун. А насупраць былі цёмныя вокны Марозішынай ха-

ты. Здалося, на імгненне засвяціліся шыбіны, можа, бліскавіца зяхнула, а Пятро ажно ўздрыгнуў. У мройлівым прыцемку падкралася да яго дзяцінства, яно было там, за Марозішыным плотам. Здавалася, што і зараз там стаіць гвалт. А што здаралася ў пару першых гуркоў...

У Марозіхі было пяцёра дзяцей. І кожны раўніва аберагаў «свой» гурок. Пільна сачылі ўсе, каб хто-небудзь не спакусіўся і не з'еў яго. Але так звычайна і здаралася. Колькі ж было крыўды, роспачы, пагроз! А якое даследаванне вялося! Пятрок актыўна ўключаўся ў гэтыя падзеі. Дома ж садзіўся ў разоры і доўга, сумна пазіраў на свой гурок, на які ніхто не квапіўся. А потым клікаў Марозішых хлопцаў і паказваў ім, спадзеючыся, што нехта яго сцібрыць. Але гурок ляжаў, таўсцеў, наліваўся, як парсюк. І зноў ён прыставаў да маці з папрокамі, жаліўся на адзіноту...

Цішыня на Марозішыным падворку, няма святла ў хаце. Разышліся, разляцеліся па белым свеце яе дзеці, і сама яна паехала няньчыць унукаў да сярэдняга. Але хату не прадае: Ціхан — старэйшы — не дазваляе. Жыве на Поўначы, усё спадзяецца прыехаць. Добра, каб Ціхан вярнуўся дадому. Трэба дазнацца адрас яго ды напісаць, што няблага стала ў сяле, механізатары, жывёлаводы зарабляюць добра, дамы будуюць гарадскія, кватэры даюць. А ў Ціхана і гэта хата яшчэ нішто.

Але Ціхана пакуль што не было. Вярэдзіла сэрца і думка пра Наташу.

«Цяпер,— падумаў ён,— застаецца адно — работа. Работа...»

Значыць, ён будзе на жніве працаваць разам з дзядзькам Адамам. Ад гэтай думкі нешта пахаладзела ў грудзях. Як яна сказала? Здаецца: «Можа,

і Адамаў. Што, як Адамаў?» Не ўспомніць зараз. Дурная галава тады была.

Пятро, які вырас ля маці, агорнуты яе бясконцай пяшчотай, яе клопатамі, заўсёднымі хваляваннямі за яго, недзе глыбока ў душы сумаваў па грубаватай мужчынскай ўвазе, надзейнай, няхай маўклівай падтрымцы, стрыманай, скупой пяшчоце. Калі стаў падростаць і ўбірацца ў розум, пачаў цікаўна прыглядацца да гэтай паловы чалавечага роду. Ля канторы, ля клуба прыстройваўся да мужчын, слухаў, аб чым яны гавораць, якія клопаты іх турбуюць, пільна сачыў за выразамі іх твараў, рухамі, быццам хацеў знайсці нейкую роднасць, сачыў за тым, як адносяцца да яго. Кожнае добразычлівае слова або адабральны позірк цеплынёй адзываліся ў ім. І ён даверліва, як аблашчаны бяздомны шчанюк, прывязваўся да таго ці іншага, гатовы быў на ўсё, толькі б не даць згаснуць гэтай прыязнасці. Падлеткам ён любіў працаваць з мужчынамі ў полі, на лузе, на сенажаці. Ніколі не прырэчыў ім, не крыўдзіўся на заўвагі, а, наадварот, прыслухоўваўся, прыглядаўся, нібы вучыўся быць мужчынам, як старанны вучань, пераймаў усё спрытна і кемліва. Не грэбаваў пайсці да каго з вяскоўцаў папрасіць, каб паказалі, расказалі. Так навучыўся кляпаць і мянташыць касу, разводзіць пілу. Ды ці мала яшчэ чаму. Ён заўважыў, што, калі прыйдзеш у такія пазыкі, нават самы заўзяты гаспадар кіне ўсё, будзе настойліва і падрабязна паказваць. Іншы яшчэ і сына свайго пакліча: глядзі, скажа, як чужыя дзеці да работы прыахвочваюцца, вучыся і ты. Мужчыны на сяле скоро сталі адносіцца да яго, як да роўнага. Часцяком каторы запытае: «Як, Надзеевіч, соткі засеяў?» або «Ці пакасіў ты сена?», падкажа, дасць добрую парадку. Але Адама ён пазбягаў. І Адам на яго не вельмі каб

звяртаў увагу. Толькі аднойчы на пакошы нібы і не пазіраў, вачэй не падымаў з-пад калматых густых броваў, але раптам рушыў да яго. «Неяк ты касу трымаеш па-бабску, — сказаў. — Вось так трэба, во. І ногі не тулі, нібыта спадніца на табе, а стаў шырока, вось так, прама, як слупы. Ну, пайшоў! З-за пляча заводзь і не спяшайся, паволі! Ды грудзі не выпінай, прыгорбся. Во!»

Пайшоў Пятро па пракосе, толькі з мяккім шырканнем лажылася трава ў роўны валок, зялёны, іскрысты ад расы.

Сапраўды, касіць стала вальней, знікла напружанасць. Ён азірнуўся, дзядзька Адам ішоў да сваіх сотак, нібы больш не было ў яго ніякай справы да Пятра.

Да Адама Кораня ў Пятра былі нейкія асаблівыя адносіны. Ён прыглядаўся да яго з цікавасцю, прыкмячаў, што і той на яго пазірае не так, як іншыя. А пачалося гэта даўно.

...У Лявонкавых было вяселле. Ішла замуж Адасева сястра. А з Адасем ён вучыўся ў адным класе, сябраваў. На вяселлі ў Паддубнай тады збіралася амаль уся вёска. Чарка знаходзілася кожнаму.

Адась прыбег да Петрака яшчэ з раніцы, парабілі так-сяк урокі, бо ў Адася не было дзе нават прыткнуцца ды і падручнікі недзе маці запраторыла.

Адась з Петраком прыйшлі, калі вяселле ўжо гуло. Прашмыгнулі ў кут за печ. Тут і месца знайшлося. Кабеты крыху пасунуліся і пасадзілі хлапцоў — не чужыя ж. Але Адасю маці доўга сядзець не дала: то пагнала нечага ў склеп, то ў кладоўку, то кагосьці паклікаць — позніўся. Покуль Адась круціўся, выконваючы загады, Пятрок, хоць было яму вельмі няёмка, сядзеў за сталом. Мужчыны і

жанкі былі паружавелыя, вясёлыя, дасціпныя, адным словам, нейкія іншыя, чым заўсёды. Петраку было цікава за імі сачыць. Вунь дзядзька Верабей, заўсёды такі спрытны, увішны, ніяк не можа падчапіць грыбок. Торкае, торкае відэльцам у талерку, ганяе грыбок па дне, але цікуе толькі за ім, іншыя не чапае... Цётка Воля з чырвонымі плямамі на шчоках, нібы хто прыклаў да іх гарачыя аладкі, спрабуе заспяваць. Відаць, даўно не спявала, голас ніяк не праразаецца, не даецца. Але вось яна павяла з хрыпатою, быццам заіграла старая, сцёртая пласцінка.

Спачатку яе песні ніхто не заўважыў, яна штурханула пад бакі суседак, і тыя пачалі, спярша бы нехаця, толькі каб яна адчапілася, нават вочы папускалі, а потым што далей, то ахвотней ёй падводзілі, таксама хрыпавата, прастуджана. У песні былі сумныя словы, але спявалі яе весела, бадзёра.

Пятрок разглядаў застолле. Раптам убачыў дзядзьку Адама. Ён сядзеў магутны, гладка паголены, маладжавы, у белай кашулі з расшпіленым каўнерыкам: ці то яму было душна, ці то кашуля проста не сыходзілася на шыі. На дзядзькавым твары, у вачах была такая далікатнасць, пяшчота, нібы ён пазіраў на нешта незвычайнае, надзіва. Ён прасачыў за позірмам дзядзькі аж праз усю хату. І ўбачыў: там сядзела яго маці Надзея. Яна таксама пазірала на дзядзьку Адама пяшчотна, але ўпятай. Шчокі яе ружавелі, на плечы ўпаў шаўковы квятасты шалік, які яна надзявала ў святочныя дні.

Пятрок, сам не ведаючы чаму, збянтэжыўся, засаромеўся. Сэрца яго забілася, захлынулася незразумелым пачуццём сораму, распачы. Чырвоны як рак выскачыў з-за стала на вуліцу, пабег ад Адаскавай хаты, быццам яна павінна вось-вось узарвацца. Пабег далей ад вясельнага гоману, нібы ён

замінаў яму высветліць нейкую загадку, што так маланкава ўдарыла ў галаву. Доўга яшчэ хадзіў па апусцелай, ахутанай густым прыцемкам вуліцы і радаваўся, што ніхто яго не заўважае, нікому да яго няма справы. І страшна было выйсці на святло: баяўся, раптам стрэне яго якая-небудзь кабета і скажа: «Ага, дак вось які ты Надзеевіч, ты ж — Адамавіч!» З той пары ён стараніўся Адама, але і паглядаў на яго з цікаўнасцю...

А цяпер вось будзе з ім працаваць. Сустрэкацца на дзень па дваццаць разоў, размаўляць...

Неба абяцала добры, пагодлівы дзень. Нетаропка, як разважлівы гаспадар, у якога ўсё ідзе размерана і ладна, уставала сонца, тонкімі саломінамі промняў піло бурштынавыя кроплі ядранай прахалоднай расы. Рана яшчэ, Пятро не спяшаецца. І рукі яго яшчэ адпачываюць у кішэнях. І сам ён маўклівы, засяроджаны. Але гэта толькі здаецца Грышку Кноту, невысокаму каржакаватаму хлопцу, які то пляецца побач, то крыху прыадстае.

Любіць Пятро ўставаць рана, тады дзень здаецца вялікі і закончаны — бачыш яго пачатак і канец. А ў апошнія дні ён прачынаецца з радасным прадчуваннем нечага незвычайнага, што павінна вось-вось, можа, нават сёння, здарыцца. І няважна: ці прачынаецца ён сам, ці сцішана, шкадуючы, будзіць яго маці, усё адно гэта пачуццё не пакідае яго. І таму раніцою звычайна ён негаваркі, крыху ўрачысты, нібы ўваходзіць не ў звычайны будзённы тлумны дзень, а ў празрыстую лагодную ваду ракі, ціхую-ціхую.

Грышка Кнот даўно ведае Пятра. Здавалася, хлопец як хлопец, толькі на танцах у клубе абавязкова плячом на вушак і ўсё пазірае на людзей,

нібы не можа нагледзецца. А пачаў працаваць з ім і ўбачыў — дзівак. Ідуць разам, раптам спыняецца: «Кнот! Глядзі!» Пазірае Кнот: нічога асаблівага — звычайны певень сядзіць на жэрдцы, хвост звесіў, доўгі, як у паўліна. Ну і што? «Ды паглядзі, які каўнер у яго — брыжы, як у караля. Бач, як важна галаву паварочвае. Ты што, «Трох мушкецёраў» не чытаў? І зноў: «Зірні, Кнот!» — «Ну і што?» — «Конь каля студні стаіць, нібы чакае, што нехта прыйдзе па ваду і ён нап'ецца». Гляне на Кнота, бы нешта адкрыў для сябе і яго, і чакае захаплення. А Кноту ўсё гэта... «Эх, ты...» — скажа Пятро расчаравана. А на яго злосць накоіцца. Не ведае толькі, на каго злавацца — на сябе за сваю някелінасць ці на Пятровы дзівацтвы.

Ідуць яны па вёсцы і раптам:

— Стой, Кнот, далей нам ходу няма!

Наперадзе ля варотцаў стаяла цётка Домна. Яна яўна чакала, пакуль яны падыдуць бліжэй. Пятро не змяніў хады. Кнот жа крышку прыадстаў: ён з жахам успомніў, што ўчора якраз на гэтым месцы яны, здаецца, задавілі пеўня — гробся на дарозе.

Кнот ведаў — Домна не даруе. «Але пры чым тут я? — падумаў. — Машыну ж водзіць Надзеевіч». Ён павесялеў. Пятро ж, мусіць, не вытрымаў позірку Домны, а можа, рыхтаваўся да сустрэчы — паправіў на галаве светлую палатняную кепачку.

— Во, во, прыкрывай свае бессаромныя вочы, — заўважыла яго рух Домна. — Каб цябе чэрці насілі...

Домна не скупілася на эпітэты, метафары і гіпербалы. Гэты фальклор хутка знікае, падае ў нябыт. Домна, мусіць, апошняя, хто ведае незлічоную колькасць праклёнаў, таму ўражлівыя абыходзілі

яе. А тыя, ад каго словы адскакваюць, як гарох ад сценкі, выслухвалі яе з усмешкай.

Пятро прыпыніўся, схіліў галаву набок, нібы прыгатаваўся выслухаць Домну да канца. А тая ўсё малаціла і малаціла:

— Каб цябе разачка рэзала, як ты яго зарэзаў! Каб цябе перуны насілі, як ты носішся...

Пятро стаяў — рукі ў кішэнях. Ён хацеў нешта сказаць, але дзе ты знойдзеш брод у гэтым словавароце.

«У такім выпадку лепш за ўсё скруціць дулю і трымаць яе ў кішэні», — успомніў Кнот словы Вулянінага Міколы, калі яго аднойчы адчыхвосціла Домна.

Кнот уявіў, як Пятро трымае ў кішэнях дзве вялікія дулі (рукі ж у яго, як лапушыны), і не стрымаўся, хіхікнуў.

Домна неспадзеўкі аж папярхнулася.

— І ты, недаростак паганы, вучыцца да яго пайшоў! Чаму ты навучышся — курэй душыць? Каб ты да клямкі не дарос...

Кнот пачырванеў, як памідор. Домна парашыла, што з гэтага даволі, праняло, вунь аж вушы чырвона прасвечваюцца. І тут заўважыла, што Пятро пазірае некуды паверх яе галавы. Домна азірнулася. На ганку стаяла яе Галька. Дзеўка во-сем класаў скончыла, на танцы пачынае рвацца.

— Ты куды гэта вылупіўся? — уразілася Домна. — Каб ты свету белага не бачыў!

Пятро не кратаўся з месца. Домна не на жарт занепакоілася.

— Марш адгэтуль! Чуеш? Каб табе вушы паза-кладала ды ты свайго голасу не чуў...

Ён нібы ачнуўся, глянуў на Домну з дакорам, як на неразумную, і ўздыхнуў.

— Эх... — сказаў Пятро. Домна пачула ў гэтым

такі непадробны сум, што доўга яшчэ пазірала ўслед. І, неспадзеўкі для сябе, ледзь было не кінулася наўздагон, каб сказаць: «Што ты, Пятрок, не крыўдуй, што я тутака набрахала». Стала нават не па сабе: думала, выгаварыцца, вылье крыўду за пеўня, аж як атрымалася — цяжар нейкі лёг на сэрца. І певень той стары, яму здыхаць было пара...

Пятро спыніў машыну ля пошты. Мо разоў дзесяць набіраў нумар, а ў адказ чулася толькі востранькае папіскванне або глыбокі, як з прорвы, гул. І неспадзеўна на тым баку пачуўся дзявочы, чысты, ласкавы голас. Яму ж чамусьці здавалася, што адказаць павінен Косця. А гэта хто?

— Д-добры дзень! — запнуўшыся, сказаў ён. — Мне, калі ласка, Кастэцкага.

— Ты кідай пятнаццаткі, — шапнуў ён Грышку, які таксама ўціснуўся ў кабінку тэлефона-аўтамата, бо ахвота было азнаёміцца, як ён працуе, ніколі не званіў па міжгародняму. — Як толькі тут зялёны загарыцца, так і кідай.

На тым канцы провада маўчалі, потым той жа голас ветліва сказаў:

— Трэба крышку пачакаць. Ён зараз будзе.

А аўтамат усё падміргваў зялёным вокам, цыганіў пятнаццаткі.

— Дзевушка, — не стрываў Пятро, — дзе ж ён, я не магу чакаць.

— Што вам сумна, ці што?

— Я па міжгародняму. У мяне пятнаццаткі канчаюцца.

— Можа, што перадаць?

— Ну, перадайце, што званіла маці.

— Гэта вы — маці? — засмяялася яна. — А я думала, вы хлопец.

— Я не маці, я — сусед.

— А ён будзе ведаць, які сусед? Ці вы толькі адзін там і ёсць? — яўна забаўляючыся, дапытвалася дзяўчына.

— Скажыце: званіў Надзеевіч! (Цяпер-то ён не зблытае.) — амаль крычаў Пятро ў трубку.

— Надзеевіч? — здзівіліся на тым канцы.

— Ага. Скажыце Надзеевіч, і ўсё! Кідай пятаццатку, — шапнуў ён Грышку.

— Пачакайце, вось і Кастэцкі ідзе.

— Алё, — пачулася з трубка. Голас Косці быў непазнавальны і далёкі.

— Гэта я, Надзеевіч, — заспяшаўся Пятро. — Слухай, Косця, прыезджай калоць свінні. Маці збедавалася. Карміць няма чым.

— Ды што яна там? — раздражнёна сказаў Косця. — Не патрымае да восені. Скажы, хай бульбу капае.

— Дык зглуміць жа, бульба ж яшчэ не парасла! — угаворваў яго Пятро. — Прыезджай.

— Ну няўжо не можа дадзяржаць да восені? Скажы, хай пастараецца!

— А вось ты прыедзь і скажы! — не стрываў Пятро. — Разумны такі! Табе толькі грошы трэба, а што маці не можа з імі справіцца — табе напляваць!

— А ты хто такі мяне ўшчуваць! — У голасе Косці ён улавіў незнаёмыя ноткі.

— Слухай, прыезджай, я апошні раз табе кажу. Не прыедзеш, я сам іх пакалю і ў кубел паскладаю.

— Я табе пакалю! — пагразіўся Косця.

— То хоць бы грошай ёй прыслаў.

— Што ты мне ўсё ўказваеш?

Косця злаваўся. Пятро таксама аж зачырванеўся, упрэў: у гэтай будцы дыхаць не было чым.

— Ты от давай слухай мяне. Каб заўтра прыбыў! Чуў?

Адказу Пятро не атрымаў. У трубцы шчоўкнула, і яна загаласіла кароткімі танклявымі ўсхліпамі.

— Паклаў, халера, — вылаяўся ён.

Грыша Кнот пазіраў на Пятра, нібы не пазнаваў яго. Ён хацеў яму сказаць: «На чорта яны табе са сваімі свіннямі? Не было табе работы чужых свіней пільнаваць. Хай як хочучь». Але прамаўчаў. «Скажы, яшчэ раззлуецца!»

Пятро вачам не паверыў: няўжо то Мікола? Вось гэта сустрэча! Запыніся ён на якую хвіліну — паехаў бы Мікола аўтобусам.

Мікола стаяў на прыпынку, ля нізкага штыкетніку, увешанага, як гірляндамі, плёткамі гурочніку. На нізельцы вісеў, як цацка, невялікі крывенькі агурок, скручаны, нібы зародак. Мікола пазіраў на яго, можа, дзівіўся: трэба ж так высока ўзлез. І тут падкаціў Пятро. Спыніў машыну.

— Здароў! — сказаў радасна. Вылез з кабіны, абняў Міколу, ціскануў моцна, ажно той войкнуў:

— Ціха, мядзведзь!

— Іч, недатыкальны стаў! — засмяяўся Пятро. — Куды едзеш? Ці не дадому?

Пазіраў на паблажэлы Міколаў твар. Схуднеў-схуднеў. І ён ведаў ад чаго: без малака, без матчыных блінцоў.

— Садзіся. Падвязу. Маці будзе радавацца! А ты ў адпачынак ці на выхадны?

— Пагляджу... — ачужала і неяк насцярожана адказаў Мікола. — А ты чаго тут? — папытаў толькі дзеля таго, каб папытаць, каб не вязаўся ён з пытаньнямі.

— За матацыклам прыязджаў, — радасна паведаміў Пятро і паказаў на кузаў, дзе замацаваны

да борта стаяў, пабліскаваючы на перадвячэрнім сонцы, чырвоны «Іж».

Вочы ў Міколы загарэліся. Ён зірнуў з зайздрасцю, але зноў напусціў на твар абыякавасць.

— Купіў яшчэ на тым тыдні, ды ўсё не было нагоды забраць, так і стаяў на складзе ў магазіне. Мікола слухаў яго і не слухаў.

Пятра ўразіла, што той як бы не рады сустрэчы, але праз хвіліну забыўся пра гэта. Круціў баранку, вырульваў з люднай прывакзальнай плошчы да цэнтра, каб напразткі, па Савецкай вуліцы, нядаўна заасфальтаванай — таму і маніла вадзіцеляў, — выехаць да шашы, дзе ён дасць газу.

Паказаўся блакітны павільёнчык з белай заманлівай у спякоту шыльдай: «Халадок».

— Мо спынішся ды зойдзем? — прапанаваў Мікола. — Хоць па куфлю піва кульнём.

— Не, мне нельга. Пагода наладзілася. Хлеб пойдзе...

— Жмесся. Не хочаш матацыкл замачыць? — падахвочваў яго Мікола.

— На тое будзе час, — адказаў Пятро, — а ты як хочаш, давай. Чакаю пяць хвілін. У кнігарню забягу. Трэба падручнік адзін. Вось не дадумаўся табе напісаць, можа б, там паглядзеў.

Мікола зняважліва адтапырыў губы: паглядзеў, як на крыху зрушанага, усміхнуўся. Асцерагаючыся, але па-маладому спрытна саскочыў з прыступкі машыны.

Ён не затрымаўся, справіўся нават хутчэй за Пятра. Хоць і той у кнігарні не забавіўся.

Мікола ж, мусіць, кульнуў не толькі піва, бо твар скоро запляміўся чырванню, якая рэзка выступіла на бледных шчоках, на шыі. Ацяжэла-расслаблена сядзеў ён на сядзенні побач з Пятром.

Мінулі мост, цяпер дарога пайшла жытнёвым

полем. Яно жоўта калыхалася, аж цёпла рабілася вачам. Пацяплеў позірк і ў Міколы, ён быў ужо не такі ваўкаваты і нахмураны, якім Пятро падабраў яго на аўтобусным прыпынку. Пятро таксама ўсміхаўся, раз-пораз кідаючы на яго позірк. Маўклівы па натуры — заўсёды болей гаварылі яго спадарожнікі, — ён не дапякаў Міколу пытаннямі: што трэба сам раскажа, але ж і не маўчалася.

— Ну, як жа ты жыў там, на волі? — папытаў весела, нібы прадаўжаючы старую гаворку. — Ці добра?

Мікола, прыжмурыўшыся, нейкі час вывучаў твар Пятра, ці няма ў ім хітрынкі. Калі ж той зірнуў на яго сур'ёзна вачыма мудрага, сталага чалавека, Мікола ўразіўся: дагэтуль аніякай змены ў ім не заўважаў.

— Як жыў, гаворыш? — перапытаў, нібы і сабе толькі што задаў такое пытанне. — Усяк было. І я жыццём правіў, і яно мною. — Ён расшпіліў гузікі кашулі. — І ўзнагароды маю, — загадкава сказаў. — Зірні...

Пятро на імгненне адарваў позірк ад дарогі. На мармурова-бледнай, незагарэлай Міколавай скуры, якраз пад карычневым гузікам саска ўбачыў ружовую палоску шрама, нечым падобную на засцежку «маланку»: мусіць, толькі што знялі шво.

— Хто цябе? — уразіўся ён.

— А-а, было дзела, — сказаў Мікола. На твары яго блукала іранічная і крышку загадкавая паўусмешка, а губы сумна крывіліся, як у чалавека, які шмат чаго пабачыў. — Толькі дамовіліся — ты пра гэта нікому...

— От які, нічога не раскажаў, а папярэджваеш.

— Як-небудзь раскажу... Ведаеш — гэта не ў двух словах...

І зноў гэтак жа шматзначна скрыўлены губы.

— А ў двух?

— Ды зачапіўся з адным, пры гэтым дзеле,— ён пстрыкнуў па горле і нібы нехаця, як пра зусім не варты ўвагі выпадак, гаварыў,— а ён мяне і пыра-нуў. Але ты пра гэта маўчы. Кажу, як сябруку.

Пятро пазіраў на дарогу. Маўчаў. І нечакана, быццам не Міколу, а сам сабе, сказаў:

— Конь гуляў на волі...

Ужо ківаліся паабапал дарогі бярозы, канчаўся зялёны калідор вёскі. Вось-вось пакажацца высокая белая школа, нядаўна пабудаваная, за ёю, вод-даль, нібы нацэленыя ў неба ракеты, смяжныя вежы.

— Скажу адно: той волі, якую я шукаў,— няма нідзе. Праўда, каб была кішэня грошай, тады б — іншая справа.

— Ну, гэта, мусіць, не надоўга,— пасмяяўся Пятро.— Памятаеш, Цодзікаў Юзік з Поўначы прыехаў, усім паказваў, колькі ў яго грошай, то было больш твае кішэні. Хваліўся, хваліўся, а по-тым як даў раскрутку, дык у маці давялося пра-сіць на дарогу. Браў, заплюснуўшыся,— сорамна было.

Пятро змоўк. Маўчаў і Мікола.

Потым ён, нібы зрабіўшы для сябе канчатковы вынік, сказаў:

— Так, дружа, для мяне волі няма!

— Канешне,— разважліва адказаў Пятро,— дзе чалавек ні жыве, ён павінен падпарадкоўвацца за-ведзенаму парадку. От у нас на сходзе як было: парашылі соткі спачатку пасеяць, затым падзяліць, а Нічыпар Парука ні ў якую...

— Ды ну іх з іхнімі соткамі,— абарваў не ціка-вую для яго размову Мікола.

— Пачакай, я не даказаў табе. Мне здаецца, свабодны ты тады, калі ў нечым пераможаш сябе,

стрымаеш свой нораў. Бо чалавек часцей за ўсё не свабодны ад самога сябе.

Памаўчалі.

— От ты перамог сябе, не хочаш ехаць у горад.

— Не тое слова — перамог. Зразумеў, што тут маё месца. Глядзі, якая прыгажосць кругом, хіба можна гэта ўсё кінуць... А зямля? Асабліва вясною адчуваеш, як яна рук просіць.

— Пэўна, цябе тут нейкая прысушыла, то так і скажы. А заліваць нечага, — усміхнуўся Мікола. — Дзяўчаты ці ёсць? Настаўніц, можа, маладых прыслалі? У клубе што бывае? — сыпаў ён пытаннямі.

— Студэнты прыехалі, адпускнікі. А ў нас жніво пачынаецца. Мы танцуем па полі на машынах... — адказаў Пятро.

Дарога перайшла ў вуліцу.

— Глядзі, якія ў нас дамы будуюць! — паказаў Пятро на двухпавярховую чырвоную каробку на былым Лявонкавым пляцы.

— Ха! Здзівіў! — хмыкнуў Мікола. — Такія ў Мінску пад знос ідуць...

Горача чамусьці стала ў грудзях. Хацелася сказаць яму нешта абразлівае, крыўднае, але Пятро стрымаўся, ды і не было ўжо часу. Вось і Міколава хата: два цёмныя акны пазіралі на вуліцу, як вочы на плоскім твары, з-пад новай шыфернай хусціны даху.

— Прыходзь увечары, пагаворым, чарку возьмем, — кінуў Мікола і ляпнуў дзверцай кабіны.

— Мікола прыехаў, — сказаў Пятро маці за вячэраю.

Твар яе праяснеў, вочы ажылі, зарадаваліся.

— Я ж табе казалы, што ўсе яны вернуцца... Бо тут іх дом. У кожнага павінен быць куток зямлі, дзе спачывае ён душою. Без гэтага нельга...

Яна задумалася. Вочы спыніліся, твар застыў, засяродзіўся.

— Што ж я хацела ў цябе запытаць, расказаць табе?

— Ты нешта ўспомніла, але тады мне не было часу слухаць.

Пятро зазірнуў ёй у твар. Яна сядзела, падпёршы шчаку. Без хусцінкі. На радок расчэсаныя валасы былі шызавата-белыя, колеру дзеравіны, якую вымылі дажджы і абвеялі вятры, дажджы і вятры часу.

— Ага,— сказала яна.— Хацела запытаць: ці паехаў той чалавек, што быў у Шостакаў? Помніш, Раман расказваў, што ён не ведае свайго дому. Вось цяжка чалавеку! А гэтыя з рёздуру па свеце цягаюцца.

— Раман казаў, што ён згубіўся ў часе вайны.

— Трэба было яму расказаць... А раптам...— яна не сказала, што значыць тое раптам. Маўчала і пазірала некуды далёка-далёка.— Не, гэта было б неверагодным.— Яна нечаму не давала веры.

Зноў яна пазірала некуды ўдалеч. Аж у той першы пасляваенны год.

...Тады яна працавала старшынёй сельсавета, словам, і сакратар і старшыня — бо нікога больш не было. Як выйшлі з лесу партызаны, хто быў годны да вайскавай службы, пайшлі далей на захад. А ёй таварыш Новік сказаў: «Пакідаем цябе, Надзея, старшынёй! Вялікую справу даручаем — узнаўляць калгасы па ацалелых вёсках, людзей згуртоўваць».

І яна, босая, пешкі — па сёлах. За дзень амаль увесь сельсавет абыдзе, а бывала, і ў раён дастанецца. Многа спраў у старшыні сельсавета.

У той дзень яна прыйшла дадому позна. Ногі

шчымельі, калі яна мыла іх ля калодзежа халоднаю вадою, але ад гаючай свежасці вады праходзіла стома, толькі яшчэ пякло ўнутры і смяглі губы. Яна выпіла конаўку вады і, ступаючы на лапкі мяккага драсёну, каб меней ляпіўся пясок на босыя ногі, пайшла ў хату. У поцемках дабралася да свайго ложка, зашамацела сенніком. У хаце было ціха, толькі мяккае вуркатанне і сцішанае сапенне чулася з куткоў. Надзея ведала: спяць спакойна толькі дзеці. У жанчын сон цяжкі, і дыхаюць яны так, нібы косяць, жнуць, махаюць сякерай. А то раптам заціхне каторая і доўга ляжыць, нібы нежывая, аж трывожна робіцца, хочацца ўстаць і крануць за плячо. А крані — падхопіцца, сядзе і, як салдат, пачынае похапкам апрацаваць або кідаецца адразу мацаць, будзіць дзяцей.

«Надзея, там на сталае бульбіны»,— сказала Воля.

«Дзякую»,— адказала яна, але не пайшла да стала. Пайдзі яна, і ўсе паўстаюць, аблепаць стол і пачнуць пытаць, дзе была, што бачыла, чула — яна ж часта бывае ў раёне, на сходах розных. Таму жанкі зараз і не азваваюцца — ведаюць, стамілася, газніцу не запаліла, не стала есці. А мо заняджала?

Надзея ляжала, прыслухоўвалася, чула, як цмокалі, саплі дзеці, і на яе сыходзіла супакаенне, адчуванне цішыні і міру. Толькі нядаўна яна стаяла ля былога пажарышча свайго селішча і жыццё перад ёю праносілася, як табун чорных коней, ажно яна ўхапілася за алешыну, каб не ўпасці — зашумела раптам у вушах, застукала ў скронях. Вечер данёс горкі пах ці то прывялага ад духаты палыну і быльнягу, які буйна парос на селішчы, ці то даўкага дыму і гары. І зноў ёй здалося, што курыцца комін, шызы дымок ападае, а можа, туман гэта

сцелецца долам, але яна не можа сцяміць, бо не адарваць позірк ад яго — абадранага снегам, дажджом і ветрам да голай цэгла, — не падысці і не адступіць назад. Вось так стаяць бы ёй, як гэтая абламаная алешына, маўчаць і чэзнуць на дажджах і вятрах, стаяць, пакуль трымаюць ногі, потым зваліцца і ціха ўрасці ў зямлю, у тую зямлю, дзе яны, дзеткі яе, прараслі рамонкамі і валошкай, адзінокімі каласкамі, урасці, каб загаварыць з імі шорхатам лістоты, трапятаннем травы, лёгкім паклонам кветкі. І папытаць іх: «Дзеткі мае, маленькія, дзе вы? Як мне зірнуць на вас, любых, крывінак маіх? Сlepнуць вочы мае, шукаючы вас, углядаючыся ў гэты цагляны крыж, збалелася, сышло крывёю сэрца... Заламала б я рукі, як асенняе дрэва, распусціла б мятлюкі валасоў і пайшла б па свеце плакаць па вас, ды людзі глядзяць на мяне, людзі глядзяць вачыма свайго гора. Можа, яно ім таму лягчэй здаецца...»

Надзея ўстала, патупала босымі пяткамі па падлозе.

«Душна вельмі, ноч парная, дзверы адчыню», — прашаптала яна, апраўдваючыся, што непакоіць людзей ноччу, не спіць сама і другім не дае. Стамілася, а лягла, і вочы — у столь, нават звесці павекі не можа. Вочы адкрытыя, а сама — нібы ў сне — думае, думае, нават і не думае, а, як у кіно, карціну за карцінаю глядзіць сваё жыццё і зноў жыве ў тым часе, тымі падзеямі. Не адагнаць іх. Устала, адчыніла хату, пастаяла, прыслухоўваючыся да рыпення дзвярэй. Здалося, нехта плача на вуліцы. Сэрца зашчыміла, заныла. Выйшла ў прыбудоўку: буданом састаўлення лясіны і жэрдкі, аполкі, кавалкі дошак, на іх накіданы спарохнелы картаплянік: зімою не так замятацьме дзверы, цяплей будзе ў хаце. Трывога павяла на вуліцу: плач быў дзіця-

чы. І праўда — вуліцаю ішлі два хлопчыкі, а за імі плёўся і плакаў меншанькі, зусім яшчэ малы. У цемры яны не заўважылі Надзею каля шула варотаў.

«Перастань раўці! — сказаў малому адзін са старэйшых. — Як толькі ўбачым дзе агеньчык, пастукаем і пусцяць. Толькі не раві».

Захлынулася Надзея жалем.

«Дзеткі, чые вы і куды ідзяце?» — папытала. Хлопчыкі спыніліся ад нечаканасці, а малы перастаў плакаць. Нейкі час яны маўчалі. Потым смялейшы папрасіў:

«Пусціце, цётка, пераначаваць».

«Заходзьце ў хату», — сказала яна. Сама патупала паперадзе, павяла па двары. Хлопчыкі выстраіліся за ёю ланцужком, як гусяняты. Малы схпіўся за адзежу старэйшага, каб пералезці цераз высокі парог, не застацца за дзвярыма.

«Садзіцеся на лаву, — запрасіла сцішана Надзея, — я газовачку запалю».

Хлопчыкі сядзелі прыціхлыя, мусіць, патаміліся і рады былі чалавечаму жыллю.

Мігатлівы агеньчык газоўкі не даваў разгледзець іх твары, ён выхопліваў толькі асобныя рысы, упарты падбародак аднаго са старэйшых, запалыя шчокі другога, шызыя, як мокрыя слівы, вочы меншага. Ён усё яшчэ не мог супакоіцца і недзе глыбока душыў крыўду ці боль. Надзея патрэсла ў руцэ газоўку, каб лепей намок knot, выкруціла яго вышэй, села насупраць. На сталe, дзе стаяла газоўка, ляжалі дзве шэрыя, звараныя ў мундзірах бульбіны. І дзіцячыя вочы намацалі іх у паўзмроку. Большыя толькі скоса пазіралі на бульбіны, а малага яны проста-такі заваражылі. Слёзы на вачах высахлі, яны глядзелі на бульбіны здзіўлена, як на цуд. Надзея працягнула руку да бульбін. Меншы здзіўлена перавёў позірк на яе. А яна, узяў-

шы бульбіны, каб працягнуць іх дзецям, на імгненне спынілася: бульбін дзве, а іх — трое. Вось чаму рука яе затрымалася, а малому, мусіць, зда-лося, што яна знарок накрыла іх, каб ён не пазі-раў.

«Хто прыйшоў?» — папытала Воля.

І Алена ўстала, дзеці папрачыналіся, зіркалі, як мышы, кожны са свайго кутка, варушыліся, шама-целі сеннікамі.

Воля накінула на голыя плечы хустку, закруціла ў вузел валасы. Села на ложку, звесіла босыя ногі.

Алена падышла да стала, села на ўслончык. Яна, па прывычцы, заўсёды спала ў адзежы: хоць старое, ды лепш на ўсякі выпадак мець на сабе. Так і насіла па дзве спадніцы, дзве кофты. Вось і зараз проста з пасцелі прыхінулася да стала. Для куфра на маленькім услончыку села Наталля. І сын яе Мішка-прадажнік хацеў слізгануць за ёю з ложка, але яна прыкрыкнула на яго: «Спі, от увішны, усю-ды паспееш. Без цябе абыдуцца». Прадажнікам яго празвалі дзеці. Прыклеілася мянушка, як бахіл да валёнка. То ж Наталля расказала аднойчы пра Мішку. Карнікі акружылі іх у балоце. Высокі немец наставіў аўтамат і — як гаркне: «Хендэ хох!» Грозна, як сабака, брахнуў. Наталля трымала Міш-ку на руках, а ён, маленькі, спужаўся, ручкі і пад-няў. Так дзеці і празвалі яго прадажнікам. Спа-чатку ён плакаў, біўся з імі, прасіў маці «назад расказаць усё, па-другому», але потым звыкся. Ды і яны цяпер меней дражніліся. Толькі як ужо вель-мі дапачэ.

І Ромка-абжыранец прачнуўся, малодшы Але-нін. Сеў, пацягнуў носам і сонна папытаў: «Блінцы пяклі?» Наталліны дзяўчаткі пырснулі ад смеху. «Во, і сняцца блінцы». Ромка думаў, што ўжо ра-ніца, а раніцою заўсёды пяклі бліны, і ён баяўся

праспаць, каб не паелі, бо ніколі не наядаўся, заўсёды быў галодны.

Надзея акуратна нажом падзяліла бульбіны: ад аднае адрэзала бачок, потым ад другой і злажыла іх разам. Яна паклала па надрэзанай бульбіне перад старэйшымі хлопчыкамі, а маленькаму — з дзвюх палавінак.

«Ды адкуль жа вы ідзяце?»

«Мы, цётка, з горада», — адказаў старэйшы, праглынуўшы бульбіну, нават не зняўшы лушпайку.

Твар яго быў сур'ёзны, як у дарослага. Тры глыбокія зморшчыны прарэзалі лоб, і калі ён узнімаў вочы, барозны гэтыя былі асабліва выразныя.

«Дзеткі мае, а дзе ж ваша маці?» — папытала Надзея.

Расказваў большы. Расказваў, што горад іх зусім разбураны, што на вуліцах адна цэгла. Есці няма чаго. Вось яны і пайшлі.

«А ці ж вы папыталі ў каго, як адыходзілі?» — занепакоілася Надзея. Мо недзе рвецца з болю сэрца ў жанчыны.

«Мая дык сама сказала: ідзіце, жывыя застанецеся, людзі памерці не дадуць, па сёлах ідзіце... А яго, — ён паказаў кіўком галавы на меншага, — мы б не ўзялі, ды маці ў яго зусім хворая, не ўстае».

Расказвалі яны пра сябе неахвотна, мусіць, абрыдла ў чужых хатах расказаць адно і тое ж.

Жанчыны маўчалі. Наталля ледзь чутна божкала, а Надзея глядзела і глядзела на дзяцей. І хацелася ёй, каб вось так кожны вечар сядзелі яны за сталом, а яна насупраць. Неверагодная, амаль вар'яцкая думка прыйшла ёй у галаву: можа, гэта каторы яе, вось той меншанькі, яму ж, мусіць, гадкоў шэсць. Яна ўбачыла, як ён прыкладае галоўку да стала і спахапілася. Хацела паслаць ім доле,

саломы ўнесці. Але большыя запырэчылі: можа, у вас у хляве сена ёсць ці салома, мы паспім, а заўтра пойдзем, чаго мы будзем замінаць у хаце. Большыя ўсталі з-за стала. Малы таксама прахапіўся, баючыся адстаць, заспяшаўся. Але стаў на ногі і войкнуў. Надзея згрэбла яго на рукі і паднесла бліжэй да газоўкі.

«А божа ж мой, у цябе ж ножка якая. Уся ўспухла. Нарывае».

«На калючку драцяную наступіў»,— пажаліўся хлопчык.

Жанкі схіліліся над ім: што там у яго.

«Гэта каб цыбульку печаную».

«Цыбульку не трэба пячы, яна сырая смачнейшая».

«Няма, маё дзіцятка. Скора нарасце, вось тады і з'ясі».

«Папарыць ды пракалоць трэба, гной выдавіць, палягчэе яму».

Надзея дастала з печы ваду: чыгун з вадою заўсёды ставілі ў печ пасля таго, як выпальвалі,— на ўсякі выпадак. Пасадзіла хлопчыка на ўслончык, нагу ў ночвы з цёплай вадою апусціла, патрымала, палатнянаю полачкаю выцерла. Старэйшых Наталля завяла ў хлеў, дзе ляжала невядома з якога лета сена.

Надзея зняла ў малога з пляча торбачку.

«Хай вось тут ляжыць. А цяпер дай мне ножку да святла,— яна паставіла газоўку на падлогу, сама на каленях стала перад дзіцем.— Я, бачыш, шпілечку над газовачкай патрымаю, і нічога не пачуеш, як пракалю».

Ён паслухмяна выставіў нагу. Ад цёплай вады апаў боль, і ён пачынаў з даверам адносіцца да жанчыны, але час ад часу пазіраў на торбачку, ці ляжыць яна. Войкнуў, як праколвала нарыў, але

не вырываўся, не плакаў. Яна закручвала ножку кавалачкам палатна і прыгаворвала:

«Во, бачыш які ты трывушчы, пацярпеў, і лягчэй будзе, загоіцца. Ну, ідзі кладзіся спаць, вось там, на маім ложку. Не хочаш, тады от тут на лаве табе пасцялю...»

«Не, я пайду да сваіх,— заўпарціўся малы.— Пайду да хлопцаў».

Ён хуценька перакінуў цераз плячо торбачку — паркалёвую ў чырвоны мак, пашытую ці не з матчынай сукенкі.

«Ну, ідзі сабе, я завяду»,— не стала прэрэчыць яна.

У хаце панаваў сон. Надзея ж не магла заснуць. Настойлівая думка завалодала ёю: не пусціць, угаварыць, пакінуць малога. Неверагодныя, шчаслівыя карціны паўставалі перад ёю: яна нясе яго на руках, як зусім маленькага, люляе яго, ідзе з ім паўз жыта, ён валожку рве, яна выпусціла яго руку... і няма, няма яго, прапаў, воблачка стала над полем. Бяжыць яна, крычыць, заве, у жыта падае, а воблачка стаіць над полем. Угледзелася ў яго: вочкі, як дзве абмытыя слівы, глядзяць на яе пакорліва і ціха, глядзяць, не міргаюць, не смяюцца і не плачуць, вочкі, як дзве шызыя мокрыя слівы...

Пачула — бразнулі дзверы. Прыўзнялася на ложку.

«Гэта я,— азвалася Наталля. Завядзёнка ў іх была такая — азвацца ўночы, ці ўстаеш чаго, ці ў хату заходзіш, каб другіх не непакоець, каб спавясціць, што ўсё ціха.— У хлеў хадзіла, паглядзела. Падалося, што той, большы, курыць — твар у яго жоўты...»

«Божа мой, яны яшчэ дзеці, горкія, бедныя дзеці...» — як прысароміла яе Надзея.

Стамілася яна ад думак сваіх, ад нечаканай буры пачуццяў, цесна ў грудзях стала, слёзы ў горле сталі, не пракаўтнуць, сцялася ўся, аціхла.

«Надзя, Надзея,— уздыхнула Наталля, пачуўшы глухія ўзрыды,— што ты з сабою робіш? Супакойся. Не вернеш тое, не дагоніш. Разгорніў цябе гэты хлапчук. Дасць бог, яшчэ і сваіх дзетак мець меш. Ты ж маладая... Такая маладая...» — нібы здзівілася Наталля. Ад яе слоў яшчэ болей расплакалася Надзея, але скоро лягчэй, свабадней стала ў грудзях.

Не спаў і хлопчык. Дзіця яшчэ, размяк ён, мусіць, ад пашчоты, успомніў маці, і так яму захацелася дадому, хоць бяжы... Плакаў ён, пакуль не змогся і не заснуў.

Пад раніцу Надзея зайшла ў хлеў: паднялася па драбінках, заглянула на вышкі з сенам: спяць хлопчыкі. Супакоеная, пайшла ў хату, учыніла бліны. Паснедаўшы, хлопчыкі вырашылі ісці дадому, хіба толькі ўночы ім прыйшла такая думка. Яны распытвалі дарогу.

«А ты заставайся, няхай ножка загоіцца,— ціха сказала Надзея,— пабудзь у мяне».

«Не»,— крутануў ён галавою і доўга-доўга пазіраў на яе, не разумеючы, мусіць, такой прыхільнасці да яго. І не мог ён даўмець, чаму вочы гэтай жанчыны так падобны на вочы яго маці. Вось так яна глядзела на яго, калі ён падаваўся з хлопчыкамі жабраваць.

Надзея праводзіла іх за вёску: думалася ўсё, угаворыць меншанькага. Але ён маўчаў, гаварылі за яго старэйшыя.

«Цётка, яму не можна заставацца — нам у школу скоро ісці. Мы вучыцца будзем. Горад наш пэўна ўжо аслабанілі».

«У нас таксама будзе школа...»

«Цётачка, у яго маці вельмі хворая, сухоты ў яе. А ён хлеба ёй нясе».

Надзея зірнула на худую торбачку, на вочы, як дзве слівы, заплакала.

Яна выняла з-за пазухі полудзень — загорнутыя ў чыстую анучку скручаныя бліны, яшчэ цёплыя, ды пер'е цыбулі — і паклала яму ў торбачку. Гэта адно ён і ўзяў. А яна хацела аддаць яму так многа...

Дзеці пайшлі. І ён, маленькі, кульгаў, стараўся не адставаць. Яна глядзела ўслед. А ёй бы дагнаць, вярнуць яго, не пусціць, сказаць, што маці яго, мусіць, памерла (ой няможна так гаварыць дзіцяці!), а яна стаіць як слуп. Вось памкнулася, пазвала, пабегла. Спыніліся хлопчыкі.

«Не забудзься, дзіцятка,— сказала яна малому,— Надзея мяне завуць. А вёска наша Паддубнае. Папытаеш, дзе тут Надзея жыве,— задыхаючыся, душачыся слязьмі, гаварыла яна.— Не забудзься ж, вярніся, як што!»

І бяссоннымі начамаі або за работаю на адзіноце думала яна пра дзяцей сваіх. А было іх трое, двое маленькіх зусім, а ў трэцяга вочы, як дзве шызыя мокрыя слівы. Думалася, ёй, трэці жывы — можа, і вернецца...

Аднойчы прыйшла з Марыва, вёскі што за шашою, сваячка Алены. Стала расказваць, што трое дзетак нядаўна ішло з Паддубнага, дык там, дзе расступаюцца бярозы, ля шашы патрапілі на міну. Ведама, дзеці, не ішлі пасярэдзіне дарогі, дзе падводы ды людзі прайшлі, а пабраліся сцэжкаю. «Можа, паддубенскія чые? — пытала жанчына.— Меншанькі, кажуць, ззаду ішоў, той толькі ацалеў. Машына ішла ваенная, падабрала».

У Надзеі зайшлося сэрца, здаецца, сыходзіла яно крывёю. «Гэта яны!» Выбраўшы час, пайшла ў раён. Думала, можа, у бальніцы дзе малога па-

кінулі, але не, там яго не было. І ніхто ёй нічога сказаць не мог. І доўга-доўга яшчэ бачыла ў сне вочы, як вільготныя слівы...

...Надзея ўстала, зноў узяла зялёны гузік.

— Маці, ты што ходзіш? — скрозь сон папытаў Пятро.

— Таблетку вып'ю.

— Ты ж толькі піла. Глядзі, табе многа нельга. Паляжы крыху, заснеш.

— Так не заснеш, — уздыхнула яна.

— Табе трэба спаць. Заўтра ж пачнём жаць Адамаў клін. Ты не забыла?

— Заўтра? Але, гэта заўтра...

Частка трэцяя

«Горда стаіш ты, старая дзічка, раскінула шырока голле, натапырыла дзесяткі вострых іголак на кожнай галінцы і ўсё шапочаш калянай лістотай. Аб чым ты гамоніш уночы і ўдзень? То неспакойна, то задумліва-ціха? Ты шмат што ведаеш. А ці памятаеш, як прынеслі цябе з лесу, крывенькую ды тоненькую, бо цягнулася ты да святла, да сонца ў натоўпе разнамаснага падлеску? І ўжо тады выпусціла жалыцы — хацелася жыць, цвісці, берагчы плады, дык трэба было змагацца, быць напaгaтoвe! Ён, ходзячы па лесе, даўно заўважыў цябе. Спыняўся, шкадаваў, як сіротку.

Ён пасадзіў цябе ля сваёй хаты ў куточку саду, дзікую, натапыраную, колкую. Потым была зіма, небывалыя пяклі маразы, ад холаду птушкі падалі на ляту, карані дрэў балюча сціснула глеба, рэчка да дна вымерзла, нібы ночвы з вадою. У тую зіму ішла вайна: абодва сыны яго пайшлі на фронт. Пайшлі, як у ваду канулі. Уздыхнула зямля вясною, адтала. Трава ў гору пайшла, лясы зашумелі, а сад — красуні грушы, пястухі яблыні — нібы заснуў і нічога таго не бачыў. Не пілі дрэвы бруйлі-

выя сокі зямлі, не рваліся к сонцу, не апраналі вясельны вэлюм. Так і стаялі, неапанутыя, а ты зацвіла, не густа, затое святочна і чыста.

Ён пастаяў, палюбавайся табою, уздыхнуў, агледзеўшы сонны сад свой, падзівіўся тваёй трываласці, пахваліў і палюбіў цябе яшчэ болей, такую, якая ты была — калючая, крывенькая. Потым ссек — гэта было як пахаванне — мёртвыя дрэвы, выкарчавай пняькі, каб пасадзіць новы, дужы сад. Ужо напытваў прышчэпкі. Але паставіў сабе ўмову: пасадзіць толькі тады, калі вернуцца або адгукнуцца сыны. Хоць адзін. Але яны майчалі, і стары ўсё марудзіў з садам. А ты расла, дужэла, вясною ўбіралася ў цвет, з кожным разам усё смялей, усё багацей і пышней.

Груша, ты груша, чаму ты не пала ніц, не ўва-ткнула свае іголкі ў тых, хто прывёў яго сюды, да цябе, босага, на снезе, без шапкі, у сподняй кашулі — сівога, старога чалавека?»

«Я дрэва, толькі дрэва, няхай моцнае і трыву-шчае, але я толькі дрэва. Я магла прыняць у сябе тыя кулі, што прызначаліся яму, але толькі дзве пацэлілі ў мяне. Зірні, там у маёй дзеравіне іх сляды, упоравень з яго грудзьмі?»

«Гавораць, ты зацвіла ў тую вясну ружовай квеценню, а кожную восень наліваеш чырванню сваё калянае лісце?»

«Можна, і так. Гарачая кроў яго апаліла мае карані. Ніхто, ніхто не ведае, якое ў яго было сэрца! Як любіў ён гэты лес і гэтае поле, як адданы быў зямлі сваёй! Я як помнік стаю, а восенню высока падымаю чырвоны сцяг яго любові і веры».

«І ты, валун, майчыш... Стары ты, сівым мохам пабраўся і, мусіць, таксама мог бы многае раска-заць. Але ты камень, ты майчыш, прыпайшы да зямлі, і слухаеш-прыслухоўваешся».

«Там, над грудзьмі маімі, сховішча смерці. Ніхто не ведае пра тое. І нельга мне кратацца з месца».

Устаў Пятро рана, шумна пырскаючы ледзяной калодзежнай вадою, памыўся. Потым сеў снедаць. Наліў са збанка халоднага малака, узяў лусту чэрствага хлеба.

Маці таксама ўстала рана. Яна запаліла газавую пліту: успыхнуў блакітна-ружовы палахлівы вяночак. Прапанавала прыгатаваць яечню. Але Пятро запырэчыў. Яна ўзялася за вядро — ісці па ваду.

— Зараз прынясу,— спрабаваў спыніць яе Пятро, але яна не звярнула ўвагі на яго словы. Ці ж чакаць ёй, калі сама можа.

— Снедай. Напрацуешся яшчэ за дзень,— нібы пашкадавала яго і пайшла з хаты.

Вярнулася пасуравелая, глянула на яго так, нібы вывучала, аглядала збоку. Потым цвёрда сказала, як даўно вырашанае:

— Вось што! У суботу папросім Дзяніса,— яна зноў зірнула на яго дапытліва,— і пойдзем у сваты.

Пятро папярхнуўся знячэўку малаком.

— Даволі. А то ходзіш, то адну правядзеш, то другую. Ужо да калодзежа не выйсі.

Пятро зморшчыўся, быццам засаромеўся.

— Значыць, ты ад мяне хочаш пазбавіцца? — сказаў жартаўліва. — Мяне ж у армію забяруць,— пастрашыў ён, усё яшчэ не надаючы сур'ёзнасці гаворцы.

Але маці не здавалася:

— Пойдзеш, я з нявесткаю буду жыць. А з цябе там хоць чалавека зробіць.

Пятро выцер даланей рот.

— Каго браць будзем? — папытаў па-дзелавому, але неяк несамавіта.

— Табе лепей знаць! — сказала маці.— Табе жыць!

— Не, табе! — запярэчыў ён.— Я — у армію, а жыць — табе!

— Прыйдзеш, нідзе не дзенешся...

Памаўчалі абое.

— Дык каго браць? — настойваў Пятро. Яму было цікава, каго назаве маці.

— Вось учора Маньку праводзіў. Яе і бяры. Чым не дзеўка!

— Па-першае, правесці яе яна сама папрасіла. Бо не хацела, каб Мікола, п'яны, цягнуўся. А па-другое, яна, малою, квасоліну сунула ў нос. Можа, і цяпер ад таго гамзае...

— Ну тады Зосю! — цвёрда сказала маці.

— Дык яна ж роўба. Помніш, як што, дык раве і раве на ўсё сяло. Няўжо ты хочаш, каб роўбы пайшлі! — робячы сур'ёзны выгляд, даводзіў ён.

— Дык Зіну. Ты і яе праводзіў!

— Не праводзіў я Зіну. Гэта — паклёп.

— Як жа, я ж сама бачыла...

— А-а... Гэта ж яна мяне праводзіла. Кажа, Пятро, дай я цябе правяду дадому, а то ты зноў за кім-небудзь пойдзеш. А заўтра — гаварыцьмуць. Ты ж бачыла, я дадому пайшоў, а яна далей — да сваёй хаты.

— От блазнота! — адышла сэрцам маці.— Дык каго ж табе трэба?

І пашкадавала, пабачыўшы, што ён зажурыўся.

Усіх гэтых дзяўчат Пятро ведаў змалку, разам раслі, гулялі ў курмашку і вярхі. Не, ён не сур'ёзна ганіў іх. Дзяўчаты былі неблагія. Але ні адна з іх не азорвалася пакуль што сонцам, як тады На-

таша на ганку. Бывае, ідзеш узлескам, асабліва раніцою ці надвячоркам, і раптам — сонца ліне святло на бярозку або хмурную алешыну. І затрапеча яна ад радасці, ад усведамлення асабістага хараства. А ты стаіш і дзівішся. А колькі разоў праходзіў міма і не заўважаў. Так і ўрос бы побач і стаяў зачараваны, толькі каб на ўсё жыццё.

Маці адкінула робленую строгасць. Села за стол перад ім, зазірнула ў вочы.

— Ішла ўчора — старшыня мяне сустрэў. Хваліў цябе, кажа, работнік харошы, чэсны. Рукі мне паціснуў. Кажа: у праўленне ўвядзём яго.

Пятро ўбачыў, як крышку заружовеліся яе шчокі, як заганарылася яна. І самому стала радасна.

— Але вось пазіраю на цябе, бывае: многа дурысся. А пара табе быць сур'ёзным. Твае аднагодкі ўжо армію адслужылі... — сумнавата сказала яна.

— Хіба ж я вінаваты?

— Не, ты невінаваты, вінна я, што старасць мая ды нямогласць цябе трымае. Слабая я, сыноч, — губы яе скрывіліся, — а хочацца яшчэ і дзета тваіх пагадаваць.

Маці выцерла ражком хусткі вочы.

— Значыцца, ты хочаш збыць мяне ў армію, а сама жыць з нявесткаю, — паспрабаваў зноў надаць гаворцы крышку гумару Пятро.

— Не бойся, — сказала яна, — я глядзець яе буду, дагаджаць, шанаваць, абы табе добрая была. Пятро задумаўся.

— Трэба ўжо табе да якога берага прыбівацца.

Ён і сам думаў пра гэта: пара! А то живе, нібы чагосьці чакае. Чаго? Трэба пускаць карані ў сваю зямлю. Самотна стала ад думкі пра Наташу, але ён адагнаў яе — Наташа яму чужая.

Кнот загадаў, калі зараз Пятро спыніцца, значыць... Але што значыць? Ён нечакана для сябе адкрыў нейкую заканамернасць: як бы Надзеевіч ні гнаў машыну, але, калі на вуліцы, ля канторы ці дзе на палявой дарозе з'яўлялася новая агра-номка, машына абавязкова спынялася. І зараз хітравата чакаў пацвярджэння сваім здагад-кам.

Пятро націснуў на тормаз. І толькі тады, калі аграномка прайшла і пылавое воблака не магло за-чапіць яе нават краем, даў газ.

Пятро і сам не разумеў, што з ім. Гэта было не-звычайна і нечакана.

Радасць цеплілася ў яго грудзях. Яна ціхенька, не відная чужому воку, прарастала цьмянай на-дзеяй блізкага шчасця. У той вечар яму здавалася, што яно само прыйшло, а ён (такі дурань!) выпус-ціў яго з рук. Памятае, як потым упоцёмку хадзіў па вёсцы, употай зазіраў у кожнае асветленае акно, нібы хацеў угадаць, дзе яна зараз, за якой фіран-кай. А папытаць у каго? Нельга! Як скажаш: ці не ведаеце, дзе дзяўчына, якую я ўдзень прывёз? На-ват, зваць як, не папытаў. Але сяло не горад, неўза-баве не тут, дык там яна адгукнецца. Адно крышку трэба пачакаць. Непакоіла толькі — каб спадаба-лася ёй тут, каб засталася. І прыкрасць брала ад асабістай нерастаропнасці. «От дурань, трэба было адразу да сябе везці або паблізу куды, хоць да цёткі Волі. Ведаеш жа, што жыць ёй недзе трэба. Як жа так схібіў!» Яна нібы чары якія навяла, на-ват рот не мог адкрыць.

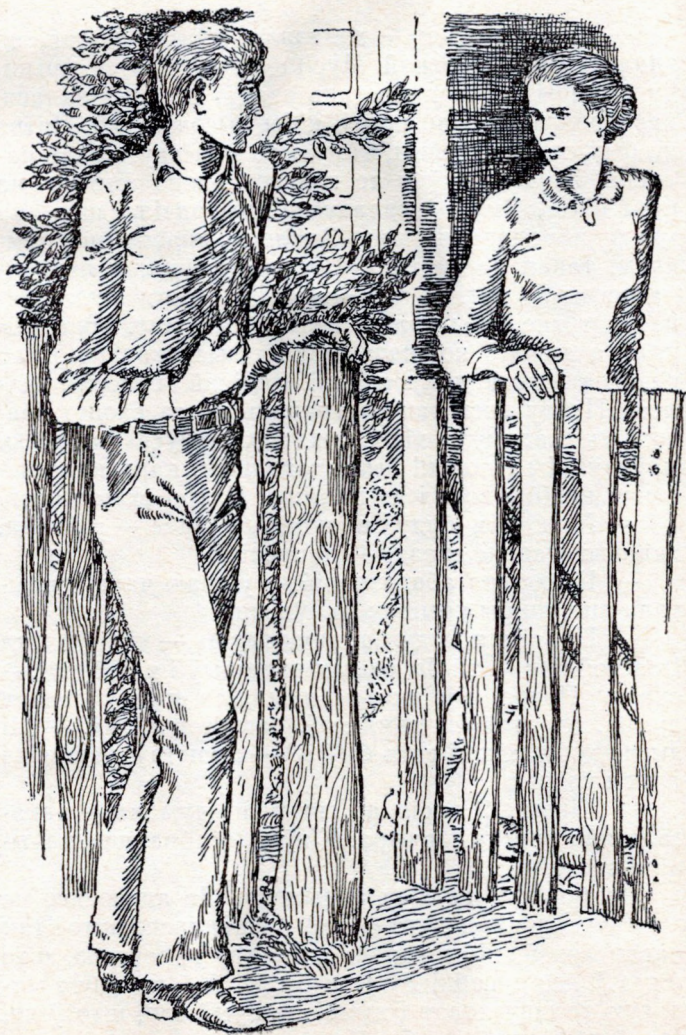
Адно, што суцяшала, радавала і грэла яго, спа-дзяванне на сустрэчу. Уяўляў нават, якую яна бу-дзе, іх сустрэча. Няўжо ж яна не пазнае яго? А па-знае, то няўжо ж не абрадуецца? Радасць поўніла яго грудзі. Хораша думалася пра жыццё, пра сваю

прыціхлую вёску, якая павінна (быць таго не можа!) падарыць яму шчасце.

Чакаў, як радасці, світання, каб зноў імчаць на машыне, вазіць збожжа і спадзявацца, што сустрэне яе. Вірлівая, неспакойная сіла напаўняла яго, хацелася працаваць да поту, да стомы. Яму мала было ссыпаць зерне на ток, ён хапаўся яшчэ за шуфель і кідаў, кідаў, пералапачваў збожжа на таку як апантаны. Як апантаны гнаў машыну, Кнот толькі пазіраў на яго. Пятро ў апошнія дні нават мала размаўляў з ім. Быў стрыманы і ўрачысты. Замест пяці рэйсаў ганяў па восем. Акрамя таго, хапаўся за любую работу. А часам упадзе на прахалодную гурбу зерня або салому і ляжыць заплюснуўшыся, рукі раскіне, а на губах усмешка, добрая, даверлівая.

Не, гэта не зданькі! Пятро заўважыў наперадзе знаёмую постаць. Прыцемак ахінаў яе, але не мог скрыць ад вачэй, і здавалася, то плыве белая аблачына, якая нечакана з'явілася і вось-вось знікне. І Пятро, захвалываўшыся, паскорыў крок. Але, дагнаўшы, ісці з ёю поруч не адважваўся, замінала незнаёмае радасна-шчымлівае хвалеванне. Не хацелася парушаць гэты дзівосны настрой сэрца, яшчэ крышку наталіцца, нарадавацца ім, нацешыцца, бо такое было з ім упершыню. Дзіўным здаваўся сам сабе, нібы зачараваным. І вядзе яго за сабою, як у старых байках, ныйначай русалка. Вось так маўкліва, толькі аднымі знакамі давядзе яго да віру рачнога. А вось і сапраўды рэчка. І хоць няма ў ёй віроў, вузенькая яна і чыстая, толькі між былых балацявін ды лугоў дно грузкае і каламутнае: усю яе ён яшчэ малы перамераў. Але пакуль русалка не знікла, трэба з ёю загаварыць.

— Добры вечар,— сказаў ён, параўняўшыся, ціха, каб не напужаць.

— Добры вечар,— адказала яна з нейкай, як здалося яму, палёгкай. Мусіць, nelaкоіла яе, крышку страшыла гэтая постаць ззаду, што, здавалася, назнарок прыцішае крокі, нібы высочвае яе. Пятро не быў саманадзейны, таму тую палёжку, нават радасць, якую пачуў у яе голасе, аднёс іменна на гэты кошт. Яму і ў галаву не прыходзіла, што яна магла абрадавацца яму. Здалося, яна баіцца цемнаты, такая далікатная і безабаронная, а пачнецца восень, і тут, на гэтай вуліцы, часта электрычнасць тухне, абы толькі вечер, дык хоць вока выкалі, а яшчэ з кожнага двара выскакваюць, каб разagnaць сваю нуду, сабакі. Вялікай асалодай здалося Пятру вось так сустрэкаць яе са сходу, праводзіць дадому з кіно, аж захлынуўся радасцю, маўчаў. Ды і колькі было таго часу: кароткая вясковая вуліца, вось і яе весніцы. Пятро схамянуўся.

— Можна я буду праводзіць вас? — сцішана, хвалюючыся, не сказаў — папрасіў.

— Што, гэта абавязкова? — у сваю чаргу запытала яна, як бы крышку здзіўлена.

— Не, але я буду вас праводзіць,— ужо ўпарта і настойліва — як бы ён так парашыў і так будзе — сказаў Пятро, але потым прыйшла яму ў галаву думка, ад якой ён памякчэў, нешта зразумеў.— Ці вы не хочаце, каб гэта быў я? — папытаў, усё яшчэ тоячы надзею.

— Кіньце. Я зусім аб гэтым не думала,— адказала яна проста і шчыра. Кінула «дабранач», зачыніла весніцы.

Пятро ішоў дадому акрылены. Яе адказ яго не засмуціў, а наадварот — яму здавалася, што так нават лепей, нібы зарань атрымаў гарантыю, што няма ў яго супернікаў і не будзе. А ў гарачую маладую галаву нават і думкі не прыйшло, што ў яе, такой прыгожай і вабнай, нехта ёсць.

І ноч, кароткая летняя ноч, нібы яшчэ болей у той раз скарацілася ў мройных, салодкіх снах. Толькі раніцою, мыючыся халоднаю калодзежнаю вадю, ён нібы астудзіў галаву. Тое, што ўчора бачылася ў мройлівым тумане, сёння ўстала перад ім рэальна, ва ўсёй сваёй жыццёвай мудрасці. «Значыць, у яе нехта ёсць! І што ёй нейкі там Надзевіч!» Гэта адкрыццё холадам сціснула сэрца.

Але жыць іначай ён ужо не мог. Не, яму нічога не трэба было, толькі адно — раніцою спадзявацца, што ўбачыць яе, хоць здаля. Радасць, неверагодная, шалёная радасць, ахоплівала яго ад гэтай думкі, ён быў шчаслівы, што яна, такая загадкавая, не падобная на іншых, ёсць на свеце, жыве ў іх вёсцы. І самому хацелася быць лепей, чысцей, дабрэй. Ніякіх, праўда, грахоў за сабою ён не адчуваў: кожны скажа тут пра яго добрае слова. Усім ён памочнік. Але Домна? Ён успомніў, як спавядала яго за пеўня, ажно сцэпануўся. «Што, як зноў ускінецца? Ды пры ёй... Трэба-такі здабыць пеўня!»

Успомнілася, што недзе бачыў бабулю з пеўнем. Так, гэта было на базары. Восенню, калі вазіў Косцю купляць парасят. Бабуля чамусьці запомнілася яму. Можна, здзівіў тады гонар і пагарда, які быў ва ўсім — у постаці, у твары бабулі, — быццам трымала яна не старога пеўня, а жар-птушку, і сама была не простая вясковая старая — а каралева.

Яна стаяла ў чорных гумавых боціках на лапіку, дзе было сушэй. Цёплая цёмная хустка завязана вакол шыі, а лоб прыкрывала светлая паркалёвая, павязаная падыспад. Карычневая махры хусткі ляжалі карункамі на плюшавай чорнай жакетцы, даволі выцвілай. Твар яе — як пабаранаванае поле, увесь у зморшчынках, а на ім жывыя, вострыя, цяплівыя вочы. Трымалася яна незалежна і

нават як бы пагардліва, хоць ні адна душа не цікавілася ні ёю, ні яе таварам. На руках, як дзіця, быў певень — залацісты, ярэстагруды, каўнер — пераліўныя брыжы. Стары, з шызаватым грэбнем, але надзьмуты і горды. Парэпаня, вузлаватыя з гразкімі кіпцюрамі лапы пеўня, нібы адзеравяненыя, знерухомелі на бабчынай плюшаўцы. У яго пер'і, як у футры, цёпла і ўтульна, мусіць, было рукам старой, хораша і спакойна было і яму ад яе рук. Певень не рваўся, не сакатаў, толькі паварочваў зрэдку галаву, і віслы грэбень яго злёгку ўздрыгваў, вочы часам насцярожваліся. Бабуля ж стаяла нерухома, як намаляваная тымі няхітрымі фарбамі, якія дала ўсяму хмурная, золкая раніца позняй восені. Ніхто не цікавіўся старой і яе пеўнем, і на твары бабулі, і ва ўсім абліччы пеўня была затоеная пагарда да гэтых людзей: нічога не разумеюць у жыцці, у гаспадарцы, бесклапотныя гультай.

...Цяпер жа кожную нядзелю праязджаючы каля базарчыка, Пятро спыняў машыну, збягаў з шашы да брамы, шукаў бабулю з пеўнем. Але яе не было. І не ведаў, як разлічыцца з Домнаю. Парэзаць ёй дровы, падвезці сена? Але ў яе ёсць мужык, спраўны гаспадар, трактарыст.

А гэта — нават вачам не паверыў: на тым жа месцы, на самым відавоку — яна, толькі інакш апранутая, не было той цёплай ваўнянай хусткі, а чорная квятастая тарановачка. А можа, то не яна, другая бабуля стаяла, прыціскаючы да грудзей пеўня. Пятро заспяшаўся, каб не перахапілі тавар, хаця базарчык быў па-ранейшаму зацішны, каб не сказаць, пусты. Парыўна ён падышоў да бабулі, певень затрывожыўся, закалаціўся, закохкаў, здаецца, яшчэ вышэй падняў гордую галаву. Бабуля вывучальна пазірала на хлопца,

— Я забіраю пеўня,— сказаў Пятро і працягнуў рукі.

Певень неспадзеўна рвануўся, хацеў распусціць крылы, але яны былі звязаныя. Ён, абураны, ускрыкнуў хрыплым надарваным голасам.

Бабуля акінула Пятра пільным позіркам пранізлівых, жывых вачэй.

— Як гэта забіраю? — ці то не паверыла, ці то спужалася яна.

— Таргавацца мне некалі. Колькі? — Пятро вымаў з кішэні пяцёрку, шукаў яшчэ грошы.

— Пачакай, не спяшайся,— супакоіла яго бабуля.— Навошта табе певень? Певень стары. Суп з яго не зварыш,— нібы адгаворвала яна. Не спяшалася аддаваць яму пеўня.

— А ён у мяне курэй будзе вартаваць!

— Адкуль жа сам будзеш? — прыжмурыла правае вока бабуля, ледзь павярнуўшы галаву.

— З Паддубнага я,— адказаў Пятро.

— Чый жа ты там будзеш? — дапытвалася бабуля, відаць, знаўца мясцовага людю.

— Надзеін я, Вярбіцкай.

Бабуля злёгка прыкрыла вочы, памаўчала, мусіць, пашукала нешта ў памяці.

— Падлужнага дачка, якога расстралялі ў вайну. Дзеткі ў яе, беднай, згарэлі,— падціснула губы.— Дак ты яе сын? Замуж яна выходзіла хіба? — дапытвалася бабуля.

Гэта ўжо было залішне. Пятро хацеў плюнуць на пеўня, чорт з ім. Нават пяцёрку сунуў назад у кішэню і адварнуўся. Але бабуля раптам зразумела, што можа згубіць купца.

— Не спяшайся,— сказала яна.— Паглядзі малойца, патрымай. Жылісты. Добры певень тлусты не бывае. У Надзеі хіба пеўня няма? — зноў узялася за сваё бабуля.

— Ёсць! У мяне — няма, — ледзь хаваючы раздражненне, нецярпліва кінуў Пятро.

— Ты што ж, домам сваім жывеш? — выпытвала яна, заглядаючы ў вочы. Пятру здалася, што не будзе канца гэтаму допыту.

— Ага, — хуценька сказаў ён, прыхаваўшы вочы.

— І кароўку маеш? І свінак? — з любасцю ўжо, нібы зайздросцячы, пыталася бабуля.

— Маю, — сказаў Пятро. І ўсміхнуўся: «Н-ну, на-зольная старая». Тут ужо ён не хлусіў; хіба ў яго каровы, свіней няма? Ёсць! — Як жа без гэтага? — дадаў яшчэ.

— Праўда, той не гаспадар, у каго вецер у павеці гуляе, — пагадзілася бабуля. — А ў каго дабро вядзецца, у таго і певень нясецца! На! Забірай! Певень спраўны! Ад яго куры вельмо нясуцца.

Пятро ўсміхнуўся. Узяў у руку пеўня. «Нішто сабе, важкі, а здаецца, кашчавы». Палез у кішэню за грашыма.

— Што ты, маё дзіцятка, хіба я яго прадавала. От у добрыя рукі хацела аддаць. Не, не, я грошай не вазьму! — запырэчыла бабуля і адступілася.

— Ну, то дзякую!

Ён паціснуў сухую, цвёрдую, як драўляную, бабуліну руку. І пабег да машыны. У браме азірнуўся. Бабуля стаяла на тым жа месцы. «Калі яна маці ведае, то, мусіць, і жыве недзе недалёка?» — мільганула ў галаве. Ён вярнуўся:

— Мо па дарозе? Дык я падвязу вас дадому? — прапанаваў бабулі.

— З Лыкава я. Ахрэмчыха. Мо ведаеш?.. — ласкава прыжмурыла вочы яна.

— Дык мне якраз міма!

Бабуля трушком пайшла побач з ім. Пятро ў прыўзнятай руцэ, як букет кветак, трымаў за галёнкі пеўня.

Кнот аж свіснуў, убачыўшы яго. А калі зразу-меў, што да машыны ідзе і бабуля, безагаворачна капітуляваў і палез у кузаў.

Бабуля сядзела ў машыне, пагладжвала льсняную карункавую шыю пеўня, які сцішыўся ў яе на пеляне.

— Пеўнік ён харошы,— гаварыла яна.— Курэй добра водзіць. Не шкоднік. Дзёрзкі быў вельмо. Як на вуліцу, дак з якім-небудзь і зачне бойку. А цяпер пастарэў. Ён, як сабака, і ў двор чужога не пусціць. А катоў, мой божухна, дак зненавідзеў, забівае. Нашто куранят крадуць. Я б такога пеўніка і сама трымала,— уздыхнула яна. І сціхла.

— Чаго ж на базар вынеслі? — пацікавіўся Пятро.

— Дак як жа, галубок, яго пакінуць? Увосень на базар вынесла. Ніхто і не папытаў. Людзі цяперака да гаспадаркі абыякавыя. Каторыя лепш канцэрвы будуць у магазіне купляць, а каб курак, не гавару ўжо гусей ды качак, трымаць не хочуць. А певень? Нашто той певень? Ён жа яек не нясе. Не хочуць гаспадаркай займацца,— з бодем сказала бабуля.— А мяне, гэта, дачка забірае. Ужо быту не дае, да і ў самое ўжо здароўя няма. Хварэю часта. Мінулую восень толькі з-за яго і не паехала. Колькі прасіла каго-небудзь узяць яго! Ні блізка! У кожнага, ведаеце, свой. А ў каго няма, таму ён і не трэба. Курак дак я раздам. Курак пабяруць! А яго, баялася, што не возьмуць. Прападзе, бедны. А гаспадаркі ў мяне ўжо няма. І кароўку збыла...— засумавала яна, уздыхнула.— От, ужо шкада было! Колькі выплакала потым па ёй. Кароўка — другая маці. Карова на дварэ — дак і харч на сталае. Хіба не праўду кажу? — заглянула бабуля яму ў твар.

— І ён кіўнуў: канешне, так.

— Хорошая ў мяне гаспадарка была, як гаспадар быў жывы. І кароў па дзве трымала апошнія гады, і свіней, і авечак, і гусей. А цяпер нічога няма. Па хлявах вецер ходзіць. І хату на зіму зачыню. Хата не каўбаса — кошкі не з'ядуць.

Яна гаротна падціснула губы. Задумалася. Потым схямянулася, стала жвава цікаваць праз шкло кабіны.

— Хаця б жа мне не праехаць,— занепакоілася.

А на развітанне сказала:

— Няхай табе дасць бог удачу ў гаспадарцы! Хай у хаце плодзіць і на ніве родзіць!

Яшчэ крышку пастаяла ля дарогі і пайшла ў вуліцу свае вёскі.

...Пятро разрэзаў пеўню пугі. Той заварушыў крыламі, мусіць, ямчэй акрываўся імі, прайшоў насцярожана, цокаючы кіпцюрамі здранцвелых лап па падлозе.

— А халера на яго, прыгожы! — сказала задаволена Домна.

— Мамачка, харашэйшы за нашага! — усклікнуў Домнін хлапчук.

— Мамачка, пакінь яго.

— Не! — рашуча сказала яна. — Ты пэўна хлусіш, што купіў. Мо дзе ўлавіў?

— От не ведаў, даведку ці чэк у бабулі ўзяў бы,— засмяўся Пятро.

— І колькі ён каштуе.

— Пяць.

Пятро ўжо баяўся казаць, што певень дарэмны: жанчына звяла б яго допытамі і недаверам.

Домна паставіла вочы.

— Забірай свайго пеўня! — рашуча і гнеўна сказала яна.

— Дзе я яго дзену? У нас жа свой ёсць!

— Мне малой бяды. Забірай на мяса!

— Ды хто ж такога рэжа... Прыгожага...

Певень разварушыўся, але ўсё яшчэ атрэпваўся, пакручваў галавою, укладаў пёрцы на каўняры, даставаў дзюбаю да хваста і там наводзіў фасон. Раз-пораз ён ускідваў галаву, выдаваў насцярожаныя гукі, паварочваўся, лупаціў то адно, то другое вока на людзей, нібы разумеў, што гаворка ідзе пра яго. Незадаволеная, адным горлам, у якім нібы звонка булькала вада, падаваў голас.

Домна пазірала на Пятра.

— Ну, глядзі, хлопец, як хто прызнае пеўня, то мала табе не будзе! Папомніш мяне! А ты, ліха тваёй галаве, ідзі да курэй. Ды глядзі, каб панаравіўся ім, а то задзяўбуць.

Яна ўзяла пеўня пад паху і панесла ў двор.

Ужо зранку стаяла духата. Марыва, як мутнае шкло, засцілала далячынь. У траве, у колкім жніўніку шалёна стракаталі конікі. Яны пырскалі з-пад ног зеленаватымі кроплямі. П'яніў водар траў. Так бы і ўпаў тут, на гэтым полі, тварам да аблокаў і думаў толькі аб адным — як ідзе яна палявою сцежкаю яму насустрач. І ўсе гукі заціхлі, усё жывое затаілася, прыслухоўвалася: што ён скажа ёй, а яна яму. Пятро раскінуў рукі і ўпаў у колкую капую саломы, нібы закружылася ад недасягальнай мары галава.

І зноў пачуў дружны хор конікаў, секлі яны, аж захлыналіся, салому пад вухам. Толькі зрэдку які-небудзь выпінаўся з суладнага хору, але хапала яго не надоўга, скоро голас яго аціхаў, ападаў, тады другі падхопліваў, аж рабілася шлокатна ў вушах ад яго цокату.

Пятро павярнуўся, пашукаў вачыма гэтае шэ-

ра-зьялёнае стварэнне. Побач ляжаў, заплюшчыўшыся, Кнот. Яны чакалі, пакуль перагоняць на другі палетак камбайны.

— Чуеш, як малоцяць? — сказаў Пятро.

— Ага,— адказаў Кнот.— Мусіць, на дождж. Вунь як паліць. І што яны прыдумалі камбайны на тарфянішча пераганяць?

— Даждзы пойдучь — тады не ўлезеш,— растлумачыў Пятро.— Мінулы год там косамі жыта бралі.

А конікі аж захліпаліся. Хлопцы маўчалі, нібы слухалі іх галасы.

— Бач ты, як ён стракоча? — папытаў Пятро ў Кната. У яго маўчанні ўлавіў цікавасць, ажывіўся.

— Уяўляеш, сядзіць гэтае зьялёнае стварэнне на травіне, як ты на веласіпедзе, і заднімі круціць і круціць педалі, чыркае сябе па баках... Спявае.

— Гы-гы-гы! — зарагатаў Кнот.— Спявае? А можа, чухаецца: бакі засвярбелі, па жніўніку гойсаючы.

Пятро прыўзняўся на локці. Зірнуў на яго і сказаў коратка:

— Эх, ты...

Устаў і пайшоў да машыны. Кнот заварушыўся ў саломе. Ой, як не хацелася ўставаць. «Чорт з ім, хай едзе без мяне!»

— Надзеевіч, я падлетак. У мяне рабочы дзень да паўдня.

— Падлетак!.. Гультай ты. Заўтра пойдзеш на ток працаваць.

Ён сеў у машыну і даў газу. Машына пайшла, мнучы жніўнік. Але спяшацца не было куды, камбайны толькі што пайшлі, а ім яшчэ трэба запоўніць бункеры. І тут ён убачыў, што паўз жыта ідзе яна, мусіць, таксама на тарфянішча, куды адправі-

ліся камбайны. Сэрца яго страпанулася і замерла, нібы ён нырнуў у халодную ваду. Ён пасадзіць яе ў кабінку, і, як тады, яны будуць ехаць, і, магчыма, яна ўсміхнецца яму. Эх, не бачыць маці гэты цуд, як ідзе яна паўз жыта, такая прыгожая!

Пятро спрытна развярнуў машыну: да яго хаты зусім блізка — метраў сто, не болей.

Маці выйшла на сігнал хутка: яна была ў градах, відаць, палола.

— Хутчэй садзіся ў машыну! — загадаў ён. — Нешта пакажу.

Надзея яшчэ пастаяла, паглядзела на яго крышачку з дакорам, як на дзівака, на рукі свае, што трэба было памыць, калі куды выпраўляцца.

— Недалёка, — супакоіў ён.

І машына зноў выскачыла за вёску, пайшла ў абход поля лясною дарогаю: не можа быць, каб ён не выскачыў ёй насустрач. Маці пазірала па баках, трымаючыся за металічную скабу ля ветравага шкла.

— Дак што ж ты хочаш паказаць?

— Зараз, — прашаптаў ён.

Машына вылецела на палявую дарогу, пацягнула за сабою шлейф пылу. За паваротам, дзе канчаўся клін лесу, Пятро спыніўся.

— Глядзі!

А сам паклаў падбародак на абаранак руля. Надзея прыглядалася да дзяўчыны, якая ішла насустрач: у меру высокая, нейкая далікатная, тонкі стан перахоплівае паясок клёшняй сукенкі, што хораша аблягае постаць, у руцэ касынка.

Надзея выйшла з кабінкі, павіталася і сказала:

— Жыта якое ўрадзіла! Аж хораша пазіраць.

Дзяўчына крышку сумелася ад нечаканасці і ветліва адказала:

— Ага, жыта ўдалае...

І ўсміхнулася.

Надзея спынілася, памахала сыну, каб ехаў, і пайшла па цёплай сонечнай дарозе праз жыта. І ні душы не было тут — толькі жыта і яна. Хваля наплывала на хвалю, і яно, як акіян бурлівы і ўладарны, падхапіла яе (божа мой, ажно закружылася галава!), і ўжо не было адчування часу, сябе і людзей. Надзея, нібы ўзнятая на невідочных крылах, паднялася высока над зямлёю і з тае вышыні, нібы птушка з неба, бачыла сябе маладую і яго, Пятра Вярбіцкага, мужа свайго. Не, ён яшчэ не быў ёй мужам. Ён толькі гразіўся, што кончыцца жніво — прыедзе ў сваты. А яна смяялася, хапала як найбольш у жменю сцяблін, рэзала іх сярпом, спрытна, увішна. Прыспешвала канец жніва, чакала і баялася заручын.

...Уздоўж вуліцы ціха і паважна, бо ў плеченым палукашку навалена аж шэсць мяхоў жыта, парыпваючы, пасоўваўся воз. Вярбіцкі ішоў следам разам з двума сябрамі — маладымі энтэзаўцамі. Вазам жа правіў кульгавы дзядзька Апанас. На гэты выпадак ён быў прыадзеты, галіфэ тапырылася, боты наваксаваны, хоць відаць таго не было, бо дарога пыльная, але па вострым паху, які біў у нос, можна было здагадацца, што Апанас управіў цэлую бляшанку ваксы. Ды дзіва што! Не раз ён хадзіў за свата і ўсе правілы сватаўства, якія тут былі адвеку, ведаў і выконваў бліскуча. А яны былі складаныя, і трэба быць не толькі майстрам, але і артыстам. У жыцці чалавека тры дні адзначаюцца — гаварылі ў народзе, — як народзіцца, як жэніцца і як памрэ. Яно і зразумела, як пахаваюць — такая і слава пра чалавека застанеца.

А вось вяселле... У палешукоў яно, нібы тэатральнае прадстаўленне. Трэба быць спрактыкаваным, каб лішняга не сказаць і патрэбнага слова не

выкінуць, бо і жыццё так пойдзе. Які сват — такое і вяселле, якое вяселле — такое і жыццё.

Дзядзька Апанас не спяшаўся. Нават хацеў за-
паволіць, адцягнуць пачатак сватання. Хоць ён быў
у гэтай справе і майстра, але не мог адразу ўця-
міць, як на гэты раз быць. Многа пар ён за рукі па-
браў, і шчасліва. Таму, мусіць, і запрашалі за сва-
та — лёгкая рука ў яго, умее і схітраваць, і прыкі-
нуцца, і ўгаварыць. І сам Апанас любіў хадзіць
сватаць, ён маладзеў душою, з любасцю, нібы для
сябе выбраў, ухваляў нявесту, нібы для сябе, вы-
купляў яе, высока падымаў каравай, бо чый кара-
вай вышэй, таму і гонару больш. Адноўчы, пады-
маючы каравай, сваха залезла на плот. Вяселле
загуло: «Нягожа, каб баба верх брала! Што ж гэ-
та — жонка ў хаце будзе камандаваць?» Апанас
спачатку хацеў проста сцягнуць яе з плота за спа-
дніцу, але зразумеў, што з такой кабетай ён не
справіцца. Ды ці варта? Хіба то вышыня — плот?
Ён хуценька схапіў драбіны і паставіў ля хаты.
Пад смех і адабральныя воклічы ўзлез пад самую
страху. Сваха, падраўшы аб штыкеціну спадніцу,
кінулася за ім. Апанаса пакінула адчуванне ўзрос-
ту, страху і бяспекі, ён палез на вільчак. Але дах
быў гнілаваты, Апанас праваліўся. Ён упаў на га-
рышча, але каравай па-ранейшаму трымаў на вы-
цягнутых руках. Усё абышлося добра, але ў кале-
не нешта хруснула. Думаў, пройдзе, да ўрачоў не
звяртаўся і... застаўся кульгавым. Дарэчы, на вя-
селлі яго сталі клікаць нават яшчэ з большай ах-
вотай.

Зараз дзядзька Апанас быў у нерашучасці: на
такое сватаўство ён едзе ўпершыню. Цяпер жа і
парадкі іншыя, і вяселлі не тыя. А гэты яго «ква-
таранец» дык вунь што надумаў... Але і цікава
было.

Людзі сустракаюць іх, пытаюць:

«Куды гэта вы?»

«У сваты!»

«Кінь малоць языком, а то збожжа яшчэ да млына на пытляванку перамелеш».

Апанас толькі галавою круціць ды ўсміхаецца.

Вось і леснікоў двор. Апанас па-гаспадарску, як у сябе дома, адчыніў вароты, загнаў пад павець каня, сена яму скубянуў са стажка: паласуйся. А сам дастаў з воза загорнутую ў ручнік пляшку гарэлкі. Зайшоўшы ў хату, агледзеўся і ўступіў у свае абавязкі, як конь у аглоблі.

«Хто ёсць у хаце? Ці не пусціце паначаваці? — пачаў ён зычна і неяк расцяжна-весела. — У млын ехалі, прытаміліся, коні з дарогі збіліся».

«То ці коні ў вас такія слабыя? Ці вазы цяжкія?» — зразумеўшы, мусіць, у чым справа, запытаў, падрабляючыся пад яго тон, Антон Падлужны, бацька Надзеі.

«А крыху жыта маем. Шэсць мяхоў на шэсць караваяў».

Антон падняў брыво, значыць, не жарт то быў. Пашукаў вачыма Надзею. Твар яе заліўся чырванню, і яна выскачыла за дзверы. Стаяла ў цёмных сенцах, прыхіліўшыся да вушака, а сэрца біла і біла, як вясельны бубен, а душа радасна-трывожна шчымела, спявала. Усё ў іх з Пятром было дамоўлена. Але яна прасіла яго, каб сам пагаварыў з бацькам. «А ён во што вырабляе, штукаар. І жыта воз прывёз, цэлы воз. Хіба ў жніво зарабіў гэтулькі?» — падзівілася.

Нехта клямку зачапіў, мусіць, дзверы адчыніць хоча, ды прыпыніўся на парозе. Затаілася Надзея, у сенцах цёмна, не відно яе за дзвярыма. Пятро выйшаў у двор. На момант яна разгубілася — стаяць тут, у хату падацца ці за ім пайсці? Ён жа

шукае яе. І яна выйшла. Пятро абняў, прыгарнуў яе.

«Што ты прыдумаў? — прашаптала яна. — Сваю прывёў. А як на рабоце даведаюцца, ты ж камуніст».

«Гэта сябры мае, яны прыйшлі са мною парадавацца. І дзеля бацькі твайго, ён наўрад ці прыняў бы мяне без гэтага. Скажаў бы — не па-людску то».

«Ну, а гэта што за пасаг?» — кінула яна на воз з мяхамі.

«А я ў прымы прыехаў, — засмяўся Пятро. — А куды мне гэта дзяваць? — скажаў ужо сур'ёзна. — На жніве зарабіў».

«Усё адзін?» — здзівілася.

«Не, трохі хлопцы падкінулі, як даведаліся, што жаніцца сабраўся...»

А ў хаце ішла свая гаворка.

«То ці ў вас няма мукі пытляванай, што каравай прывезлі аржаны?»

Сват замаркоціўся, але трымаў адказ:

«Усё мы робім, сваток, па закону, сірацінаю сокал наш нараджоны. Ды высока ён, сваце, лятае — будзе мець больш таго, што мае».

Што ж, усё было сказана як трэба: так павялося, што сіраціне пяклі каравай аржаны, а нявесце чырвоныя кветкі ў косу не ўпляталі. Але ні ў адной песні не было апошніх радкоў. Гэта ўжо Апанас склаў. Новы свет — новыя песні! Нехта ж іх складае і зложыць.

Апанас разгарнуў белы ручнік, дастаў пляшку.

«Пачакай, браце Апанас, — папрасіў Антон Падлужны. — Чаго гэта мы рашаем за іх. Самі хай вырашаць, а мы па чарцы потым вып'ем».

І ўсё Паддубнае ўведала тую навіну. Хто парадаваўся, хто пазайздросціў:

«Шчасце вялікае табе, Надзька, як з неба звалілася,— гаварылі ёй вясковыя цёткі,— трымай яго моцна, абедзвюма рукамі».

...Яна чамусьці зірнула на свае рукі. Тут, на гэтай дарозе, сярод жыта стаяла яна і пазірала на свае цёмныя, як галіны дрэва, з якога абляцела лісце, рукі. Ці ж яна не трымала імі сваё шчасце? Ці ж яна не тварыла яго гэтымі рукамі, не ўчыняла, як каравай. Дык чаго ж яны пустыя? Не яна, не яна вінна.

А цяпер ёй трэба дайсці да канца сцэжкі, выплысці з гэтага мора думак і ўспамінаў, вярнуцца ў рэальны свет, дзе замест таго, ужо не існуючага, Пятра Вярбіцкага, першага сельсаветчыка, потым эмітэсаўца, сын яе, таксама Пятро Вярбіцкі, і тая, яшчэ незнаёмая ёй, дзяўчына.

Вось ён сядзіць насупраць, пазірае шчыра і аддана. Чакае яе слова, яе прысуду.

— Сыноч, мой, ці я разумець перастала, але сум у вачах яе. Ад чаго гэты сум?

І абое маўчаць. Потым яна задумліва гаворыць:

— Старая я стала, ногі слабыя... Завязі мяне калі-небудзь да Барвінавых дубоў. Ці прыйдзеца яшчэ калі...

— А калі ты памыляешся, калі гэта не ён? Ніхто ж не ведае, хто там пахаваны. Проста невядомы салдат,— разважаў Пятро.

Надзея памаўчала, нібы абдумвала яго словы. Потым сказала:

— Гэта ведае толькі зямля, дзе каторы ляжыць яе абаронца. Палягло іх, мой божа, колькі! І памяць кожнага, нават невядомага, трэба шанаваць.

«А іх нават магілак няма,— падумала сабе.— Быццам і не было нічога. Не, такі было...»

...У той зімовы снежны дзень трэцяга года вай-

ны Надзея, Алена і Воля пяклі хлеб для партызан. Пяклі ў некалькі заходаў, аж да вечара.

«Нешта сэрца маё так трывожыцца,— сказала Надзея,— пабягу дзяцей адведаю».

Яна сунула пад кажушок акраец гарачага хлеба. Дзяцей, як звычайна, яна пакінула з дзедам Антонам, але ён гэтыя дні кволіўся, нымі натруджаным за жыццё ногі.

Полымя яна ўбачыла адразу, як толькі выйшла за вёску. Кінулася туды вопрамеццю. Губляючы розум, у роспачы гатова была кінуцца ў агонь, памятае, толькі закрычала, пазвала дзяцей, бацьку, раскінула рукі, нібы хацела накрыць целам, атушыць полымя. І яно пеканула яе ў грудзі гарачым болем яшчэ здалёку. Яна хапілася рукамі за грудзі, адчула незвычайную млоць і слабасць. Чамусьці падумала, што гэта такі гарачы яшчэ акраец хлеба, што ляжыць за пазухаю. І, можа, на імгненне ў той млоці закрыла вочы, а адкрыла — убачыла перад сабою яго твар. Яна глядзела і не магла даўмець: чаго гэты чалавек перастрэў яе, чаго яму трэба, чаго ён не пускае яе туды, там жа яе дзеці, бацька? Раптам нібы ўздыбілася зямля, і там, дзе толькі што было роўна, вырасла гара, яна ўжо ледзь адержваецца на яе адхоне, а твар гэты ўсё перад ёю, вялізны — закрыў сабою ўвесь свет. «Гэта ж ён мяне забіў,— падумала тады яна.— А як жа дзеці?»

Надзея і потым бачыла гэты твар. Часам яна не магла пазіраць на свет, так ён засціў. А гэта ўжо ў пяцьдзесят чацвёртым, лічы болей дзесяці гадоў прайшло, яна пазнала яго. Тады паехалі яны атрымліваць узнагароду за кок-сагыз у Мінск. Ішлі вуліцаю, здаецца, яна і на людзей не пазірала, а яго — пазнала... І як урасла ў гарачы асфальт вуліцы, потым кінулася да яго, нічога і нікога не бачы-

ла больш перад сабою, кінулася да яго, схапіла за рукаў.

«Людзі, людзі — закрычала.— Гэта ён... ён мяне забіў! Дзяцей спаліў! Людзі, людзі! — клікала на дапамогу.— Гэта ён...»

Ён не ўцякаў, не было куды, людзі ўжо абступілі іх.

«Вар'ятка! Вар'ятка яна! Не слухайце! Гэта вар'ятка!» — крычаў, пырскаючы слінай. У яго быў поўны рот пеністай сліны, як у сабакі.

— Ты слухаеш мяне? — папытала Надзея і, пачуўшы голас Пятра, дадала: — Дык ён і сказаў тое на судзе. Расказаў усё, як і дзеда твайго, Антона, расстрэльвалі. Вывелі, босага, на мароз, на снег, без шапкі, без апраткі. А потым кінулі ў хату і запалілі. Божа мой, як здэкаваліся з людзей!..

Яна памаўчала. У хаце было ціха, Пятро ўжо засынаў, і ці маці сказала, ці прысніўся яму яе голас: «Усё ж гэта Вярбіцкі пахаваны там».

Дзень надаўся цёплы і ціхі, так было ціха, што жыта выструнілася і стаяла роўненька, як заварожанае. Так жа ціха краем неба пасоўвалася хмара: ці не яе насцярожана чакала жыта? Пятро заўважыў хмару толькі тады, калі яна неяк ураз высунулася з-за лесу. Чорны яе край, выцягнуты, як лапа мядзведзя, пасоўваўся, і здавалася, вось-вось выпусціць кіпцюры і ўхопіць сонца або накрые яго, як мядзяны пятак.

— Глянь, хмара! — здзівіўся Пятро.

Кнот ленна павёў вачыма, нібы ўжо даўно бачыў яе. У яго валавокім позірку не было ні думак, ні пачуццяў. Пятра гэта раззлавала.

Кузаў быў напалову засыпаны зернем. І Пятро

чакаў, пакуль дзядзька Адам зробіць яшчэ адзін прагон. Камбайн быў далёка, як у смугу, ішоў ён у хмарную далячынь поля. «Брызент!..» — жахнуўся Пятро. Волкі брызент яны павесілі на плоце машыннага двара. Думалася: сёння вазіць будуць на свой ток, а гэта — рукою падаць, ды і дзень такі пагодлівы. І сіноптыкі не абяцалі сёння дажджу...

Яшчэ здалёк дзядзька Адам махнуў Пятру рукою: мусіць, не хацеў пакідаць зерне ў бункеры, а мерыўся высыпаць, хоць яўна бункер быў яшчэ няпоўны. Пятро пагнаў машыну насустрач пругкаму ўжо ветру, падстроіўся пад рукаў бункера. Шчодры струмень сыпануў у кузаў, па ветры ляцела пацяруха, і здавалася, што кузаў задыміўся.

— Давай,— крыкнуў Адам, і Пятро рвануў машыну. Рашучая, па-маладому лёгкая і ўпартая думка гнала яго: праскочым.

Дарога была палявая, але тут, на выспе, даволі роўная, укатаная. Наперадзе — пясчаная вясковая вуліца, дзе трэба будзе скінуць скорасць, а там тры кіламетры калдобістай грэблі. Машына ўразалася ў пахаладалае паветра. Аб шкло кабінны разбіваліся мошкі, пакідаючы жоўтыя, як пырскі масла, сляды. Па-над дарогаю пікіравала ластаўка. Вось яна выраўнялася і ляцела як страла перад вачыма. Пятро нават схамянуўся — яна ляцела проста на яго: вось-вось урэжацца грудзьмі ў лабавое шкло. Адно імгненне ён толькі і бачыў што востры, выразны выгіб яе крыл і ажно скінуў скорасць. Ластаўка рванулася ўверх перад самым яго носам. Цяпер толькі ён глянуў у бок хмары — яна насоўвалася хутка, нібы гналася, хацела не выпусціць, накрыць яго.

Вецер меў вясковую вуліцу, гнаў пыл, салому. Спачатку хіснуліся, закучаравіліся, потым пакор-

ліва, з паклонам апусцілі вецце вішні ля платоў. Яшчэ суха, молада рагатнуў гром. Пятро азірнуўся — на хвіліну распач авалодала ім: нікуды не дзецца ад гэтай навалы. Каб адзін, то забег бы ў любую хату, стаў бы пад казырок даху, пад прыстрэшак, а з машынаю?.. І які сэнс ганяцца навывперадкі з ветрам? А хмара ідзе, і кузаў адкрыты, хоць распластайся ды закрый зерне сабою.

— Мо перагоніць, — супакойваў Кнот.

Але гэта Пятра не суцяшала: адчуваў — не перагоніць... А такія засыпаны зернем, не паспяваюць яго сушыць, дзень і ноч пералапачваюць. І ён, разявака, прывязае ім сырэц, хоць адразу на солад пускай.

— Паслухай, давай у Вераб'ёву адрыну! — аж зачыраў ад радасці, што такая думка прыйшла ў галаву.

— У якую адрыну? — не мог сцяміць Кнот.

— Ай, — адмахнуўся ад яго Пятро і мацней узяўся за руль. На шкло ўпалі першыя кроплі. Пятро высоўваўся раз-пораз у акно кабіны, пазіраў на неба.

Ён праляцеў па галоўнай вуліцы, звярнуў у завулак, каб потым пайсці загуменнай дарогай, некалі тут стаялі гумны і таму так звалі дарогу, але цяпер стаяла тут толькі Вераб'ёва адрына. Кандрат не сеяў жыта, але адрыну не разбураў. Часам той-сёй карыстаўся ёю. Кандрату многія зайздросцілі. У гнілое лета, анігадкі, сушыў ён траву, што вязкамі выкошваў ды выносіў з балацявін і з лугу. Пакуль сенакос — у яго ўжо на карову сена назапашана.

Пятро прайшоў завулак пад рэдкім, бы толькі пробным, дажджом, крутнуў машыну, амаль на хаду выгнаў Грышу адчыняць адрыну, высунуўшыся з кабіны, ушчуваў яго за марудлівасць, прыме-

рыўся і кузавам пайшоў пад павець, у зацішнае нутро.

А над галавою звонка барабаніў у дах кабіны дождж. Ён хвастаў, то спадаючы хісткай шэрай завесаю, то, скошаны ветрам, пачынаў калыхацца, закідаючы буйныя гарошыны-кроплі пад дах, шыўся ў шчыліны трухлявай сцяны, аж прыйшлося падаць машыну глыбей у адрыну.

Пятро і Грышка сядзелі ў кабіне, шкло якой замуціў дождж, яна, як нос тхара з нары, тырчала з варот. Дождж гулка вытанцоўваў па жалезе. Хлопцы, задаволеныя, што згулялі ў хованкі з хмараю, перахітрылі ўсё-такі яе, гарэзна рагаталі, хоць, здаецца, і не было з чаго. А што — сядзі ціха ды чакай, пакуль пяройдзе хмара, сунімецца дождж, калі ўжо так атрымалася.

— Ну, дзядзька Кандрат, і добрая ж у цябе адрына! — смеючыся, гаварыў Пятро. Грыша, які заўсёды глядзеў на сваё стажорства ля Пятра, як на не вельмі прыемную для яго неабходнасць летняй школьнай практыкі, якой быў скоро канец, ажыў, павесялеў і ўжо не хіхікаў скептычна і недаверліва, як заўсёды, а смяяўся вольна, ад душы, як дзіця, якое забаўляла сваё ж свавольства. Упершыню ён захваляваўся: а раптам яны дарэмна радуюцца, што, як дождж перыць там у гнілы дах? Можна, гэта Вераб'ёва адрына з імшыстым саламяным дахам, як рэшата? Нічога не кажучы Пятру, ён праціснуў галаву ў прыадчыненую дзверцу, паўзіраўся ў цёмныя куткі адрыны.

У Вераб'ёвай хаце, мусіць, заўважылі машыну. Босая, захінуўшыся ў празрыстую поліэтыленавую накідку, да адрыны бегла Наташа. Яна спынілася, трохі сумеўшыся, углядалася ў залітае вадой шкло кабіны. Пазнаўшы Пятра, здзівілася, узляцелі на лоб дужкі броваў. Дождж сек яе босыя ногі, вецер

ірваў з рук апінаху, яна ледзь утрымлівала яе на галаве, ніз жа матляўся, біў па нагах, якія абляпіла вымаклая сукенка.

— Чаго ты тут? — крыкнула Наташа, нібы Пятро мог не пачуць.

— Хаваемся! — адказаў Пятро і засмяяўся.

Апусціўшы шкло кабіны, ён пазіраў на Наташу, зрэдку толькі сцэпаўся ад халодных кропляў, што траплялі за каўнер.

За спіною пачуўся голас Кнота:

— Хлусіць, ён у сваты прыехаў, во і машыну жыта прывёз.

Твар Наташы зрабіўся пагрозліва-строгі. Яна пакруціла пальцам каля скроні і крыкнула:

— Ненармальны ты! Точна ненармальны!

І пабегла да хаты.

Нейкі час Пятро сядзеў нерухома, утаропіўшыся ў лабавое шкло, па якому аплывалі рэдкія кроплі дажджу.

Неўзабаве сонца прарвалася праз хмары. Ясне-ла неба, і вось ужо заіскрыліся, заігралі, зазіхацелі бурштынам цяжкія кроплі на платах і дрэвах, на чупрыне выскубленай саломы з даху адрыны, у перлінах лісця.

Машына, кладучы зялёны след на белай ад расы мураве, выбралася ў завулак — толькі суха храснула, папаўшы пад кола, трухлявая засаўка, што некалі замяняла вароты — і панеслася, пырскаючы каламутнаю вадою, за аселіцу да зернятока.

Увесь дзень Пятро вазіў жыта ад камбайна. Свае такі ўжо засыпалі і цяпер вазілі аж за два-наццаць кіламетраў на элеватар. Машына калывалася па гравійцы мякка, як карабель на хвалях, затое назад, паражняком, здавалася, ляцела.

Кнот скакаў, як мячык, хапаўся за скабу, а Пятро скоса зіркаў на яго ды пасмейваўся:

— І што ты, як мядзведзь усё адно, ні ў табе норава, ні злосці. Хоць бы расказаў што ці папрасіў: Пятро, дай абаранку крутану. Вучыся ты чаму-небудзь, цікаўся! Чаго я цябе туды-сюды катаю?

— А-а,— пазяхнуў Кнот,— тэхніка мяне не цікавіць.

— Дык чаму ж ты не сказаў у школе: дайце мне цялят пасвіць?.. Не хочаш? Тады я сам скажу, бо мяне будуць вінаваціць — не замацаваў практычна твае веды. Мне трэба вучань перспектывы.

Кнот пакрыўдзіўся, надзьмуўся. Але праз колькі хвілін захацелася яму даказаць, што ён таксама нечага варты, таксама перспектывы.

— Вось закончу школу праз год, у медыцынскі падамся, на хірурга.

— Ого! — не ўтрываў Пятро. — На хірурга, глядзі ты!

Ён не хаваў іроніі. І Кнот гэта бачыў. Прыкра стала. «Сам даўно б уцёк з вёскі, ды маці трымае. Вось і злуецца на ўсіх, хто ў горад едзе. Зайздросціць!» — супакоіў сябе.

А Пятро пазіраў на дарогу і маўчаў.

— Чаго іменна на хірурга? — не паварочваючы галавы, папытаў раптам. — Што табе, ножыкам хочацца людзей паласаваць?

Грыша маўчаў.

— Слухай,— сказаў Пятро,— а ты кабана калі-небудзь разбіраў?

— Не. Гэта бацька робіць. Ён нікому не давярае гэтай адказнай работы,— усміхнуўся Кнот, узрадаваны, што гаворка перайшла на другое.

— А ты ўсё ж паспрабуй. Можа, і не захочаш быць хірургам.

— Я толькі галовы курам адсякаў. Возьмеш за лапы, пакладзеш на калодку, тапорыкам — гах...

— І што?

— Цікава. Кінеш яе, а яна ўсхопіцца і... бегае па двары.

— Бегае, гаворыш? Без галавы...

Пятро, сцяўшы губы, думаў. І толькі збіраўся штосьці сказаць, як убачыў на сцэжцы, што бегла ад лесу да дарогі, знаёмую постаць. Тармазнуў так, што Кнот ледзь паспеў выкінуць рукі наперад і ўперціся ў шчыток.

— Ну вось што, хірург,— сказаў, не паварочваючы галавы,— адсюль пойдзеш пешшу. Каб трохі мазгі праветрыліся.

Кнот здзіўлена паглядзеў на яго.

— Ну давай, давай,— Пятро, перагнуўшыся цераз яго калені, націснуў на ручку, штурхнуў дзверцу.

Зразумеўшы, што Пятро не жартуе, разгублены Кнот павольна вылез з кабіны. Грузавік ірвануўся з месца.

Яна не звярнула ўвагі на машыну нават тады, калі тая прыпынілася. Ішла па сцяжынцы пад бярозамі, усё ў той жа зялёнай у дробныя кветкі сукенцы, з цёмным жакецікам у руках. Толькі галава была павязана касынкаю, ражкамі якой забаўляўся ветрык.

Пятро адчыніў дзверцу і рухам рукі паказаў ёй на сядзенне. Яна на хвіліну задумалася, потым села.

— Сенажацкі ўсё ездзіў на матацыкле. А вы — пешкі,— сказаў Пятро, падаючы ёй руку.

— Я недалёка была, машыну адаслала. Люблю хадзіць, а можа, не прывыкла да машыны. Добра, калі сам вядзеш, а так... пасажырам... неяк няёмка адчуваеш сябе,— гаварыла яна проста, без ценю

какцтва, зусім іначай, чым усе яго знаёмыя дзяўчаты. І здавалася надзвычай простаю, даверлівай, нават свойскаю, і ў той жа час мяккая строгасць яе і гэты давер не дазвалялі быць легкадумным, гаварыць розныя глупствы, чым ён грашыў не раз.

— Гэтаму лёгка навучыцца,— сказаў Пятро. Хацеў яшчэ нібы жартам дабавіць, што можа кіраваць практыкаю, але прамаўчаў.

— Я і сама пра тое думаю. Але ж крыху пазней.

Тэма была вычарпана. Пятро сачыў за дарогаю, але, як магніт, прыцягваў яго позірк гэты далікатны, строгі профіль. Хоць бы на хвіліну ўгледзецца ў яе твар, зазірнуць у вочы, убачыць у іх тое, што заўважыла маці — няўжо ў іх сум?

Паказаліся шыферныя дахі крайніх хат, і Пятро ў душы пашкадаваў, што дарога такая кароткая, яму б хацелася так ехаць і ехаць, хай бы толькі яна сядзела побач. Цяпло, якое так ласкава грэла яго сэрца, раптоўна ператварылася ў самоту, але лёгкаю, светлою, як першы туман. Ён пазіраў, чакаў, пакуль яна пяройдзе вуліцу, каб не абдаць яе пылам. Загадаў: павернецца, зірне — значыць, хоць крышачку ён цікавы ёй. Не — значыць, не. Ужо на самым парозе праўлення яна павярнула галаву і — ці то здалося яму? — кінула на развітанне.

І раптам размяк, падабрэў, нават шкада зрабілася Грышку, пакінутага на дарозе. Развярнуўся і паехаў таму насустрач.

— А яна нішто, прыгожая,— сказаў Кнот, улазячы ў кабінку.

— Хто — яна? — строгім голасам спытаў Пятро.

— Ну, гэтая, аграномка,— вірлавока глянуў на яго Кнот.— Гавораць, заатэхнік да яе заляцаецца...

— Ты б меней да бабскіх плётак прыслухоўваўся,— абарваў яго Пятро.— Мужчына, называец-

ца! — грэбліва скрывіў губы. А ў самога нешта ў грудзях пахаладзела.

— А яшчэ яна ўсё некуды ездзіць нанач,— не сунімаўся Кнот.— Колькі разоў бачылі — раненька, да сонца, ідзе ад станцыі...

— Ну і што? — кінуў Пятро пагрозліва.

Яму захацелася адчыніць кабіну і выкінуць яго, як шчанюка, які нарабіў на падлозе. Грышка, адчуўшы, што зачাপіў не сваё, адсунуўся ад Пятра і змоўк. Так яны і маўчалі, пакуль не даехалі да камбайна. А тут ужо было не да размоў. Пятро высунуўся па грудзі з кабіны, сачыў за рукавом бункера, потым зусім вылез на падножку і паціху вёў машыну побач з камбайнам. Кіўнуў дзядзьку Адаму. Залатым, навальным дажджом сыпанулася збожжа ў кузаў. Пятро адчуваў, як цяжэе, прысядае, топча коламі поркі жніўнік машына.

«Ніва» ішла роўна, угрызаючыся ў вільготную пасля дажджу сцяну збажыны. Қаласы спачатку ўздрыгвалі, нібы напалоханыя гулам машыны, потым пакорліва нахіляліся, кладучыся на матавіла. У лагчынах матор мяняў гук, працаваў з натугай, і голас яго быў надрыўны, здавалася, вось-вось сарвецца. Жыта палегла, а за грыўкай узгорка, у нізіне, нібы мядзведзь валяўся: сцябліны зложаны, аж зелянінай бярозкі пабраліся, якая ўвішна звіла жыта. Ды і нізінка была нейкая дзіўная, здаецца, тыя гады і не было яе, а можа, забыў: Адам наракаў на памяць. Дзіўна, гадоў трыццаць арэ гэтае поле, ведае, здаецца, кожны камячок зямлі, кожную алешынку, што рэдка стаяць яшчэ з боку ля дарогі, аднабокую адзінокую ігрушу-дзічку, што ўсыхае з кожным годам, магутны валун, што наваліўся на яе карані. Усё тут яму знаёма да драбніц, а гэтую нізінку, невялічкую, але такую крутую, бы

яміна, быццам бачыць упершыню. «Пэўна, быў на гэтым месцы калодзеж,— падумаў Адам. Угледзеўся на момант у памяць, як толькі што ўглядаўся ў каласы.— Так і ёсць. Хата стаяла бліжэй, амаль ля самай дарогі. Да яе яшчэ вяла сцэжка праз лужок. Калодзеж быў далёка ад хаты. Глыбокі, хоць вада і падступала пад самы зруб. Капалі яго, мусіць, у сухое лета, на выспачцы, каб не аддавала балотам вада. Няўжо так прасела глеба? Здаецца, тады добра ж яго закідаў. Трэба было ўгасіць туды цэглу ад разбуранага коміна і печы». Але Адам пашкадаваў яе тады: людзі адбудоўваліся, думалася — некаму згадзіцца хоць на падмурак ці пад печ. У калодзеж жа ён зваліў абмытыя дажджамі шэрыя галавешкі, ламачча ад былога саду, што ляжала за хлявом і да якога не дайшоў агонь...

Ад думак абудзіў матор: ён аж захліпаўся з натугі. Уключыў самую нізкую перадачу, матор адчуў палёжку, запрацаваў раўней, весялей. Адам парашыў жаць на палову хэдэра, узяў вышэй зрэз, каб не перагружаць малацільны агрэгат.

На полі ўжо стаяў аўтобусік, прыстасаваны для развозкі гарачай ежы ў час уборкі. Адам бачыў, як гаспадыня яго, Каця, клапацілася са сталом, смялася, відаць, жартавала з Дзянісам. «Заўсёды яна смяецца, а мусіць жа, і ў яе бывае смутак... Але добры характар у дзеўкі: усё смяецца».

Да «Нівы» падыходзіла машына Пятра. Абышла капу саломы, прыладжваецца да ходу камбайна. Пятро падвёў машыну пад разгрузачны шнэк. Адам кожны раз з любасцю пазіраў на Пятра, як лоўка ён прыстройваў машыну да «Нівы». Супакойваўся зерняпад, і машына адставала. Ведаў Адам, што, як толькі бункер запоўніцца напалову, Пятро без затрымкі падгоніць машыну. Ад яго, Адама, у многім залежала зладжанасць, з якой

яны працавалі. Здаецца, драбніца, дзе пакінуць на полі капу саломы, аж не, трэба разлічыць так, каб, пакуль будзе выгружацца бункер, копы не заміналі машыне.

Хораша думалася пра Пятра, што не раздурэў хлопец, як іншыя, не цягне гарэлку, працавіты і сціплы. Радасць грэла сэрца, але смутак падкрадаўся, што не можа назваць яго сынам, абняць, падужацца, як блізкі з блізкім, падурэць. Усё нечага асцерагаецца: ці то людскіх языкоў, ці таго, што можа не зразумець яго Пятро. Які ён яму бацька? Бацькі гадуюць сваіх дзяцей, а не пазіраюць вось так збоку. Але так захацела Надзея, і ён скарыўся яе жаданню.

Адам адчуваў, што хлопец усё ведае, дзіва што — дарослы чалавек. Прыгадаліся яго позіркi, калі яны сустракаліся па дарозе на машынны двор. Пятро нібы параўноўваў сябе з ім, прымерваўся да яго хады, раўняўся плячом. А як пазіраў на яго надоечы, калі сядзелі адзін насупраць аднаго за абедам. Гаворка ў іх не клеілася. Адам толькі і запытаў: «А дзе твой практыкант?» — бо прывык, што калі ў кабіне не тырчыць галава Грышкі Кната, значыць, той ляжыць у саломе. Падумаў, што і зараз ён там. «На таку не паспяваюць, — сказаў Пятро. — Збожжа сырое. Прыходзіцца арудаваць і лапатамі. Вось і я пакінуў яго там. Хай разамнецца трохі...» Вочы ў Пятра былі вясёлыя, але зірнуў на Адама і адразу пасур'ёзнеў. Нешта стрымлівала яго ў размове.

Доўгі час Адам прыкмячаў, што Пятро стараўся не трапляць яму на вочы. І было ад гэтага непрыемна, ён адчуваў сябе нават вінаватым перад ім. Але як апраўдаешся?

Пятро падыходзіў блізка, вось параўняліся машына і камбайн. Паволі пайшлі побач. І зноў Адам

кіўнуў Пятру, перад тым як сыпануць пругкі струмень жыта ў кузаў.

Пятро, працуючы разам з ім, не-не ды і лавіў сябе на думцы, што, мусіць, Адаму ніякавата перад ім, Пятром. Здзіўляла яго і тое, што ні словам, ні паўсловам не даў яму зразумець, што ён — яго бацька. Але разважыў: «Ну, а што з таго, каб ён сказаў зараз: я твой бацька? Што тады рабіць яму, Пятру, у ладкі пляскаць, ці што? Можа, так яно і лепш...»

Ля тока на ўкатанай машынамі пляцоўцы заўважыў яшчэ здалёк Івана Пархуту. Хлопец быў наезджы. Ужо паўгода як у Паддубным. Казалі, што ён сядзеў год ці два ў турме, а зараз вось прыехаў сюды. Можа, дзе і жонку пакінуў, і дзяцей. Колькі разоў старшыня гразіўся, што адбярэ ў яго машыну, бо прыкмячаў, што «закладвае за каўнер». Дзяўчаты яго асцерагаліся, хоць ён быў хлопец відны. Іван, не спяшаючыся, пакурваў на лаўцы пад клёнам. Вось кінуў недакурак і пайшоў пад навес, дзе перабіралі і перабіралі лапатамі жыта маладзіцы і школьнікі. Пархута нешта гаварыў з Зосяю. Ён быў хмурны. І яна спадылба насцярожана пазірала на яго.

Гледзячы на іх, Пятро са здзіўленнем падумаў, што Пархута яго апярэдзіў. Як жа так — жыта ён возіць аж з-за гравейкі і... апярэдзіў?

Іван ішоў да машыны.

— А ты спрытны! — крыкнуў яму Пятро. — Раней мяне ўправіўся.

Іван адтапырыў губу, маўляў, яшчэ што выдумаў.

— Запалак не маеш? — папытаў ён, мацаючы

кішэні. Пятро адмоўна крутнуў галавою: ён не курыў.

— Дык як гэта ты так управіўся? — ужо сур'ёзна спытаў.

— А так, — кінуў Іван. — Камбайнеру плацяць ад намалоту. Ён няхай і стараецца. А ў мяне час. — Ён прыклаў руку, на якой быў гадзіннік, да вуха, мусіць, яму здалося, што той спыніўся. — А час ідзе, чуеш: цік-так, цік-так...

Пятро зразумеў, што Іван бавіўся тут ля дзяўчат, а недзе яго чакае камбайнер. Іван жа прыедзе і, як ні ў чым не бывала, скажа: кола паляцела ці нешта яшчэ прыдумае. А здарыцца паломка ў камбайне, такі не дапаможа.

Ці па сваёй душэўнай прастаце, ці ад таго, што вырас сярод людзей, у якіх адзін быў клопат аб зямлі, аб хлебе, Пятро не разумеў такіх. «Аб гэтым трэба ставіць пытанне на праўленні», — падумаў ён.

Дзень спахмурнеў. Зноў мерыўся дождж. За вёскаю ён ужо барабаніў па кабіне, але Пятро веў машыну, ведаў, што дзядзька Адам не паедзе дадому, а будзе чакаць, пакуль праясніцца.

Камбайны знерухомелі на загонках, спачывалі, хоць і не па густу быў ім гэты спачын. Камбайнеры, хто жыві бліжэй, пайшлі ў вёску. Не бачыў Пятро і дзядзькі Адама. Толькі калі пад'ехаў зусім блізка, прыкмеціў праз затуманенае шкло кабіны, што з-пад камбайна тырчаць ногі. Відаць, Адам калупаўся ў падбарабанні. Ці не камень трапіў?

Пятро вылез з кабіны, прысеў побач на кукішкі. Адчуў, як за каўнер пашыўся дождж. Папытаў, што там.

— Ды я ўжо падладзіў, — азваўся Адам. Ён вылез з-пад машыны.

На полі было нязвыкла ціха. Толькі дождж

шаптаўся ў жыце. Адам і Пятро сядзелі, накрыўшы галовы брызентам, пад капою саломы. Прыемна было расслабіцца аднаму і другому пасля сядзення ў машынах.

— Відаць, не ўправімся, не скончым сёння гэта поле,— заклапочана сказаў Адам.

Памаўчалі. Адам адчуваў цвёрдае цёплае плячо Пятра. Пяшчота нагарнулася на яго. Хацелася задушэўнай гаворкі.

— Ну, як у цябе справы з вучобаю? — папытаў.

— Ды скоро на іспыты ехаць, якраз як са жнівом управімся,— адказаў яму Пятро.

Адам доўга ўзіраўся ў поле, пакрытае дажджавою смугою. Напамінак пра вучобу занепакоіў Пятра: там у машыне быў падручнік, які ён увесь час вазіў з сабою: цяпер можна было б і пачытаць... Але нейкае незразумелае пачуццё трымала яго тут, у капе волкай саломы.

— Вось закончым жніво, і перадам табе гэта поле,— сказаў Адам і паглядзеў на яго ўважліва. Пятро маўчаў, і Адам растлумачыў: — На пенсію пайду!

Пятро нічога не сказаў, ён ведаў, што Адам гаворыць пра пенсію колькі гадоў, а ўсё працуе. Ведаў і тое, што ніхто, апроч яго, аж ад самай вайны не араў, не баранаваў, не касіў гэтае поле.

— А ты ведаеш, чаму гэтае поле завуць Адамавым? — папытаў раптам Адам.— Маці, мусіць, расказвала?

Пятро не хацеў хлусіць. Але яму хацелася, каб дзядзька Адам сам раскажаў. Таму ён сказаў:

— Гаварыла, што тут да вайны стаяла хата яе бацькі, Антона Падлужнага. У вайну яе спалілі карнікі, там згарэлі яе дзеці, а дзедка Антона расстралялі вунь пад тою ігрушаю.

...Надвор'е стояла няўстойлівае, не спрыяла яно жніву, і прыходзілася Адаму з Дзянісам вывозіць у поле і камбайн і жатку. Раніцамі, вечарам, хмурымі золкімі днямі яны ўкладвалі збожжа ў валкі і толькі ў пагодныя, сонечныя часы перасядалі на камбайн. Дзядзька Адам, нягледзячы на гады, быў яшчэ дужы і ахвочы да працы. Як і ў маладосці, ён любіў угаманіць сваю сілу добрай работай і тады рабіўся добры і рахманы, як стомлены конь. Яго цяжка было раззлаваць, разгнявіць.

Кожнае жніво Адам амаль не жыў дома: з ранку да позняга вечара — у полі. Завяршалі ўборку ў сваім калгасе, здаралася, ішлі на дапамогу ў суседні. Пасля — сяўба, рамонт тэхнікі. Сям'і, дома ў яго як бы і не было. Жылі яны ўдваіх з Глашаю. Дзяцей у іх не было.

Старая, яшчэ дзедаўская, хата яго была дагледжана больш стараннямі Глашы, а Адам не звяртаў на яе ўвагі. Ёсць дзе жыць — і добра: для каго будаваць харомы? Былы старшыня яму яшчэ гаварыў, што трэба ставіць новую хату. Перадавы чалавек, ардэнаносец, а тут карэспандэнты розныя, начальства ездзіць — проста сорам. Абяцаў дапамагчы матэрыяламі. Адам адзін час пагадзіўся пабудаваць хароміну: хай потым паказвае, як жыве перадавы механізатар на сяле. Але ўсё не ставала часу, бо будоўля — гэта вялікі клопат, яму трэба аддавацца спаўна, ды і ў самы гарачы час, калі сяўба, жніво. Які ж гаспадар будуюцца зімою? Зімою Адам таксама ад цямна да цямна працаваў у майстэрні. А старшыня ўсё не даваў спакою: «Перадавы, ардэнаносец, а культуры на сяло не нясеш, жывеш па-дзедаўску». Але па-дзедаўску ён жыў зімою, а летам яго дом быў вольны і светлы. Ён жыў адзіным жыццём з сонцам, з зорамі, з месяцам, рабілася светла на душы, і кожны жнівень

нібы прыходзіў упершыню. Сёння ён яшчэ на золку выехаў у поле, калі сіняваты паўзмрок хавае прыкметы будучага дня. Які ён будзе? Ясны ці хмурны? Пасля ўчарашняга дажджу ляжала буйная, як гарох, раса. Адам адрэгуляваў жняярку, каб вышэй пакідаць жніўнік: жыта было густое, шчыльнае. Хораша, роўна клалася ў валок. Затупацеў, як лашак, выскачыў амаль з-пад самай жняяркі руды заяц. Ашаломлены, з пярэпалаху, ён імчаў па жніўніку, потым крута шуснуў у жыта. Заружавеў шэры край неба, нібы волат-каваль раздзімаў атухлы вугаль, раздзімаў яго ўсё ярчэй і ярчэй, пакуль не выняў распалены да чырвані дыск сонца. Дзень чакаўся ўдалы. І Адам сустракаў яго ветла: за плячыма яго ляжала прасторнае поле, высланае валкамі жыта, нібы палавікамі. Ступай на іх, сонца! Ідзі па полі! Ідзі, светлы дзень!

...Пятро падагнаў машыну, калі сонца яшчэ не асушыла расу. Але ў небе і на зямлі была яснасць. І яго ўразіла, што камбайн Адама не выйшаў яшчэ на загон. І сам ён, пануры, сядзеў на броўцы дарогі, як гняўлівы гаспадар на парозе. Не хапала толькі цыгарэты: у такі час звычайна пакурваюць. Побач ля матацыкла з каляскаю пакручваўся Змітровіч, брыгадзір: чырванашчокі, з раннім пузцом, пра якое гаварылі: «Як яму не быць? Кожны ранак у любой хаце — чарка і блінцы». Але гаварылася гэта не злосна, бо і сам кожны гатовы быў выставіць чарку пад блінцы, абы толькі брыгадзір каня ў першую чаргу даў ці паслаў на работу, дзе можна зарабіць. Ён ведаў і такіх, якім трэба было не так уежна, як улежна. Адным словам, «умеў жыць з людзьмі».

Пятро павітаўся. Адказу Адама не пачуў. Той толькі вачыма кінуў на яго з-пад калматых сівых броваў, а Змітровіч скоранька працягнуў руку. На твары яго і ў паводзінах не было нават ценю абурэння, якога ён столькі выліў зараз на галаву Адама, што ў таго з рук валілася работа. Адам ведаў, што Змітровіч ужо быў у Кандрата Вераб'я: параіў яму надзейней захаваць жыта, калі яно сапраўды ляжыць у гуменцы. Ён заўсёды як бы круціўся між двух агнёў, блізка не лез, кожнага асцерагаўся, але пакрыху і рукі грэў, таму дзейнічаў па прынцыпу: абы ціха. Украў хто што, па нейчым недаглядзе прапала жывёліна, яму ўсё роўна — абы начальства маўчала, дык і ён прамаўчыць.

— Ну, я паехаў,— заспяшаўся Змітровіч,— вы тут самі разбірайцеся.

Адам сядзеў, як вялікі пануры леў.

— Чаго-та не пачыналі? Ці камбайн не ў парадку? — папытаў Пятро.

— Ды вось цябе чакаем,— незадаволена адказаў Адам.

Пятро адчуў, што Адам не ў гуморы, і парашыў не азвацца, хай згоніць злосць у рабоце, толькі кінуў Кноту: «Падганяй машыну!» Ён усё-ткі прыхвочваў яго да руля, як той ні ўпінаўся. Пятро зразумеў, што гэта звычайная боязь тэхнікі; такое здараецца нават у цяперашніх маладых, хоць і вельмі рэдка. Сам жа адышоўся, прысеў на адліжную салому. Біла ў вочы сінь неба.

— Пятро! — паклікаў яго Адам.— Дак што ты...— ён нібы спатыкнуўся, мусіць, прытрымаў на языку моцнае слова.— Што ты там за фінт выкінуў?

Пятро сумеўся: калі, які?

Адам па твару Пятра зразумеў, што да яго нешта не даходзіць. Гэта неяк павярнула напрамак

яго думак, падмацавала ранейшыя сумненні, і ён памякчэў.

— Не пазірай на мяне гэтак, не бычса,— густа і нізка забасіў Адам.— Расказвай усё пра Вераб'ёву адрыну...

Пятро ўсміхнуўся бесклапотна і адкрыта, нібы той нагадаў яму нейкую вясёлую праяву. Коротка расказаў Адаму.

— Так. Гаворыш, не ссыпалі збожжа? — настойліва дапытваўся Адам, пазіраючы яму ў вочы.— І гарэлкі з ім не піў? А Андрэіха прынесла жменю з адрыны і высыпала старшыні на стол як доказ... Зразумеў?

— Я ссыпаў?! — узарваўся Пятро.— Грыша! Кнот! — ён як бы браў яго ў сведкі. Потым ускочыў у кабінку, ірвануў машыну з месца, аж уражаны Кнот, як лялька-неваляйка, завалюхаўся на сядзенні.

— Куды ты? — наўздагон прабасіў Адам, але машына крута развярнулася і, астаўляючы рабрысты след на волкім полі, памчала.

Куды ехаць Пятро яшчэ не вырашыў: да Андрэіхі, а можа, у праўленне?

— Плюнь! — супакойваў яго Кнот.— Мала што нагавораць. А ты ўжо апраўдвацца.

— Як гэта — плюнь? — уразіўся Пятро.

Ён ажно спыніў машыну, нібы дзеля таго, каб добра разгледзець твар Кнота.

— Мне жыць тут! — аж крыкнуў.— А ты — плюнь! Сам праз пару год — лахі пад пахі ды ходу ў горад! А мне жыць тут!

У гэты момант зноў перад ім паўстала яна, са сваімі дзіўнымі, крыху сумнымі вачыма, у якіх ён убачыў дакор, і міжволі спіснуў рукамі руль. Але хутка авалодаў сабою. Што ён скажа ў праўлен-

ні? Маўляў, я чуў, як нехта казаў, што я ссыпаў Кандрату жыта?..

Ён крута развярнуў машыну пад самымі вокнамі праўлення і пагнаў вуліцаю назад, у поле, дзе чакаў Адам з намалотам.

Адам ішоў насустрач па жніўніку.

— У праўленні быў? — папытаў ён.

— Не быў нідзе! — адказаў пахмурны і сцянты Пятро.— Я невінаваты. Хай апраўдваецца той, хто гэта зрабіў.

Адам нервова жаваў саломіну. Было відаць, што ўся гэтая гісторыя яму вельмі не падабаецца.

«Падобна на тое, што пасля няўдачы са мною, Верабей усё ж знайшоў некага, хто згадзіўся «спыніцца ў алешніку»,— падумаў Пятро.

Кандрат Верабей тады знячэўку, нібы грыб, вырас на парозе. Нязграбна, як бы нехаця, здэс з галавы кепку, грабянуў рукою па зліплых, нібы мокрых, валасах.

— Ішоў паўз хату, бачу — агонь у акне,— растлумачыў свой прыход. Пажадаў прыемнага апетыту, але папярэдзіў, каб Пятро не вельмі налягаў на страву. Вочы яго хітравата бліснулі, па-змоўніцку падсеў да стала. З кішэні пінжака выцяг пляшку. Паставіў на стол. Пятра ўразілі яго паводзіны.

— Выпіць хочацца, а жонка з глоткі дзярэ. І дзеўка стала, як маці. Выпіць чалавеку няможна,— паскардзіўся Кандрат.

Надзея незадаволеная падала на стол чаркі, відэлец для Кандрата. Яна таксама была насцярожаная, не вельмі падабалася ёй, што Кандрат прыйшоў з паўлітрам. Ніяк ад гэтага паскудства не зберагчы сына. Раней, як меншы быў, не было ў яе такога клопату. Праўду гавораць, большыя дзе-

ці — большы клопат. Баялася, не давядзі бог, папусціцца — загіне нізашто. Чалавек ужо як у гарэлку кінецца, яна яму ўвесь свет засціць. Ой, як баялася Надзея за сына. Пятро разумеў позіркі, якія яна кідала на Кандрата. Але яна і затрывожылася. Казалі людзі, што нешта не заладзілася ў Наташы са Сцёпам. То кожную нядзельку прыязджаў, а гэта колькі ўжо не паказваецца.

Кандрат не доўга цэліўся, перакуліў чарку і доўга і прагна нюхаў акраец хлеба: закусваў, як казаў, маршчом.

Пятро мерыўся, то падносіў да губ, то ставіў. Кандрат бадзёрыў яго:

— Ды выпі ўжо ты! Таксама мне — мужык.

Тым часам наліў сабе другую.

— Давай разам, каб ахвотней было, — падняў сваю чарку, чокнуўся. — Паехалі!

Пятро глынуў. Гарэлка апаліла горла.

— Ну, спірт, — адхукваўся ён.

Кандрат зухавата падміргнуў, маўляў, такое ў магазіне не знойдзеш — пяршак фірмы «Кандрат і болей ніхто».

Пятро крышку захмялеў, абмяк, рукі сталі павольныя, здаецца, і не стаміўся так, а якое цяжкае стала цела. А Кандрат усё нешта падхвальваў яго. Гэта кінулася і Надзеі. «Гладзіць языком, нібы кошка кацяня аблізвае. Чаго б та ён так абходжвае?» — зацікавілася. Не любіла Кандрата Надзея. Усё хітруе, ніколі проста, па-чалавечы, нічога не скажа. А нешта ўсё з паддзевачкамі ды далёкімі заходамі. Ніколі не ведаеш, што яму трэба. А Пятро сядзеў унурыўшы галаву, нібы бычок, і невядома было — даспадобы яму пахвальба ці не.

Не пільнаваць жа іх, не сядзець склаўшы рукі, трэба ўпраўляцца. І Надзея выйшла з хаты.

— Ну як? Дала ў мазгі? — не столькі дапыт-

ваўся, колькі сцвярджаў Кандрат. Чакаў пахвалы першаку, але, не пачуўшы, пачаў нахвальваць сам: — Хорошая, падла! Гарыць! Выгарыць — мокрага месца няма. Хлебная, — шматзначна сказаў ён... — Давай вось што зробім, — панізіўшы голас, скоса зірнуў на дзверы: нашто лішнія вушы. — Адпусці заўтра свайго смаркача з апошняга рэйса. Я буду чакаць цябе за павароткай ля алешніку...

Пятро маўчаў, толькі лыпаў вачыма. Кандрат працягваў пераказваць яму свой план:

— Я руку падыму. Ты спынішся, нібы мяне падвезці. Магу і сесці, калі што. Кіламетр, два — нагам не зашкодзіць, а паўмяшэчка — не ношка.

— Чаго? — не зразумеў Пятро. Да яго ніяк не даходзіла, навошта гэтае спатканне ля алешніку.

— Чаго, чаго? — перадражніў яго Кандрат. — Таго!

Кандрат гаварыў загадкамі, асцерагаўся. Як што, то ён і слова пра гэта не прамовіў.

Пятро пачаў пільна разглядаць пераменлівы Кандратаў твар, лавіць наплывы думак у вачах, але яны былі маленькія і востранькія, як шыльцы.

— Будзе мне, будзе і табе, — засіпеў Кандрат. — Хай стаіць, не зашкодзіць! Згадзіцца! — Ён спрабаваў падміргнуць, на нешта намякаў. Але вочкі яго адно востра калолі Пятра. Яму здавалася, што Кандрат наўмысна здзекуецца з яго. Нібы нейкая спружына распрамілася ў ім. Пятро выцягся над сталом. Кандрат жа натапырыўся, аж прыгнуўся, як певень, які гатовы кінуцца ў бойку. Вочкі ён паставіў прыцэльна.

«Жыта на гарэлку няма, таму і вяселле адклалі. Гэта Марфачка яму спавясціла. А нехта плётку пусціў, што нешта ў іх не заладзілася — ці ні з-за яго».

Злосць у Пятра падкацілася пад горла, амаль

не схапіў яго за грудкі. Але толькі моцна ўпёрся рукамі ў стол.

Маці затупацела ў сенцах.

Қандрат хапануў са стала недапітую бутэльку, ткнуў корак ёй у рыльца і сунуў у кішэню, ад чаго зноў стаў касабокі ў грудзях.

Қандрат зразумеў, што зрабіў прамашку, трэба было з падыходам да гэтага дзівака. Вельмі крута ўзяў, трэба было счакаць крыху. Можа, што пра Наташу раскажаць, растравіць яму душу.

Маці насцярожана пазірала на аднаго, на другога. Адчула, нешта не ўдалася ў іх гаворка, але, каб на ўсякі выпадак абараніць сына, сказала прымірэнка:

— Қандратка, малады ён яшчэ, гарачы, як што не так, дык...

Але Пятро так бліснуў на яе вачыма, што яна асеклася, развяла толькі рукамі, маўляў, сам зразумеў.

— Маці, ты ў гэта не ўмешвайся,— суха сказаў ён, нібы быў свядомей за яе ці старэйшы гадамі.

Қандрат жа адчуў па яго паводзінах, што яны як бы ў змове. «Бачыш, мацеру не дапускае да гаворкі». Было спадзяванне, што перастане настырацца, згодзіцца.

— Дык?..— павёў вачыма.

— Не спынюся я ў алешніку! І ўсё! — Пятро ўдарыў кулаком па стальніцы.

— А жыта там ляжала на посцілачцы,— сказаў абыякава Қнот.— Бачыў, калі адчыняў адрыну...

— Ану, паехалі! — загадаў Адам.— І ты ў кузаў,— сказаў да Қнота.

Ля хаты Андрэіхі кіўнуў: «Спыні!» Пайшоў у

хату. Неўзабаве выйшла Андрэіха, размахваючы рукамі.

Адам, для прыліку пастукаўшы ў дзверы старшынёвага кабінета, рушыў туды смела і рашуча, загадаў і астатнім заходзіць.

Старшыня размаўляў па тэлефоне. Насупраць ля прыстаўкі цёмнага паліраванага стала сядзела аграном.

У Пятра аж ногі занылі, калі ён пераступіў парог і ўбачыў Марыю. Без запрашэння сеў у бліжэйшым да ўвахода кутку кабінета каля невялікай секцыі з кніжкамі. Агледзеў радкі сініх, чырвоных, шэрых і белых карашкоў, перавёў позірк на стол старшыні. І першае, што ўбачыў, на цёмна-карычневай бліскачай стальніцы,— жменя зярнят. Відаць, гэта і было тое самае жыта.

Працягваючы размову, старшыня па чарзе аглядаў увайшоўшых. І, паклаўшы трубку, звярнуўся да дзядзькі Адама:

— У чым справа, Адам Іванавіч? Чаму вы не на полі?

Адам зрабіў крок да стала.

— Давай разбірацца, старшыня! — сказаў ён і павёў рукою на жменьку жыта, што ляжала на сталі.

Старшыня са здзіўленнем глядзеў на камбайнера. Сур'ёзны, працавіты чалавек, заўсёды вытрыманы, а тут так узрушыўся. Якое ён мае дачыненне да гэтага жыта?

Старшыня разварушыў пальцамі зярняты і сказаў сумна:

— Што ж тут разбірацца? І так зразумела.— Кінуў кароткі позірк на Пятра.— Разбярцуца тыя, каму належыць з такімі справамі разбірацца. А нам працаваць трэба. Ідзіце да камбайна, Адам Іванавіч...

— Не пайду! — адрэзаў Адам. — Калі зараз не разбяромся, потым канцоў не знойдзеш, адкуль і што...

Толькі тут Андрэіха скеміла, што ніхто яе не выклікаў, што Адам падмануў яе, заманіў у кабінет старшыні. Як ад зыркай печы, зачырванеліся яе шчокі.

— А ты чаго гэта? — ускінулася яна на Адама. — Заступнік знайшоўся! Прыбег! Дзела яму да ўсяго! Вінаваты ён! — паказала на Пятра. — Ссыпаў у адрынцы збожжа, дык няхай і адказвае. А ты пры чым? Га?

— Я пры чым? — Адам сцяў зубы, аж жаўлакі заварушыліся. Некалькі імгненняў маўчаў, потым цвёрда, аддзяляючы кожнае слова, прагаварыў: — Ён сын мой!

— Во-о-я! — адступаючыся ад яго, выдыхнула Андрэіха і прыкрыла даланёю рот.

Пятро, які дагэтуль сядзеў панурыўшыся, ускочыў на ногі. Ён глядзеў на дзядзьку Адама, які стаяў ля стала, апусціўшы сіваю галаву, і адчуў, як гарачая хваля ўдарыла ў твар, як забіўся ў вушах перарывісты шум.

На некаторы час запанавала ніякаватая цішыня, якую парушыў ціхі, мяккі голас Марыі:

— Адам Іванавіч, вы ўчора малацілі Лугавое. Так? — папытала, а хутчэй пацвердзіла яна.

Адам падняў галаву, павольна кінуў.

— А вы, — Марыя зірнула на Пятра, — адвозілі збожжа на другі ток.

— На другі, — паўтарыў за ёю Пятро, ліхаманкава перабіраючы ў памяці падзеі таго дня. Здранцвенне, якое апанавала ім, праходзіла.

— Дык вось, — Марыя павярнулася да старшыні. — У Лугавым, як вы ведаеце, наша насеннае поле.

Старшыня, яшчэ не разумеючы, да чаго яна вядзе, моўчкі кіўнуў.

— Я што хачу сказаць,— аграном па-ранейшаму гаварыла спакойна, ціха. Ніхто яе не перабіваў, не прырэчыў, чакалі, што яна скажа.— У гэтага насеннага жыта зерне акруглае, вельмі падобнае на пшанічнае. Яго з другімі гатункамі цяжка зблытаць. А гэтае — зірніце! — Марыя ўзяла шчопаць зярнят са стала, высыпала іх на далонь, і ўсе пацягнуліся позіркамі да яе рукі.— А гэтае — востранькае, дробнае...

Пятро гатовы быў прыпасці губамі да вузкай далонькі. Як гэта ён не даўмеўся падысці раней да стала ды хоць зірнуць зблізку на тое жыта? Сам жа ўчора паказваў зярняты Кноту, калі яны прыехалі на поле.

«Ведаеш, што гэта за жыта?»

«Жыта як жыта, толькі нейкае галаватае».

«Гэта ж новы гатунак! Цёмната! — вылузаў з каласка ружаватыя, налітыя, як гладышыкі, зярняты.— Глядзі, якія прыгажуні!»

«Жыта як жыта»,— абыхаковым голасам паўтараў Кнот.

«Ну і нудны ж ты чалавек, Грышка. Сумна з табою».

Цяпер ён пазіраў на ружаватыя «гладышыкі», якія Марыя высыпала на прыстаўку да стала, растрыбушыўшы пару каласкоў, выцягнутых са снапка, што ляжаў на палічцы тут жа, у кабінёце старшыні, і параўноўваў іх з зеленаватымі, востраносенькімі, «худзенькімі» каліўцамі са жмені, прынесенай Андрэіхай. Ды што параўноўваць? Тут і сляпы заўважыў бы розніцу.

Пятро падняў вочы на Марыю. Ён быў уражаны тым, як спакойна і проста вырашыла яна справу, зняла з яго падазрэнні.

Але яшчэ больш яго ўразіла, як яна, адчуўшы, што значаць тры словы, сказаныя дзядзькам Адамам, разумеючы, што і таму, і другому патрэбен час, каб усведаміць, што стаіць за гэтымі простымі і адначасова такімі няпростымі словамі, па-жано-чы далікатна павярнула ўсё, нібы адгарадзіла іх абодвух высокай сцяной, каб ніхто не перашкаджаў, не ўтыркаўся ў іх справу, каб яны самі, толькі самі, маглі разабрацца ў тым, што адбылося.

Пятро глядзеў на Марыю, і пачуццё ўдзячнасці і пяшчоты агортвала яго. Як жа яму хацелася зараз зазірнуць у яе вочы, моўчкі сказаць пра тое, што ён адчувае.

Але шырокая спіна Адама загарадзіла Марыю.

— Ну і разумніца ты, дачка! — расчулена гаварыў Адам, трымаючы абедзвюма рукамі далоньку Марыі. — Дзякуй табе, дзякуй!

Андрэіха сцяла губы: «Во, ужо яна яму і дачка! Ах ты, гаршчок стары!..»

— Ну, усё, — заспяшаўся Адам. Ён паціснуў руку старшыні і павёў усіх за сабою.

— Старшыня, — павярнуўшыся ля самых дзвярэй, сказала Андрэіха, — а з Кандратавай адрынай усё ж такі трэба разабрацца!

— Не турбуйцеся, — усміхнуўся старшыня. — Разбяромся.

— Ну, як там? — крыкнуў Дзяніс, калі камбайн рабіў паварот у канцы загонкі.

— Парадак! — кінуў Адам, гледзячы, як машына Пятра, валюхаючыся, павольна кіруецца да дарогі. І хоць нічога не пачуў, Дзяніс зразумеў усё па спакойнаму твару Адама.

Мора збажыны адступала перад камбайнамі. Высокі, ясны дзень жніўня быў у самым разгары.

Пятро вазіў і вазіў жыта і кожны раз, падводзячы кузаў пад рукаў шнэка, з хваляваннем пазіраў на Адама. І кожны раз яму хацелася сказаць: «Добры дзень, бацька!»

— Дык чаму ўсё-такі поле завуць Адамавым?

— Чаму? Не ведаю.

Прыкрыўшы павекамі вочы, Адам нібы зазірнуў далёка ў памяць, успомніў тыя першыя пасляваенныя гады.

...Ён вяртаўся з МТС безліч разоў ходжанай дарогай: спачатку тры кіламетры гасцінцам, потым сцежкай, якая вядзе на былую леснікову сядзібу, дзе толькі чырвоны шчарбаты комін тырчыць з бялёсага, нібы прыпыленага попелам, палыновага зарасніку, адтуль праз чэзлы алешнік да жытнёвага поля, а ад канца яго да першых хат — рукой падаць. Гэтай дарогай — ад гасцінца да вёскі — хадзілі, мусіць, і дзяды яго: сышоўшы з гасцінца, пілі сцюдзёную ваду з гулкага калодзежа, у якім адгуквалася кожная кропля вады, што зрывалася з дубовага акаванага ядра. Цяпер зруб абваліўся, ядро даўно служыць другому калодзежу — ля канюшні, — толькі замшэлы маўклівы журавель стаіць, як нацэлены ў неба гарматны ствол. Сцежка паўз сядзібу памалу зарастае, мала хто ходзіць цяпер сюдою — пратапталі новую. Мо і даўжэй тая дарога, але спакайнейшая. Дзеці ходзяць у школу цёмначы — ці мала што можа ім здацца. І мацеркі, дабіваючыся паслушэнства, перасцерагаючы іх, не раз падстрашвалі лесніковай сядзібай: казалі, што там то дзеткі плачуць па начах, клічуць на дапамогу, то з коміна дым ідзе, то нехта крычыць з калодзежа, паратунку просіць, а падыдзеш — хопіць і павалачэ ў цёмную бездань, і ні-

колі не вырвацца адтуль. Ды баронь божа збіраць ігрушы пад аднабокаю дзічкаю, бо яны хоць і са-
лодка, а раскусіш — чырвоныя ўсярэдзіне, то ад
крыві дзеда Антона Падлужнага, лесніка, якога
пад тою дзічкаю расстралялі.

Усё гэта казалі не ад забабонаў, а ад боязі, што
дзеці, лазячы па сядзібе, могуць знайсці патроны,
гранаты, міны — цяпер усім вядома, што Антон
Падлужны збіраў іх для партызан. Таму і расказ-
валі вечарамі ўсё, што фантазія падказвала. І дзе-
ці, абыходзячы былую леснікову сядзібу, пратапта-
лі новую сцежку цераз поле. А дарослыя па-раней-
шаму карысталіся старой.

Шмат што ў жыцці Адама звязана з гэтай да-
рогай: па ёй бегаў у школу, адзіную тады на ўвесь
сельсавет, у лес, дзе на прагалінах узвышаліся па-
рослыя хмызам курганы — казалі, яшчэ ад швед-
скай вайны. Дзяды баялі, што летняй месячнай
ноччу на курганах іржуць белыя коні, клічуць бы-
лых ездакоў. Қолькі разоў хлапчукі дамаўляліся
пайсці нанач на курганы, падпільнаваць тых коней.

І аднойчы адважыліся.

У тую ноч коні не выйшлі на курганы, не ржалі,
не клікалі сваіх ездакоў, і тыя мірна спалі ў зям-
лі. Але здарылася нешта большае, што ўвайшло ў
яго хлапечую душу. Побач сядзела танканогая, ху-
дзенькая дзяўчынка. Раз-пораз ён паварочваў га-
лаву і пазіраў на яе профіль, здзіўлены і радасны.
Нарадзілася светлая таямніца, якую ён хаваў ад
усіх. Ішлі гады, ён чакаў, што прыйдзе пара і яны
з дзядзькам Апанасам пойдучь сватацца да яе,
дачкі Антона Падлужнага. Але яго апярэдзіў Вяр-
біцкі... Вайна даўно скончылася, хто застаўся жы-
вы — вярнуўся дадому. А яна ўсё чакае яго. Усё
ходзіць сюды на былую сядзібу.

Вось і зараз ён убачыў наперадзе яе постаць.

Мусіць, яна, як звычайна, стаяла пад алешынай, а згледзеўшы яго, хутка пайшла да сяла. Варта наддаць кроку, і ён дагоніць яе. Але... Што скажа ёй? Нядобра тады адбылося. Яна стаяла вось гэтак жа ля тае алешыны, стаяла, як у сне, абняўшы ствол, прыхіліўшыся да яго галавою, і ўсё глядзела, глядзела на чырвоны, абмыты дажджамі комін, на аднабокую грушу.

«Надзея!» — аклікнуў ён. Яна, здалося, ачунлася і, нібы не пазнаючы, памалу павярнула да яго твар, і ён жахнуўся — вочы яе былі зусім пустыя. Сэрца яго балюча сцялася. І яшчэ раз ён паўтарыў: «Надзея» — распачна, не па-мужчынску, дрогкім голасам. «Не хадзі болей сюды, Надзея, не зводзь сябе».

«А куды ж мне хадзіць? У царкву, як Кацярына?..» — і заплакала. Ён абняў яе за плечы, і яна не саромелася сваіх слёз. Ён гладзіў яе разбэрсаныя валасы і гаварыў:

«Не пайшла ты за мяне, можа б, шчаслівейшая была...»

Сам не ведае, як гэта вырвалася ў яго.

«А хто табе сказаў, што я была няшчасная? — абурылася яна і рашуча адхінулася ад яго. Выпрасталася, узняла галаву. — Таго шчасця мне хочіць на ўсё жыццё, — сказала горда. — І ты мяне не шкадуй...»

Навошта ён тады так сказаў? Каяўся не раз, што папракнуў тым, чаго не было: не сватаў ён яе і яна яму не адмовіла.

І на гэты раз яна стаяла тут, уся яшчэ ў тым, былым сваім жыцці. «Ах, Надзея, Надзея, губіш ты сябе», — падумаў Адам. Падышоў да алешыны, узяўся рукою, яна нібы азвалася, зашумела лістоў. Акінуў позіркам былое селішча Падлужных. Гэты кавалак зямлі каля жытнёвага поля быў як

рана, на якую балюча і страшна глядзець. І Адам узяўся за работу. Сабраў незгарэлыя рэшткі плота, бярвенні, дошкі, ламачча, усё, што валялася на падворышчы, скруціў дрот, якім была адгароджана лугавіна — каб карова не ішла ў жыта ці лес. І ўсё гэта паскідаў у шырокую яміну, што ўтварылася на месцы калодзежа. Раз'юшана разбураў гэты комін, разбіваў ломікам печ.

Працаваў дацямна. Дадому прыйшоў стомлены, упацелы, запылены.

Жонка яго сустрэла лагодна.

«Дзе ты так запозніўся?» — папытала, стараючыся прыхаваць крыўду і злосць: яна добра ведала, дзе і што ён рабіў, ужо данеслі, але хацелася паслухаць, што сам скажа.

«Працаваў», — коратка кінуў Адам.

І нібы набрынялая вадою рака ўзарвала лёд:

«Чаго табе трэба там? Чаго ты не бачыў? На што табе тое селішча ці ў цябе свае хаты няма?»

«Суपाкойся», — папрасіў ён жонку.

«Людзі мае! — загаласіла яна. — У самога ў хлеў сабакі лязяць, плот, як дзедавы зубы, а ён рушыць чужыя коміны. Кантужаны, што ты хочаш...»

Гэта ўжо было залішне.

«Сціхні!» — крыкнуў ён. Сціснуў зубы, каб не абразіць, і выйшаў з хаты.

...Гаманіў дождж, барабаніў па брызэнце, а пад ім было ўтульна і хораша.

— Маці твая была яшчэ маладая, — гаварыў Адам. — Яна прыходзіла на папалішча і падоўгу стаяла вунь там, пад алешынамі. Была нібы сама не свая. Мне тады здалося, што калі яна не забудзе пра гэтае гора, то проста звар'яе. Хацелася прыглушыць яе бясконцы боль. І я парашыў узараць

былое селішча. Зруйнаваць сляды жорсткасці, якія пакінула вайна...

Успомнілася, як кідалася пад трактар Глаша.

«Што ты робіш? — крычала яна. — Стары тут хованак нарабіў, усё зброю сцягваў. На вайне ацалеў, дык тут хочаш загінуць!»

Але яму было лепей загінуць, чым бачыць, як чэзне, чарнее ад гора Надзея.

— Дзед твой, Падлужны, збіраў зброю для партызан. Расказвалі, што пасля бою пад нашай вёскай вельмі многа засталася боепрыпасаў, зброі. Дык ён усё захаваў, потым перадаваў партызанам. Скажу табе, ніякавата было, бо хто ведаў, дзе тое сховішча, яно магло быць у любым месцы...

Адам крыху памаўчаў. Ён пазіраў на размытыя дажджом абрысы аднабокай грушы. Калі выкарчавалі алешнік і хмызняк ад дарогі, а з другога боку расчысцілі луг, то яна апынулася амаль пасярэдзіне поля. Метраў за дзесяць ад яе ляжыць магутны чырвоны валун.

— Той камень адзін год я хацеў крыху пасунуць трактарам бліжэй да грушы, каб меней замінаў. Ды не здолеў. А гэтае лета заўважыў, што зямля там нібы ржой пакрываецца. Пляма рудая рудая, аж трава не расце. Мусіць, гэта там...

Дождж перастаў. Неба выяснілася. Дзіўная пара — лета. То плача, то смяецца.

Адам адкінуў брызент.

— Цяпер бы ветрыку прайсціся па полі, жыта паварушыць ды расіцу атрэсці, — сказаў, уздыхнуўшы.

Ён раздумліва ўзіраўся ў поле, у старую грушудзічку. Пятро не трывожыў яго гаворкаю. Таксама акінуў вокам поле, дарогу, алешнік ускрай яе. Здалося, нехта стаіць пад алешынай.

«Няўжо то маці?» — падумаў ён.

Пятро вёў машыну і час ад часу пазіраў на за-
смужаныя палі, на сцірты саломы — жоўтыя сонеч-
ныя хаты, на рудую грыву ячменю, на шызую стуж-
ку далёкага лесу, на маладыя сасновыя пасадкі,
што шырокай паласой цёмна-зялёнага вельвету лег-
лі на схіл далёкага ўзгорка. Як міла было яму ўсё,
як любя!

Адарваў руку ад абаранка, зірнуў на гадзіннік.
Толькі палова дванаццатай — яшчэ дзень напера-
дзе. Вялікі, поўны клопатаў пра хлеб.

Мінуў паваротку, пакаціў паміж бярозамі. За
сцяной шэра-чорных патрэсканых ствалоў ляжала
вялікае поле. Яшчэ два дні назад тут бегаў сіні
«Беларус» з прэс-падборшчыкам. Падборшчык
прагна глытаў салому і раз-пораз выстрэльваў на
пожню тугія залацістыя кубы: цюкаваў салому.

Цяпер цюкі былі звезены і поле ляжала чыстае,
прыціхлае ў чаканні: не сягоння-заўтра пачнуць
араць. Зрэшты... Пятро кінуў вокам на поле — на-
перадзе, недалёка ад дарогі, віднеўся трактар.
«Вось і пачалі». І раптам затрывожыўся. Нешта
там адбываецца... Прыглядацца, разважаць не бы-
ло часу — насустрач, уладарна захапіўшы дарогу,
пырскаючы гряззю, ляцеў ЗІЛ. Прапускаючы яго,
Пятро залез аж на абочыну, і толькі калі выруліў
на дарогу, кінуў позірк на трактар. І ў той жа мо-
мант ударыў нагою па педалі тормазы. Тое, што ён
убачыў, уразіла незвычайна. Перад трактарам, ма-
хаючы касынкай, відаць, даючы трактарысту сіг-
нал спыніцца, міталася Марыя. Але трактар упар-
та ішоў проста на яе. Пятро не адрываў вачэй ад
жанчыны і трактара. На нейкае імгненне сэрца яго
захлынулася страхам: што, як не паспее састу-
піць?

Не шукаючы дарогі, Пятро прасунуў машыну
паміж бярозамі, скаціўся з насыпу і, падмінаючы

рудую пожню, пагнаў да трактара. І было вечна-сцю гэта імгненне, бясконцаю гэта дарога. Бачыў, як адскочыла ад трактара Марыя, упусціўшы ка-сынку, якую гусеніцы тут жа забралі пад сябе.

Трактар спыніўся. З кабіны выглянуў Мікола — рот скрыўлены ўхмылкай.

Марыя нерухома стаяла воддаль: белыя губы ўздрыгвалі, але яна старалася валодаць сабою.

Пятро, не помнячы сябе, загрудкі сцягнуў Міколу з трактара.

— Ты што гэта робіш?

А той, яшчэ не разумеючы, чаго гэта ён усха-дзіўся, весела сказаў:

— Ну і дзеўка! Агонь! Думаў, збаіцца. Не!

Марыя падышла бліжэй.

— Хто распарадзіўся тут пускаць плуг? — за-пыталася.

Нейкі момант Мікола па-кашэчы мружыў вочы, пазіраў на яе: маўляў, табе што за справа? Але, злавіўшы строгі позірк Пятра, здаўся.

— Бригадзір,— адказаў коратка.

— Я забараняю! Зараз вы паедзеце на машын-ны двор і начэпіце дыскавую двухследную барану!

— Чаго-та я буду ездзіць! Каму трэба, хай пры-возіць, хоць за матацыкл чапляе. Я магу і пача-каць,— сказаў з ухмылкай.— Мне што загадаюць, тое я і цягацьму за трактарам.

— Дак вось, я вам загадваю! — горача сказала Марыя.

— Яна мне загадвае! — усміхнуўся Мікола.— Бач, прыбегла на поле, пад трактар кідаецца, каб спыніўся. Учора таксама загадвала: не хадзіце за мною,— здзеклівым тонам сказаў ён.— Эх, дарэм-на пашкадаваў, трэба было б прыціснуць дзе...

Пятро абурыўся:

— Ты чуў, што табе казалі?

— А што я зарабляю, калі буду коўзацца па гэтым полі? Пры ворыве норма пяць-шэсць гектараў, а пры дыскаванні — дванаццаць. Розніца ёсць? Я казаў брыгадзіру гэта. Ён пагадзіўся: ары! Ведае, што чалавеку трэба даць зарабіць. А аграному на гэта напляваць. А-а, чорт з вамі, — сказаў раздражнёна Мікола і палез у кабінку трактара. Падняўшы плуг, рушыў на машынны двор.

Двое засталіся на полі. Праводзіўшы вачыма трактар, Пятро ўгледзеў на чорнай паласе ўзаранай зямлі ражок Марыінай касынкі. Прысеў на кукішкі, адгарнуў камлыгу, дастаў касынку, страсянуў яе некалькі разоў і падзівіўся: і пад гусеніцай, і пад плугам пабыла, а цэлая. Запэцканая ўшчэнт, але цэлая. Падышоў да Марыі. Яна стаяла, сумна апусціўшы галаву. Дождж намачыў яе валасы, вузел касы з'ехаў на патыліцу. Балоневы плашчык таксама, мусіць, прамок, бо яна злёгка сцепалася.

— Садзіцеся ў машыну, — сказаў Пятро, — там цёпла.

Пятро ўключыў абагрэў кабінкі. Шкло спачатку затуманілася, потым стала праясняцца. Ехаць ён, як быццам, не спяшаўся. Марыя сядзела задумлівая, маўклівая. Насоўкай выцірала твар (дождж хоць і сеяў, як праз сіта, але быў праніклівы і спорны). Пятру здалася, што яна выцірае слёзы. Яшчэ заўважыў, як уздрыгвае рука, якою яна трымае насоўку.

— Холадна? — папытаў ён і дакрануўся да яе рукі. Яна не адняла, толькі адмоўна хітнула галавою.

— Няпраўда, ты ўся дрыжыш.

Ён асцярожна прыгарнуў яе да сябе.

— Гэта так нешта, не ад холаду, — ціха і даверліва сказала Марыя.

— Нікому, чуеш, нікому не дазволю крыўдзіць цябе,— шаптаў Пятро. І яна даверліва тулілася да яго, на нейкую хвіліну расслабілася, стала падатлівай і кволай. Раптам спахапілася.

— Што ж гэта мы? Паехалі зараз жа,— адхінулася ад яго, адштурхнула лёгка рукамі.— Табе ж жыта вазіць, а ты з-за мяне...

— Я буду ўсю ноч вазіць,— заўсміхаўся Пятро.— А ты ідзі дадому, сагрэйся і адпачні.

— Не, мне трэба абавязкова пагаварыць з брыгадзірам.

Хутка машына праскочыла бярозавую алею і спынілася ля канторы.

— Калі ты будзеш ехаць увечары, гадзін у дзесяць, падкінь мяне да станцыі,— папрасіла Марыя, саступаючы са сходкі кабіны.— Я буду чакаць у канторы.

— Добра,— кіўнуў Пятро. А ў грудзях запякло: «Значыць, праўду гавораць, што яна ездзіць некуды часта нанач, а ранкам вяртаецца».

Дождж, па-асенняму навальны, хоць быў яшчэ жнівень, спорны, ішоў запар тры дні. Здавалася, яму не будзе канца. Неба і не думала яснець, набрынялыя хмары апусціліся, і дзённае святло ішло не зверху, як звычайна, а неяк нізам — ад вады, што стаяла паўсюдна ў самых нават незаўважных нізінках.

Камбайны стаялі сіратлівыя, здавалася, нават прыгнечаныя беспрацоўем. Касілкі грузлі ў балоце, калёсы танулі аж па самыя восі, прыходзілася выцягваць трактарам. Трактар дзень і ноч стаяў на варце і ля выезду на грэблю, якая ператварылася ў балота, машыны аж вылі, поўзаючы па каляінах, як казалі шафёры, «на пузе». Старыя гаварылі, што

не трэба было забіраць асушальную канаву на грэблі ў бетонную трубу, хай бы, як некалі, быў масток. Паўметровая труба не паспявае прапус-каць ваду на той бок, у балацявіну: «Няма вадзе волі, яна на полі і застаялася». Але гэтыя меркаванні былі не сказаць каб слухныя, бо поле набры-няла вадою не толькі тут, ля грэблі, дзе спрадвеку была твань, а і паўсюдна.

Вечарам сабралася праўленне. Заклапочаны старшыня пытаў у інжынера Дубравецкага: ці магчыма здвоіць колы на жняярках, як гэта зрабіў на камбайне Адам Іванавіч? Той паціскаў плячыма — людзі ўсё зрабляць, але дзе ўзяць колы.

— А на будучае,— гаварыў ён,— трэба ставіць пытанні перад міністэрствам. Колькі гадоў жыву на Палессі, кожны раз вось такое жніво. Трэба ста-віць пытанне аб стварэнні спецыяльнай тэхнікі для нашых умоў.

У старшыні, відаць было, ажно перасмыкнуўся твар. Трэба ратаваць момант, а інжынер, як заўсё-ды, на некага ківае. Старшыня не супраць ставіць гэта пытанне, ён і ставіў яго, але зараз трэба рата-ваць ячмень, а не ставіць пытанні. Ён настойваў класці ячмень у валкі. Але тут запарэчыў Адам Корань:

— Скласці ў ваду не дзела, можам зусім за-губіць.

— А дзе ж выхад?

І — Чакаць,— насуплена сказаў, не падымаючы вачэй, дзядзька Адам, быццам сам быў у нечым вінны.

— Хлеб гіне,— раздражнёна сказаў старшы-ня,— а мы чакаем...

— Ды я з касою пайду,— запаліўся Адам,— дзе машына не пройдзе. Толькі не дзела — класці колас у ваду, няхай лепш стаіць. У коласе не пра-

расце, і не буду я выводзіць жняярку ў поле заўтра, калі будзе так дажджыць! — упарта сказаў ён. — Заведама ячмень губіць не буду!

Праўленне зацягнулася.

Было позна, у вокны пазірала ноч, барабаніў у шыбіны буйны дождж. Надзея прыслухоўвалася, ці не ідзе Пятро. Трывожна ў яе было на душы. Ведала, што з ім нічога не здарыцца, што гэта хвароба точыць сэрца, выліваецца ў вечную балючую боязь за яго, за свайго адзінага сына. І думкі лезуць усякія, жудасныя, ажно падае сэрца, адна палёгка, яна ведала гэта, — ісці на вуліцу, на людзі, чакаць яго, шукаць, пытаць, ці не бачылі. Людзі ведалі яе трывогу і заўсёды, дзе б хто яе ні сустрэў, дакладалі пра Пятра. Хоць яна і не пытала. І Пятро быў нібы пад пільнымі позіркамі. Уся вёска ведала кожную яго сцэжку.

Яна накінула на плечы поліэтыленавую накідку і выйшла з хаты. Было цёмна, але нашто ёй святло: гэтую дарогу яна ведае, як падлогу ў сваёй хаце.

Убачыўшы святло ў праўленні, яна паціху паднялася па прыступках, прайшла па калідоры да старшынёвага кабінета, дзверы ў які былі адчынены. У старшыні такая звычка — не зачыняць дзвярэй, калі ідзе праўленне. І часам на калідоры збіраліся калгаснікі, слухалі, як і што вырашаюць праўленцы. У такіх умовах не было падставы для крыватолкаў, і людзі адчувалі большую адказнасць за справу і слова. Гэта была, як казалі некаторыя, гульня ў дэмакратыю, за што нават ушчувалі старшыню ў райкоме. У старшыні на гэты конт былі свае меркаванні: няма сакрэтаў у яго ад людзей і той, хто зацікаўлены ў вырашэнні якой-небудзь справы, мае права паслухаць, а то і прыняць удзел у кіраванні гаспадаркай.

Людзі часцяком ішлі паслухаць праўленне. Сядзелі ў прыёмнай, нярэдка ўносілі нейкія слухныя прапановы.

Надзея толькі зазірнула ў дзверы, адшукала вачыма Пятра, баючыся, каб не заўважыў яе. Не любіць ён апошнім часам, што маці вельмі непакоіцца за яго. Як малы быў, то здавалася, так і трэба, што маці знаходзіць яго ўсюды, дзе б ён ні быў, а зараз — тоіцца, бывае, і злуецца, што яна яго «пасе». Надзея таксама прысела паслухаць, што маюць рабіць: увесь жа ячмень стаіць. Ды такія ядраны ўдаўся!

Спрэчкі не канчаліся, і Надзея таксама душою, як і тыя, хто сядзеў побач з ёю ў прыёмнай, была там. Раптам яна, паружавелая ад хвалявання, стала ў адчыненых дзвярах. Скеціла толькі хмурны позірк Адама, крышку насцярожаны — сынаў, заклапочаны — старшыні.

І сказала яна, звяртаючыся толькі да яго:

— Старшыня, памятаеш, як на першым сходзе, калі мы цябе абралі, гаварыў ты пра нас? Хораша гаварыў. Тады ў калгасе справы былі не сказаць каб добрыя: маладыя вашы раз'ехаліся, сямёра дзетак у першы клас пайшло ў тую восень, хоць школу закрывай, а мы старыя — год, другі і на пенсію. А ты нам і сказаў: іду я дарогаю, і гамоняць бярозы, тыя, што некалі вы, камсамольцамі, пасадзілі да вайны. І раптам суцішліва табе стала, нібы мы былі ў цябе за плячыма, тыя самыя маладыя і дужыя, паверыў тады ты ў нас. А цяперака і забыўся, — з дакорам сказала Надзея. — Забыўся на тых жанок, што поле сабою аралі, што ў жніво кланяліся яму ад цямна да цямна. Забыўся, старшыня. Дак вось, падымі народ, пакліч нас, усе гуртам, старыя і малыя, выкасім, выжнем, звяжам у снапочкі. І звозім іх. Памяшканне цялятніка гуляе,

пакуль жывёла на выпасе. Скразняк туды даць, каб прэллю снапы не ўзяліся...

Нехта ўспомніў і пра Кандратава гумно. Усмешка прайшла па тварах, але старшыня пагасіў яе:

— Дзела гаворыш, Антонаўна! За падтрымку дзякую!

Ён выйшаў з-за стала. Паціснуў яе руку.

— Усё ж гэта наша зямля нарадзіла, то як даць прапасці? — адказала яна.

...І праўда, людзі адазваліся на слова старшыні. Выйшлі з косамі, сярпамі на палеткі. І Надзея ўвесь дзень круціла перавяслы, вучыла маладых вязаць снапы...

Пятро вечарамі сядзеў над падручнікамі — прыспешвалі кантрольныя работы. Працавалася яму ў ахвоту, і заседзеўся позна. Мякка падала на стол святло лямпы, утульна і цёпла было ў хаце. А за вокнамі бубнеў дождж.

Хтосьці пастукаў у дзверы. Надзея адчыніла.

Госця спынілася ў парозе, зірнула пад ногі, на кароткія гумавыя боцікі, адкінула з галавы капюшон, папрасіла прабачэння, што цячэ на падлогу з плашчыка.

— Ці дома ваш сын? — спытала Марыя.

Яна была нечым усхвалявана, і хваляванне гэта ўмомант перадалося Надзеі.

— Я прашу вас... — Марыя шукала яе позірк. — Я прашу адпусціць яго са мною. Мне вельмі трэба да апошняга пезда...

Надзея стаяла разгубленая: у такое надвор'е, ды і да станцыі няблізкі свет.

— Дык... Як жа?.. — сумелася Надзея. Яна падняла вочы і сустрэла Марыіны — поўныя трывогі, просьбы, надзеі.

— Вы ж маці,— нясмела сказала Марыя.— Вы павінны зразумець...

Надзея адзначыла: «Я так і думала, што ў яе...»

Што для Пятра дождж, калі яна просіць яго ехаць! Што холад, калі яна побач! Што ноч, калі насупраць яе вочы! Адно засмучала, што ў іх слёзы. Ён быў гатовы ісці за ёю ўсюды, быў гатовы абараніць яе, чаго б яму гэта ні каштавала. Але чамусьці ўзяў у руку тэлеграму, якую яна працягнула як доказ, што ёй трэба спяшацца, ехаць як мага хутчэй. Раптам сумеўся: «Навошта гэтая тэлеграма? Што яна падумае пра яго — не паверыў, яшчэ яму нейкія доказы трэба?» Але і лёгкі халадок прайшоў унутры — зноў на станцыю, спяшаецца, як заўсёды.

— Маці, я паеду. Ты не хвалюйся,— сказаў ён, глянуў крышку вінавата ў яе бледны твар. Апрапуўся, пайшоў на двор, выкаціў матацыкл, прыхінуў яго да ганка. Увайшоў у хату.

— Глядзіце ж, дзеткі, каб усё было добра. Пятрок, не гані толькі,— таропка настаўляла Надзея. Марыя ўдзячна і парыўна абняла яе.

Дождж не перасціхаў. Дарогу развезла. Пятро як ні стараўся, але то тут, то там трапляў у выбоіны, яго ўвесь час зацягвала ў глыбокую каляіну.

Станцыйны будынак быў бязлюдны. Марыя зразумела — спазніліся. Яе здагадкі пацвердзіла і заспаная касірка, якая сядзела, захінуўшыся ў вялікую пуховую хустку, чакаючы, пакуль пройдзе апошні начны цягнік.

— Спазніліся,— сказала сумна Марыя.— Цяпер толькі заўтра...

Марыя села на шырокую, парэзаную сцізорыкам — нехта спрабаваў пакінуць тут свой след — лаву, нібы збіралася тут сядзець да заўтра. Яна аб нечым засцярожана думала. Пятру нават зда-

лося, што яна забылася на яго. Потым Марыя падняла вочы, пільна паглядзела на яго, нібы не адважвалася нешта сказаць, нібы чакала, каб ён здагадаўся сам.

— Як завецца ваша... твая...— ён выгаварыў апошнія няўмела, нязвыкла, як бы ніколі і не гаварыў гэтага слова,— вёска? Ці гэта горад?

— Ветрава, вёска, як і Паддубнае. Толькі ў нас лесу амаль няма, адны палі...

Яна раптам нібы схаянулася, што гаворыць не аб тым. Ці запярэчыла нейкай сваёй думцы:

— Не, мне трэба туды сёння. Сёння!

Зноў ён заўважыў маленькія зморшчынкі, якімі праявіўся на лбе клопат. Голас яе быў такі настойлівы і парыўны, што Пятро ўмомант усхапіўся з лавы, нібы павінуючыся яе загаду, поўны рашучасці.

— Колькі будзе вёрст? — спытаў ён.

Яна адказала.

Ён прыкінуў, што на матацыкле нават у такі дождж можна ўправіцца... Але не паспеў прыкінуць, як думкі яго пераблытаў яе голас:

— Апошнія тры кіламетры ад поезда я звычайна бягу...

На момант ён уявіў, як яна бяжыць сцежкаю паміж жыта, чамусьці тою, дзе ён тады яе напатакаў, убачыў быццам наяве, як рассыпаліся па плячах яе валасы, заружавелі шчокі, і толькі тут папытаў сябе: да каго ж яна бяжыць? Хто там, на тым канцы сцежкі? І ўсё нібы перавярнулася ў яго душы. Зайздрасна стала таму, невядомаму, што, як прывід, стаяў на тым канцы сцежкі, загадкавы і незнаёмы.

Яна ж тым часам узіралася ў цёмны чатырохкутнік залітага дажджом акна.

На момант ён уявіў, сам не ведае чаму, Ната-

шу, як яна сядзела на ганку, асветленая сонцам, потым там, ля адрыны, захінутую ў празрыстую апінаху. Успомніў яе позірк — непрыхільны, нават пагардлівы, — аж халаднавата стала, а можа, гэта проста спаўзлі за каўнер халодныя дажджавыя кроплі.

Як яму хацелася пасадзіць гэту заклапочаную дзяўчыну на матацыкл і павезці сонечнай вуліцай у нядзелю, калі яна запоўнена людзьмі, зухавата гнаць матацыкл, і каб яна смяялася. Няхай бы бачылі ўсе, што яна смяецца, што яна шчаслівая.

— Цягнік прыходзіць рана, аўтобуса няма, дык я — пешшу, — гаварыла Марыя.

І яго зноў параніла думка — да каго ж яна спяшаецца? Неверагодна захацелася пабачыць «яго», паставіць насупраць, памерацца позіркам. Не, прывезці яе і сказаць: «Што ж ты? Яна вунь як да цябе спяшаецца, а ты тлуміш, мусіць, ёй галаву? Дык ведай — ёсць я!»

— Паехалі! — рашуча сказаў ён, падаючы ёй аранжавы шлем. — Гадзіны ў тры будзем там.

Яна ўдзячна зірнула на яго праяснелымі вачыма, згодна кінула і заспяшалася ўслед. Пятро ж адчуваў, мусіць, ці не ўпершыню, сваю перавагу над ёю, бо яна цяпер поўнасьцю была ў яго ўладзе. Але іменна гэта ўлада над ёю струніла яго, застаўляла паводзіць сябе сур'ёзна і стала.

Неба пачало крышку праясняцца, калі яны звярнулі з шашы, праскочылі пераезд і паехалі па той дарозе, якую яна заўсёды адольвала бягом. І тое, што дарога, як і ўяўляў Пятро, ішла полем, крыху засмуціла яго. Значыць, і ўсё астатняе можа пацвердзіцца.

Пятро прыпыніў матацыкл на ціхай, соннай селавой вуліцы. Марыя хуценька саскочыла, таропка адчыніла старыя веснічкі, спынілася ля ганка ста-

рой і, як падалося Пятру, змрочнай хаты. Дзверы ёй ніхто не адчыніў, не запаліў святла, хата была пустая. Занепакоеная Марыя на хвіліну прыпынілася, нібы разважала, што ж здарылася. Потым кінулася цераз вуліцу, дзе ўжо нехта адхінуў у акне белую фіраначку.

Пятро паставіў на ножкі матацыкл тут жа на вуліцы, сам сеў на лаўку ля весніц. Вуліца спала, і наогул цішыня стаяла тут дзіўная, глухая, ажно непрыемна было вушам. А можа, гэта пасля свісту ветру і грукату матора? Тут як бы і не было дажджу, хаця зямля была крышку вільготная, можа, ад ранішняй расы. Пятро зірнуў на свае запырсканыя гразю боты. Позірк яго спыніўся на бляшаным страката размалёваным чалавечку, які ляжаў на зямлі. Пятро бачыў не раз гэтую цацку: чалавечак скакаў на коніку, які заводзіўся ключыкам. Але конік, мусіць, некуды паскакаў адзін. Пятро падняў чалавечка і паклаў на край лаўкі.

З дома насупраць выйшла жанчына.

— Зайдзіце ж у хату,— ветліва запрасіла яна.— Марыя адразу да дзіцяці кінулася, а мне і неўзнакі, што вы сядзіце. А з дарогі ж. Матацыкла няхай стаіць,— супакоіла яна.— Гэта як дзеці паўстаюць, то трэба будзе ў двор завесці, каб не лазілі, бо што і адвінцяць. Заходзьце, заходзьце,— запрашала жанчына.— А можа, усё ж яго ў двор заведзяце? Во сюды.— Жанчына была гаваркая.— Я дык гэтых матацыклаў смерць не люблю, у нас за імі па сяле не прайсці. Мусіць, яно ўсюды так. Добра, Марыя прыехала, а то я ўжо і не ведала, як быць... Гэта ж, маё дзіцятка, свякроўка яе памерла, а я во і не ведаю, як ёй сказаць. Вот жытка наша такая, сёння ходзіш, а заўтра ляжаш і рукі зложыш. А вы праходзьце ў хату...

Пятро спыніўся ў парозе вялікай хаты. У по-

цемках жаўцела, як паляна ў жоўтых адуванчыках, памытая падлога. З-за паркалёвай занавескі чуўся ласкавы, пяшчотны голас Марыі:

— Не пазнаў ты мяне, не пазнаў. Пабудзіла цябе, ну спі, спі. Спі, мой козлік мурзаценькі.

— От цешыцца, мой божа,— сказала гаспадыня да Пятра. І выцерла слязу.

З-за шырмы выйшла Марыя. На руках у яе было дзіцятка. Яно тулілася да яе шчакі заспаным тварыкам. Пятро пазіраў на яго, як на цуд, не могучы адвесці вачэй.

— Хай бы спаў яшчэ,— сказала жанчына да Марыі,— пакладзі яго. Ён у мяне хараша спаў, праўда, першую ноч намучылася. Прачнецца, убачыць, што я — і ў слёзы. «Бабы ма, бабы ма»,— усё шчабяталі. Праходзьце, сядайце, а во зараз чаю хоць звару. Ды і воддых вам трэба, усю ж ноч, мусіць, ехалі. Блізкі свет. І я ж кажу, гэтыя матацыклы — і ліха, і добра. Ото мігам і прыехала. А я паслала Мітрышынага хлопчыка, каб тэлеграму адбіў, рубель дала. Кажу, на астатнія цукерак сабе купіш. Думала, зманіў, а бачыш ты, маладзец, выканаў.

— Андрэеўна, дык калі яе паклалі ў бальніцу? — занепакоена папытала Марыя.

— Пакладзі, маё дзіцятка, яго ці дай бо я. Ён жа, бачыш, дрэмле.

— Андрэеўна, дык раскажыце ж пра маці,— зноў запятала Марыя.

— Што ж тут раскажаш. Пазаўчора завезлі, а от учора спавясцілі...

Марыя пазірала на яе шырока адкрытымі вачыма, нібы нешта не разумела.

— Ага, дзеткі, учора спавясцілі, ужо падвячоркам. Дзякуй богу, што хоць смерць яе лёгкая, мне б

так памерці, не ляжаць, не мучыцца. Няма, дзеткі, за кім. От...

Марыя сядзела нерухома, вочы яе асцеклянелі. Яна маўчала, аж пакуль не вырваўся з грудзей цяжкі, распачны стогн. Андрэеўна не супакойвала яе. А ўсё гаварыла-гаварыла, нібы хацела адвесці яе ад таго, што толькі што сказала, як птушка адводзіць чалавека ад гнязда. Гаварыла, усё больш звяртаючыся да Пятра, хоць часта паўтарала свой зварот «мае дзеткі».

— Яна, мае дзеткі, усё па ім убівалася, па сыну. Гэта ж, скажэце, як перанесці, калі ў мірны час чалавек гіне. Вайна, дак яна для ўсіх вайна. А гэ-та... Два гадоўкі адслужыў, ужо дадому чакала, а перад тым яшчэ і ў водпуск прыехаў. Да, мае дзеткі, яна пасля таго нейкая як застылая зрабілася: здаецца, нічога не бачыла і не чула. Усё думала пра яго. Гаварыла, распавядала ўсім, як і маленькі быў, як і падрос, як з Марыяй пабраліся... Гэтак лягчэй ёй было, мае дзеткі. Крыху от акрыяла, як Марыя дзіцятка прывезла. Яна яго Славікам і не звала, а ўсё Лесікам, як сына. Лажыся, мае дзеткі, перадрамі,— звярнулася да Пятра,— от тут во раскладушку я паставіла. Мой унучак, як прыязджае, усё на ёй спіць,— гаварыла яна, кладучы падушку.— І ты, Марыйка, прыляж ды паплач сабе. Хто ж па ёй, беднай, паплача? А яна ж цябе вельмі любіла. Учора от мы з бабамі сабраліся на лаўцы да ўспаміналі ўсё яе. І пра цябе гаварылі. Цяжка будзе табе. Але ж дзіцятка, бог даў, падрасло. Цяперака ў яслі аддасі, сям-так будзеш жыць.

За шырмай ціха спала дзіця. Марыя ж сядзела каля яго і бязгучна плакала. Пятро крануў яе за плячо.

— Не плач, усё ўладзіцца,— сказаў цвёрдым

шэптам.— Ведай, што ёсць я! А цяпер я паеду, трэба ж на работу. Пра цябе я скажу, не хвалюйся. А за вамі прыеду пазаўтра. Вазьму машыну і прыеду. Ты чакай мяне...

Яна праводзіла яго за весніцы.

— Усяго добрага, Надзеевіч! — сказала ціха.

Яшчэ здалёк Пятро ўбачыў маці. Яна стаяла ля весніц, накінуўшы на плечы ваўняную хустку, чакала яго. Здаецца, што вось так і стаяла з таго часу, як ён паехаў.

Заводзячы ў двор матацыкл, ён зазірнуў ёй у вочы, стомлена ўсміхнуўся. Яна адно толькі плюснула павекамі, таксама бяссоннымі і, відаць, цяжкімі.

Яны, як заўсёды, разумелі адно аднаго моўчкі. Ён ведаў, што маці, можа, і не звяла вачэй за ноч, непакоілася, прыслухоўвалася да дарогі.

— Дождж ішоў усю ноч,— прамовіла нібы між іншым, але тым выказала глыбокую трывогу за яго.

— А там толькі зямлю абрасіў,— адказаў ён, нібы папракнуў, што не было падставы хвалявацца.

Маці заспяшалася ў хату. Пакуль ён мыўся, пераапранаўся, падала сьнеданне. Сама села насупраць, пазірала, як ён есць. Маўчала. Не пытала нічога. Чакала, што сам скажа. І ён не пачынаў гаворкі, не ведаў, як да яе падступіцца.

— Маці, я сёння паеду за ёю.

Пятро не сказаў за кім, але маці ведала — ён гаворыць пра Марыю.

— Толькі трэба ўзяць машыну. Папрашу старшыню выпісаць пучёўку.

Надзея сцішвала сэрца. Але яно закалацілася, захвалявалася. І сама не ведала — радасць то ці бяда набліжаецца. І горла нешта перахапіла, слова не сказаць. А ён чакае. Толькі сляза папаўзла па шчацэ.

— Маці, ты што? — уразіўся ён, пабачыўшы слёзы. — А казалася, унукаў будзеш гадаваць...

Ён абняў яе за плечы, і яна кіўнула згодна. Ён дакрануўся да яе рукі, пагладзіў.

— Зможаш? — зноў папытаў. І яна зноў кіўнула.

Сышлі слёзы, і твар яе праяснеў. Пятро падумаў: цяпер можна ёй сказаць.

— Маці, у яе — дзіця...

— Я здагадвалася. Сум тады быў у яе вачах.

Ён чакаў, што яна скажа далей, але яна зноў маўчала, нешта думала, гледзячы на стальніцу.

— Маці, ты зразумела? Я ўнука табе прывязу, — паўтарыў ён неяк, як ёй здалося, радасна. Яна зазірнула яму ў вочы, і ў момант ёй перадалася тая радасць. Яна падхапілася...

— То чаго ж я сяджу. Трэба ў хаце прыбіраць, печ выбеліць ды катаначку дзе напытаць, — заклапацілася яна.

Надзея трывожылася: нешта не так, не тое адбываецца ў іх. І ні словам, ні паўсловам яны не гаварылі ёй, як будучь жыць далей. Надзея была нейкая разгубленая, сама не свая: здаецца, нічога не змянілася ў яе жыцці і ўсё ж нешта змянілася. Пятрок як бы аддаліўся ад яе, стаў маўклівей, засяроджаней. Больш чым раней хапаўся за любую работу ў хаце, на двары. Марыя ўставала раненька, паліла ў печы або на газавай пліце гатавала снеданне. Яна была ласкавая, ветлівая. Потым яны ішлі на работу. Надзея ж заставалася са Славікам. Усё болей і болей яна прывязвалася да яго, не магла пакінуць нават на хвіліну. І страшна было, што жыццё ў іх не зложыцца і Марыя перабярэцца ў калгасную кватэру. Яна не ведала зараз, як будзе без дзіцячага шчэбету, ласкавасці і пяшчоты. Кожны дзень да яе зранку прыходзіла Воля. Разам яны

глядзелі Славіка. І адна і другая — павесялелі, памаладзелі. Адно турбавала Надзею.

— Воля, не разумею я іх,— гаварыла яна.— Колькі ўжо часу прайшло, а яны як бы чаго чакаюць...— Яна паціскала плячыма.

— То трэба ж, канечне, разгледзецца, абдумаць, як і што.

— І Пятрок у хаце не жыве. Спіць на пятрах у сене. А скоро восень... І папытаць не магу, што ён думае. Хай бы ўжо, Воля, яны сыходзіліся. Марыя харошая, па характару, відаць, мяккая. І яна, бачу, да яго горнецца. А яго — не разумею...

— Ну, не адразу ж вопрамеццю ў сельсавет бегчы,— супакойвала Воля.— Ды і ён сціплы такі...

Пасля вячэры Марыя ў чыстым пакоі ўкладвала спаць Славіка. Пятро пачытаў газеты і пайшоў на сенавал.

Надзея яшчэ тэпала памалу на кухні. Тут, у запечку, адвешаны паркалёваю шырмай, стаяў яе ложкак.

Надзея прыбірала, мыла посуд. Марыя таксама парашыла перамыць дзіцячыя рэчы.

Яны гаварылі. Гаворка была задушэўная, ціхая. Надзея расказвала пра Пятра (мусіць, гэта самая прыемная размова для любой маці), пра сябе. Марыя таксама адкрылася. Расказала, што расла сіратою. Маці памерла рана. Расказала, як загінуў яе Алесь. Пра гэта і сама яна даведалася потым, а спачатку думала, што ён проста пакінуў яе, забыў. Бо раптам зусім перастаў пісаць. Тым больш што яна ведала — у маі ён павінен быць ужо дома. Думалася — ужо недзе ў вёсцы, у маці. У яе ж сама былі іспыты. Яна чакала тыдзень, месяц, два... Потым зацялася. Малады гонар, самалюбства — толькі ж быў у водпуску, словы гаварыў якія, а зараз ні радка — перапоўнілі яе душу. Хацелася адпом-

сціць яму, а як — не ведала. Думала, паедзе і толькі пройдзе каля яго двара: няхай пабачыць яе такую, што вось сукенка ні адна не сыходзіцца, а потым — усё, нават не зірне на яго.

Так і зрабіла, балазе гэта недалёка. Маці яго жыве ў суседняй вёсцы, за лесам. Дарогі той — кіламетры чатыры.

Яна ішла па вуліцы міма яго двара, нават не парочваючы галавы.

— Марыйка, чаго ж ты, дзіцятка, да мяне не заходзіш? — пачула яна слабы старэчы голас. Ад нечаканасці нават уздрыгнула. На ганку стаяла цётка Арына, маці Алеся, уся ў чорным. Чорная хустка падкрэслівала жаўцізну яе апалага твару, вочы гарэлі нездаровым, мігатлівым бляскам. Марыя адчула душою, што нешта здарылася. Не мог ён, не мог маўчаць так сабе!

— А я ўсё думала табе напісаць. Алеська мяне ўсё прасіў: «Мама, глядзіце Марыю». Апошняе пісьмо было таксама пра цябе. Пісаў, што будзе ў яго вельмі небяспечны месяц, і што б ні здарылася, каб я не пакідала цябе.

Марыя з рыданнямі ўпала на яе рукі. Яна карыла сябе: як магла падумаць пра яго так?

...Марыя пазірала на Надзею, і раптам ёй здалося, што нічога таго не было, што вось яна сядзіць перад ёю, яе свякроўка, а ён — там, на сенавале, чакае яе. Так ёй хацелася зараз кінуць усё — і пабегчы да яго. Але нешта стрымлівала.

Надзея выйшла на ганак. Вечар быў ціхі, але пахаладала, высыпалі буйныя зоры. Яна сцэпанулася: падумала, што Петраку, мусіць, холадна. У хаце ж падала Марыі посцілку.

— На,— сказала,— занясі Пятру. Ноч, мусіць, будзе халодная. Ды не спяшайся, пагаварыце. Славіка я дагледжу...

Адчувалася — блізка восень. Паветра было ядранае, настоенае на прывялых травах, на садавіне. Пасвечвала сівізною бяроза ля двара, а ў садзе матава свяціліся ў нязыркім сонечным святле яблыкі.

Надзея прайшла роснаю сцэжкаю ў сад. Выбрала некалькіх самых чырвоненькіх, крамяных, зняла з галінкі. Прыціскаючы да грудзей, прынесла ў хату.

— Зірні якія яблычкі! Во! — паказала хлопчыку, што ўжо тэпаў да яе, працягваў ручаняты.

— Пачакай, маё золатка, я іх крышку сагрэю. Каб жа не халодненькія.

І яна затуліла яблык у сваіх далонях. А ён стаяў, пазіраў на яе, чакаў. І яна, прыгаворваючы, забаўляючы яго, грэла ў далонях яблычак, а вочы лучылі цяпло і любасць. І ён шчабятаў нешта яшчэ неразборліва, але, акром яго голасу, яна нічога не чула, нічога, акром яго, не бачыла.

Па радзе, якое, як заўсёды, было ўключана амаль на ўсю моц, гучалі песні. І раптам голас дыктара сказаў: «Таварышы! Сягоння дзень міру!»

Яна наструнілася. Прыслухалася. Ці не пачулася? Падкруціла грамчэй рэпрадуктар. Слухала. Усхваляваная як ніколі. «Божа мой, якое вялікае свята. Дзень міру!» Яна замітусілася па хаце. Стала збіраць дзіцячую апараты. Захацелася ісці да людзей. Як у такі дзень сядзець у хаце?

— Давай, мой унучак, хуценька адзявацца, — прыгаворвала, апранаючы яго. І ён радаваўся.

— Гуляць, гуляць, — паразумела і паслушна паўтараў Славiк.

Надзея ўзяла яго за руку, пайшла па вуліцы. Сэрца яе хвалявалася, як тады, калі ішла, маладая, у сваю Паддубную праводзіць сход. Яна ішла ў цэнтр вёскі, дзе праўленне, школа, Дом культу-

ры, нібы там на плошчы ля дубка сабраліся людзі. Што яна скажа ім. І думкі яе мітусіліся, шукалі словы. Шчырыя і непаўторныя ў такую хвіліну. І вусны яе самі сабою шапталі:

«Людзі добрыя! Сягоння дзень міру! Дык няхай будзе гэты дзень бясконцы. Няхай прадоўжыцца ён сягоння і заўтра, у наступнае лета і вечна! Вечна хай пануе мір на зямлі, унукам і праўнукам нашым свеціць сонца міру. Дак беражыце ж мір, людзі! Не дайце згаснуць святлу вачэй чалавечых, не дайце віхуры гуляць на нашым полі, не дайце ачахнуць гэтаму лесу, спапялець гэтай зямлі. Няхай яна важка родзіць, корміць і поіць усё жывое на ёй, ад маленькай казюркi да ўладара яе — чалавека. Мір табе, зямля! Мір табе, лес гаманкі! Мір вам, рэкі і моры! Мір вам, добрыя людзі!»

Яна ішла са Славікам па сцежцы ля сядзіб. А па вуліцы снавалі трактары, машыны: быў звычайны клопатны працоўны дзень.

На плошчы сапраўды было ажыўлена. Надзея заспяшалася. Пастаралася сцішыць хваляванне. Плошча была нібы ў белых і чырвоных маках. Гэта на ўрачыстай лінейцы стаялі піянеры. Яна ўспомніла, што сёння дзеці ідуць у школу — першы дзень верасня. Ля праўлення ўбачыла Пятра і Марыю, яны збіраліся некуды ехаць, ці не на палі, дзе капалі бульбу. Славiк таксама згледзеў іх. Адпусціў бабуліну руку. Пабег.

Надзея сачыла за ім вачыма, ідучы следам. Убачыла, як ён раптам спатыкнуўся на дарожцы, ручаняты раскінуў — замерла ўсё ўсярэдзіне: упадзе — але Пятро падхапіў яго на рукі. І ў цішыні ўрачыстай піянерскай лінейкі ён звонка засмяяўся. Людскія вочы пазіралі на яго.

Надзея спынілася. Пазірала на ўрачыстаць. Побач шнурочкам стаялі школьнікі. Крайняя — Мар-

фачка. У бялуткім хвартушку, тоненькая, высокенькая, як таполька. У косах — белыя банты. Марфачка пазірала туды, дзе стаялі Пятро з Марыяй, і вочы яе былі сумныя, яна ледзь-ледзь стрымлівала слёзы.

Надзея працягнула ёй чырвоны яблык. Марфачка слаба ўсміхнулася.

— Цётачка, у нас сваіх багата, — ціха сказала яна. Даверліва глянула ў вочы. Але яблык узяла. Падзякавала.

Зазвінеў школьны званок. І на плошчу нібы павеяў вецер, закалыхаў белыя макі.

Марфачка зноў усміхнулася Надзеі, пабегла з усімі да школы. І Надзея шапнула ёй услед: «Шчаслівай будзь, Марфачка».

Пайшлі ў новую школу настаўнікі.

Пятро і Марыя селі ў машыну.

Надзея трымала Славіка, які, усміхаючыся, старанна махаў ім ручкаю, развітваўся да вечара.

«Дзень міру, такое свята! Чаму ж не святкуюць людзі? — яшчэ ўзрушаная, думала яна, азіраючы апусцелую плошчу. — А можа, у тым, што людзі мірна працуюць, дзеткі ідуць у школу — і ёсць тое свята? Свята міру».

Славік тузануў яе за руку. Яна адчула цяпло яго маленькай далонькі ў сваёй, і нібы разбудзіў яе дзіцячы шчэбет.

— Хадзем, мой унучак, дадому, хадзем, маё золатка.

І яны пайшлі.

А пасярод плошчы стаяў дубок. Моцны, галінасты. Крона яго была зялёная.

Зноў, зямля мая, у цябе жніво. Пара збору ўраджаю. На ўсё ў цябе ёсць свая пара: пара прылёту птушак і пара сяўбы, пара медазбору і пара касьбы, пара жніва і — ворыва.

Так і ў чалавека: на ўсё ёсць свая пара. Чую, адчуваю, прыйшла і ў мяне пара ўраджаю думак. Хоцацца верыць, спадзявацца: а можа, з гэтага поля зерне ўпадзе каму-небудзь на душу, каб прарасці адданасцю і любоўю да цябе, зямля мая, да людзей тваіх працавітых, да палёў тваіх і рэк, каб за ўсё гэта не боязна было ісці на змаганне, на страты, на смерць. Каб толькі жыла ты, дыхала, цвіла і радзіла, цёплая, утульная, Зямля мая!

Маеўская Н.

М 13 Надзеевіч: Аповесць. [Для ст. шк. узросту/
Маст. В. М. Бароўка].— Мн.: Юнацтва, 1983.—
222 с., іл.

У пер.: 45 к.

Аповесць аб фарміраванні характару вясковага юнака, ста-
наўленні яго як сапраўднага, удумлівага гаспадара зямлі,
дастойнага прадаўжальніка, справы сваіх бацькоў.

У кнізе праводзіцца думка аб адказнасці чалавека за тое,
як ён жыў і якую карысць прыносіць людзям, Радзіме.

М 4803010200—124
М 307(05)—83 67—83

ББК 84Бел7

Бел2

Нина Васильевна Маевская

НАДЕЖДОВИЧ

Повість

Для старшого школьного возраста

Минск, издательство «Юнацтва»

На белорусском языке

Рэдактар *А. П. Чаркасаў*. Мастацкі рэдактар *В. І. Кліменка*.
Тэхнічны рэдактар *Н. П. Дасаева*. Карэктар *М. А. Паддубская*.

ІБ № 223

Здадзена ў набор 11.05.83. Падп. да друку 22.09.83. АТ 21191.
Фармат 70×100¹/₃₂. Папера друк. № 1. Гарнітура літаратурная.
Высокі друк. Ум. друк. арк. 9,03. Ум. фарб.-адб. 9,27.
Ул.-выд. арк. 9,09. Тыраж 12 000 экз. Зак. 3627. Цана 45 к.

Выдавецтва «Юнацтва» Дзяржаўнага камітэта БССР па спра-
вах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. 220600, Мінск,
праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат
МВПА імя Я. Қоласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

[illegible]